

NAAR NIEUWE GRONDSLAGEN
VAN
SOCIAALWETENSCHAPPELIJK
ONDERZOEK

De ontwikkeling van Habermas' reconstructieve filosofie
in de jaren 1960-1980

F. J. M. VAN DOORNE

NAAR NIEUWE GRONDSLAGEN VAN SOCIAALWETENSCHAPPELIJK
ONDERZOEK

II

PROMOTOR: PROF.DR. H. KIMMERLE

CO-REFERENT: PROF.DR. J. SPERNA WEILAND

NAAR NIEUWE GRONDSLAGEN
VAN
SOCIAALWETENSCHAPPELIJK
ONDERZOEK

De ontwikkeling van Habermas' reconstructieve filosofie
in de jaren 1960-1980

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor in de wijsbegeerte
aan de Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de Rector Magnificus
Prof. Dr. J. Sperna Weiland
en volgens besluit van het College van Dekanen.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op
donderdag 16 december des namiddags
te 4.00 uur

door

FRANCISCUS JOHANNES MARIA VAN DOORNE

geboren te Helmond.

1982

DRUKKERIJ UITGEVERIJ H. GIANOTTEN B.V.
TILBURG

INHOUDSOPGAVE

LIJST VAN AFKORTINGEN	IX
INLEIDING	1
DEEL I BOUWSTENEN VOOR EEN NIEUWE SOCIALE WETENSCHAP	11
HOOFDSTUK I Maatschappelijke crisis en sociale wetenschap	12
§ 1. Crisiservaring, crisisbegrip en kritische theorie	12
1.1. Crisiservaring	12
1.2. Crisisbegrip en kritische theorie	13
1.2.1. De idee van 'kritische theorie'	13
1.2.2. Ontwikkelingen in Habermas' denken over kritische theorie	15
1.2.3. Theoriebegrip	17
§ 2. Wetenschap en samenleving	20
2.1. Verwetenschappelijking van de samenleving: positivisme als leefvorm	20
2.2. Kritiek op de gangbare sociale wetenschappen	24
2.2.1. Crisisveroorzakende aspecten ervan	24
2.2.2. Gehalveerde en omvattende rationaliteit	26
2.3. Zelfreflectie, hermeneutiek en ideologiekritiek	28
2.3.1. Zelfreflectie en hermeneutische wetenschap	28
2.3.2. Kritische theorie omvat drie wetenschappelijke benaderingswijzen	30
§ 3. Op zoek naar praktische rationaliteit	32
3.1. Communicatie en 'Aufklärung'	32
3.2. Kennis en belang: de maatschappelijke relevantie van wetenschap	34
3.3. Verwetenschappelijking van de praxis	34
HOOFDSTUK II Wetenschap, wetenschapstheorie en maatschappelijke relevantie	37
§ 1. Kennisbelangen, zelfreflectie en methode	37

1.1. Eenheid van kennis en belang	37
1.1.1. Habermas' kritiek op de klassieke kennistheorie	37
1.1.2. Omschrijving van het kennisbelang	39
1.2. Dialectiek van de zedelijkheid	41
1.2.1. Een model van de samenhang van arbeid en interactie	41
1.2.2. Zelfreflectie en emancipatie	47
1.3. Hermeneutiek en psycho-analyse I	49
1.3.1. Het belang van verwetenschappelijking van de hermeneutische reflectie	50
1.3.2. Ideologiekritische interpretatie van psycho-analyse	53
1.3.3. Betekenis en functie van de omgangstaal	55
1.4. Hermeneutiek en psycho-analyse II	57
1.4.1. Hermeneutiek en communicatieve competentie	57
1.4.2. Rationele reconstructie en psycho-analyse	58
1.5. Twee verschillende concepties van kritische theorie	61
§ 2. Op weg naar een reconstructieve filosofie	65
2.1. Verandering van onderzoeksrichting	65
2.1.1. De problematiek van het meten	68
2.1.2. Protofysica en protosociologie	70
2.2. Een breuk in Habermas' denken?	74
 DEEL II DE ONTWIKKELING VAN HABERMAS' GRONDSLAGENONDERZOEK IN DE JAREN ZEVENTIG	 79
 HOOFDSTUK III Nieuwe vooronderstellingen omtrent sociaal- wetenschappelijke theorievorming	 81
§ 1. Het onderscheiden van handelingscontexten	82
1.1. Het handelen van alledag en argumentatief handelen	83
1.2. Twee contexten van argumentatie	86
1.2.1. Argumenteren in functie van maatschappelijke relevantie	87
1.2.2. Argumenteren in functie van fundamentele verantwoording	89
1.3. Drie contexten, hun samenhang en de betekenis van hun onderscheid	93
§ 2. Rationele reconstructie	96
2.1. Naar een nieuwe vorm van kennistheoretisch onderzoek	96
2.2. Verschillende vormen van rationele reconstructie	99

VI

2.2.1. Terminologische beschouwing	99
2.2.2. Horizontale en verticale reconstructies	103
2.3. Aspecten van de methode en de kennistheoretische betekenis van rationele reconstructie	106
HOOFDSTUK IV Grondslagenonderzoek in het kader van Habermas' algemene handelingstheorie	112
§ 1. De plaats van grondslagenonderzoek in Habermas' ontwerp van kritische theorie	112
§ 2. Object en functie van grondslagenonderzoek	118
2.1. Grondslagenproblematiek?	118
2.2. Grondbegrippen	112
2.2.1. Competentie-onderzoek	123
2.2.2. Doelrationeel en communicatief handelen	125
2.3. Het algemeen handelingsstelsel	129
§ 3. Taalfilosofische uitwerking van het grondslagenonderzoek	133
3.1. Oudere elementen van Habermas' taaltheorie	134
3.2. Spreekdaden bij Searle en Habermas	139
HOOFDSTUK V Reconstructie van de grondslag en de standaard van de sociaal-culturele leefwijze: de grondstructuur van een spreekdaad	144
§ 1. Geldingsaspecten; van het concrete spreken naar de structuur van een spreekdaad	145
1.1. Redelijkheid, gelding en facticiteit	146
1.2. Geldingsbasis als grondstructuur van spreesituaties	150
1.2.1. Adequaatheidsvereisten en aanspraken op gelding	151
1.2.2. Uitleg van grondbegrippen	155
§ 2. Spreekdaden: naar een systematische analyse van het spreken	159
2.1. Spraakfuncties	160
2.2. Twee punten van kritiek. Differentiatie en aanvulling van Habermas' analyse	164
2.2.1. Actorfuncties én kaderfuncties	166
2.2.2. De samenhang van alle spraakfuncties	171

VII

2.3. De ideale spreesituatie als standaard van maatschappelijkheid	176
HOOFDSTUK VI De structuur van een spreekdaad. Filosofische analyse met de middelen van het tripolair model	181
§ 1. De overgang van de grondstructuur van een spreekdaad naar het tripolair model	183
1.1. De uitgangspunten van Habermas' grondslagenonderzoek en die van het tripolair model	183
1.2. De formele weg van posities naar relaties en omgekeerd	187
§ 2. Filosofische interpretatie van het tripolair model	192
2.1. Spraakfuncties en impliciete aanspraken op gelding van actor I	192
2.2. 'Actor' III, intersubjectiviteit en verstaanbaarheid	196
2.3. De positie ω en de ternaire relaties waartoe zij behoort: de objectiviteit van de gesprekssamenhang	200
2.4. De ideale spreesituatie als standaard voor het meten van maatschappelijkheid	201
HOOFDSTUK VII Grondslagenonderzoek en Habermas' wetenschapstheorie. Een voorlopige balans	204
§ 1. Rationele reconstructies, methodologie en sociaal wetenschappelijk onderzoek	205
1.1. Grondstructuur en methodologie	205
1.2. Twee typen van empirisch onderzoek	207
§ 2. Reconstructief-analytisch onderzoek; naar een concretisering van de theorie van spreekdaden	209
2.1. Taaltheoretische schetsen	210
2.1.1. De standaardvorm van de taaluiting	212
2.1.2. De dubbelstructuur en een typologie van taaluitingen	216

VIII

§ 3. Habermas' theorie van sociale evolutie en reconstructief-empirisch onderzoek	219
3.1. Grondslagenonderzoek en sociale vooruitgang	220
3.2. Geschiedenisfilosofie en theorie van sociale evolutie	224
3.3. Verticale reconstructies met het oog op een theorie van sociale evolutie	226
3.3.1. Modellen van verticale reconstructie	226
3.3.2. Een aanzet tot een theorie van sociale evolutie: hypothesen omtrent structuren van normatieve rationaliteit	230
§ 4. Enkele voorlopige conclusies	234
4.1. Kennisleidende belangen revisited	236
4.2. Naar een nieuw begrip van interdisciplinariteit	237
4.3. (Sociale) wetenschap en samenleving	238
BIJLAGE: Het tripolair model - door Dr. P.H.M. Ruys	240
1. Uitgangspunten	240
2. Het basismodel $(X,*)$ en het tripolair model $(\Omega,*)$	242
3. Het tripolaire model $(\Omega,*)$: interpretatie	245
4. Beweging en evenwicht	246
BIBLIOGRAFIE VAN JÜRGEN HABERMAS	248
LIJST VAN AANGEHAALDE WERKEN	265
ZAKENREGISTER	271
PERSONENREGISTER	274
SUMMARY	276

LIJST VAN AFKORTINGEN

- EI : Erkenntnis und Interesse, 1973 (1968)
 KK* : Kultur und Kritik, 1973
 KPS* : Kleine Politische Schriften I - IV, 1981
 LdS : Zur Logik der Sozialwissenschaften. Materialien, 1970 (1967)
 LiS : Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus, 1973
 PH* : Protestbewegung und Hochschulreform, 1969
 PKR* : Politik, Kunst und Religion. Essays über zeitgenössische
 Philosophen, 1978
 PP* : Philosophisch-politische Profile, 1971
 RHM* : Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus, 1976
 SO : Strukturwandel der Oeffentlichkeit, 1968 (1962)
 TGS : Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie, 1971
 TKH : Theorie des kommunikativen Handelns, 1981
 TP* : Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien, 1971 (1963)
 TWI* : Technik und Wissenschaft als Ideologie, 1970 (1968)
 UP : Was heisst Universalpragmatik?, 1976
 W : Wahrheitstheorien, 1973

Alle hierboven genoemde publicaties zijn van Habermas. Afkortingen voorzien van een asterisk betreffen verzamelbundels. Achter de titel staat het jaar van de uitgave waarnaar in deze studie wordt verwezen. Is dit een andere dan de eerste uitgave dan staat tussen haakjes ook het jaar van eerste uitgave vermeld.

In een paar gevallen wordt de onlangs verschenen uitgebreide uitgave van PP geciteerd. Wanneer dit het geval is volgt na de afkorting tussen haakjes het jaartal 1981.

Alle Habermas-citaten zijn door schrijver dezes vertaald met uitzondering van de citaten uit het artikel 'Interpretatieve sociale wetenschap versus radicale hermeneutiek' (zie de bibliografie onder het jaar 1981)

INLEIDING

Habermas' publicaties worden al meer dan twee decennia beheerst door een tweeledige vooronderstelling. Ten eerste de vooronderstelling dat wetenschapsbeoefening altijd een activiteit is die haar wortels heeft in een maatschappelijke context waarvan zij onontkoombaar een normatieve invloed ondergaat. Ten tweede de vooronderstelling dat de hedendaagse maatschappelijke ontwikkeling onder sterke invloed staat van wat er in en met de wetenschap gedaan wordt. Hij gaat er van uit dat er tussen wetenschap en samenleving een permanente en onverbreekelijke wisselwerking bestaat. Dit hoeft echter geenszins te betekenen, dat wetenschapsbeoefening 'gepolitiseerd' wordt als men daarmee (partij)politieke bevoogding bedoelt. Habermas houdt vast aan de relatieve zelfstandigheid van wetenschapsbeoefening ten opzichte van het maatschappelijk-politiek handelen, maar hij neemt ook stelling tegen de opvatting dat wetenschap apolitiek en waardevrij is. Er is zijns inziens zeer wel een positie denkbaar tussen apolitieke en gepolitiseerde wetenschap. Aan het uitwerken en verantwoorden van zo'n positie is een belangrijk deel van Habermas' inspanningen gewijd.

Habermas' positie is belangrijk omdat het nog steeds een wijdverbreide zienswijze omtrent wetenschapsbeoefening is, dat feiten enerzijds en normen en waarden anderzijds streng gescheiden dienen te worden gehouden. Uitspraken over feitelijkheid kunnen -zo heet het- worden gedaan onafhankelijk van normatieve aanspraken. Normen en waarden behoren tot een geheel ander werkelijkheidsdomein dan feiten en toedrachten van zaken. De laatste maken deel uit van het specifieke veld waarop wetenschappelijke activiteit zich richt, de eerste vinden hun normale context in het maatschappelijk-politiek handelen.

Alleen al met de titel van twee van zijn boeken neemt Habermas stelling tegenover deze opvatting: 'Theorie und Praxis' (1963) en 'Erkenntnis und Interesse' (1968); en daarbij heeft het woordje 'und' geen louter nevenschikkende, maar een verbindende betekenis. In beide boeken stelt hij de gangbare vooronderstelling onder kritiek. De scheiding van feiten en normen, van cognitieve en normatieve problemen wijst hij af. Ten gunste van zijn eigen standpunt brengt hij argumenten naar voren. In het eerst-

genoemde boek gebeurt dit vooral aan de hand van historisch onderzoek, dat hem brengt tot een hermeneutisch-historische en ideologiekritische vorm van verantwoording. In het tweede boek poogt hij voor het eerst een theoretische grondslag te geven aan zijn veronderstelling omtrent de interne samenhang van maatschappelijke en wetenschappelijke problemen en benaderingswijzen. Hij tracht aard en structuur van wetenschappelijke theorievorming omtrent mens en samenleving te funderen in grondstructuren van de menselijke bestaanswijze als zodanig.

Vanaf ongeveer 1970 is Habermas' denken over grondslagenproblemen in een stroomversnelling geraakt. Sindsdien maakt het merendeel van zijn geschriften deel uit van een ambitieus nieuw onderzoeksprogramma¹⁾, gericht op het ontwikkelen van theoretische grondslagen voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Deze studie handelt over Habermas' grondslagenonderzoek en over de ontwikkelingen ervan in de afgelopen twintig jaar.

Ik heb voor dit onderwerp gekozen, omdat ik groot belang hecht aan zijn these dat de opvatting die men heeft omtrent kennis niet onafhankelijk is van de opvatting die men heeft omtrent mens en samenleving. In meer theoretisch-wijsgerige termen luidt de these: de grondbegrippen van kennisleer, anthropologie en maatschappijtheorie zijn systematisch interdependent. Habermas' onderzoeksprogramma, zijn theorie van het communicatief handelen, is de beste en uitvoerigste uitwerking die hij tot nu toe aan deze these heeft gegeven.

Het miskennen van de onderlinge interne samenhang van maatschappelijk en wetenschappelijk handelen, van belangenbehartiging²⁾ en kennisstreven noemt Habermas 'positivisme'. Het is een als gescheiden behandelen van

1) Er is alle reden om deze term te gebruiken in de betekenis die Lakatos er aan geeft (1974³). De laatste tien jaar heeft Habermas voor dit onderzoeksprogramma telkens weer nieuwe namen bedacht die iedere keer eigen accenten leggen, zoals: 'universele pragmatica', 'theorie van communicatieve competentie' en 'protosociologie'. Ik kies voor de naam 'theorie van het communicatief handelen' omdat de meest uitvoerige studie van Habermas over deze problematiek het afgelopen najaar onder deze titel is verschenen (1981-a).

2) Deze term ruim te verstaan: het behartigen zowel van particuliere als van algemene, of in principe veralgemeenbare, belangen valt er onder.

wat bijeenhoort, een op zichzelf stellen van deelgebieden waarvan de functie en de betekenis enkel vanuit hun onderlinge relatie op adequate wijze begrepen kunnen worden. Een positivistische denk- en werkwijze is volgens hem in allerlei samenlevingsverbanden doorgedrongen langs de weg van 'rationalisatie'¹⁾ en 'verwetenschappelijking'; en gegeven de uitgangspunten (scheiding van feiten en waarden, van wetenschap en samenleving) kan deze ontwikkeling ook niet meer werkelijk doordacht worden. Wanneer de fundamentele interdependentie van wetenschappelijk en maatschappelijk handelen verandert in een eenzijdige afhankelijkheid van het laatste ten opzichte van het eerste, dreigt het gevaar dat de positieve kanten van wetenschappelijke analyse en advisering in hun tegendeel komen te verkeren. Habermas' kritiek op deze stand van zaken brengt hem tot verzet tegen de wijze waarop het ruime begrip 'rationaliteit' tegenwoordig vaak wordt ingeperkt omwille van de eisen die in het gangbare kader van wetenschappelijke theorievorming, en het daarop gebaseerde doelrationeel handelen, aan rationaliteit worden gesteld.²⁾ Hoe is het mogelijk te denken - zo vraagt hij zich af - dat langs wetenschappelijke weg rationaliteit kan worden voortgebracht, wanneer niet tevens op enigerlei wijze vastgehouden wordt aan de 'oud-europese'³⁾ idee, dat de mens een met rede begiftigd wezen is?

In de ontwikkelingsgang van Habermas' denken over de problemen die het positivisme stelt, keren twee motieven telkens terug: de functie die taal heeft in het maatschappelijk bestel, en de verhouding van filosofie en empirische wetenschap. Beide motieven worden theoretisch op elkaar betrokken in het onderzoeksprogramma dat Habermas ontwerpt, en dat leidt tot een nieuwe wetenschapstheorie die een serieus te nemen alternatief biedt tegenover de positivistische conceptie.

- 1) De term wordt hier gebruikt in de zin van Weber. Voor Habermas' Weber-interpretatie zie: (1979-a), (1980-a) en (1981-a).
- 2) Zoals bekend spreekt Habermas in dit verband van een 'positivistisch gehalveerd rationalisme' (1964-e).
- 3) Ik gebruik hier een uitdrukking die in zijn polemieken met Habermas door Luhmann diskwalificerend wordt gebruikt, ongetwijfeld om daarmee diens kritiek uit te lokken (1973-e), zie o.a. p. 308, n. 29 en pp. 399-401.

Habermas' onderzoeksprogramma geeft vorm aan de eisen waaraan volgens hem een kader voor sociaal-wetenschappelijke theorievorming en onderzoek moet voldoen. Deze eisen zijn expliciet gemaakte vooronderstellingen die sinds jaar en dag in zijn denken een fundamentele rol hebben gespeeld. Zij zijn als volgt te omschrijven:

1. binnen het kader voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek moet recht kunnen worden gedaan aan het normatief karakter van alle maatschappelijke en culturele verschijnselen. Deze hebben een normatief karakter, omdat normativiteit tot de grondstructuur behoort van de menselijke bestaanswijze, zoals dat ook het geval is met objectiviteit. Het moet dan ook mogelijk zijn het kenmerk van normativiteit in sociaal-wetenschappelijke begrips- en theorievorming op te nemen zonder hoe dan ook af te hoeven dingen op eisen van objectiviteit en wetenschappelijkheid;
2. het moet binnen dit kader mogelijk zijn sociaal-wetenschappelijk onderzoek te doen dat tot inzichten leidt die aantoonbaar van belang zijn voor de (verdere) humanisering van de menselijke samenleving¹⁾;
3. voor de afbakening van het onderzoekskader en voor de methodologische criteria die worden opgesteld, moet een theoretische rechtvaardiging mogelijk zijn die tenminste langs indirecte weg empirisch controleerbaar is.

Natuurlijk weet Habermas ook wel, dat heden ten dage veel auteurs het kader voor wetenschap en de criteria van objectiviteit en wetenschappelijkheid zò afbakenen dat daarin geen plaats is voor normativiteit. Hij betwist precies de geldigheid van de uitgangspunten waarop deze zienswijze rust, en met zijn onderzoeksprogramma hoopt hij aan te kunnen tonen dat de alternatieve theorie die hij voorstelt meer plausibel is. In dit alternatief zijn, wanneer het gaat over kenmerken die specifiek zijn voor

1) Habermas ideeën omtrent deze complexe relatie hebben een niet-geringe invloed gehad op de ontwikkeling van wat tegenwoordig 'W en S-problematiek' wordt genoemd. Ik hoop er met deze studie aan bij te dragen, dat er meer begrip ontstaat dan er thans is voor de zinvolheid en de noodzaak van een 'W en S'-benadering op het gebied van wat men traditioneel alpha- en gammawetenschap noemt. Vgl. het rapport: 'Wat is W en S-onderzoek?', van de werkgroep 'Wetenschap en Samenleving' van de Academische Raad, mei 1981, vooral pp. 12-17.

de bestaanswijze van de mens, objectiviteit en normativiteit onverbrekelijk met elkaar verbonden. Met zijn onderzoeksprogramma hoopt Habermas de aanzet te geven tot een kritische (maatschappij-) theorie die in de context van de huidige samenleving levensvatbaarheid heeft¹⁾. In deze studie wil ik uitwerken wat de betekenis van elk van deze eisen is, en hoe ze in het onderzoeksprogramma van Habermas samenhangen.

In deel I bespreek ik Habermas' ontwikkeling van 1960-1970, voorzover die van belang is voor het onderwerp van deze studie. De thematiek waarop ik mij concentreer, komt in zijn publicaties voor het eerst gearticuleerd tot uitdrukking in 1960²⁾. Pas vanaf die tijd richt hij zijn aandacht op de grondslagen en de methodologie van de sociale wetenschappen. Dit neemt niet weg, dat hij voordien twee belangrijke studies heeft geschreven die zeker op deze problematiek preluderen: zijn niet gepubliceerde dissertatie over Schelling uit 1954 en het lijvige overzicht van de filosofische discussie over Marx en het marxisme uit 1957³⁾. Dit artikel in de 'Philosophische Rundschau' heeft in Duitsland een Marx-revival ingeluid⁴⁾.

Grofweg kan de eerste periode weer in tweeën worden gedeeld: vóór en na zijn 'Antrittsvorlesung' te Frankfurt in 1965. De voornaamste motieven uit de aanvangsfase heb ik bijeengebracht in hoofdstuk I. Vóór 1965 fungeert een weinig omlinjende opvatting van 'kritische theorie' als kader voor Habermas' maatschappijkritische analyses. De praktische relevantie van de 'kritische theorie' geldt, evenals de gefundeerdheid ervan, als vanzelfsprekend. In de tweede helft van de jaren zestig ziet Habermas zich genoodzaakt om een eigen variant van 'kritische theorie' te gaan ontwikkelen. In hoofdstuk II voer ik de voornaamste elementen in van zijn

- 1) Het werken aan deze taak is voor hem het inlossen van een ereschuld, zowel ten aanzien van hen die in de vorige generatie dit type van denken levend hebben gehouden, als ten opzichte van de komende generatie waaraan hij het zo overtuigend mogelijk probeert door te geven. Vgl. PKR, p. 9.
- 2) (1960-b).
- 3) (1954-a) en (1957-c).
- 4) De overige geschriften uit de vroegste jaren van Habermas' publicistische werkzaamheid kunnen zonder bezwaar buiten beschouwing blijven. Zeker tot 1958 zijn het bijna allemaal vruchten van 'filosofische journalistiek', en ongetwijfeld geldt daarvoor meer algemeen wat Habermas aangaande enkele ervan opmerkt: dat hij zich niet meer terugkent in de context waarin deze opstellen staan (PP, p. 9).

opvatting. Hij probeert, zoals we zullen zien, een antwoord te vinden op het verlies aan praktisch-politieke betekenis van de kritische theorie in de versie van Horkheimer en Adorno. Bovendien streeft hij ernaar, met het oog op het toenemend belang van wetenschapstheoretische en methodologische vraagstukken, op een nieuwe wijze te verantwoorden dat kritische theorie een gefundeerde mogelijkheid is van ons kennen. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk bespreek ik de serieuze moeilijkheden waarop Habermas stuit bij deze onderneming. Moeilijkheden die een keerpunt gaan betekenen in zijn grondslagenonderzoek. Deel I heeft vooral het karakter van een inleiding op de probleemstelling van deel II. Het is zoveel mogelijk bekort, omdat het zwaartepunt van mijn onderzoek ligt op de geschriften van de zeventiger jaren. Bovendien zijn de vroegere geschriften in bredere kring al enigermate bekend; dit geldt zeker niet voor de latere.

Deel II heeft betrekking op de periode van 1970 tot 1980, periode die ik als een eenheid beschouw. De voornaamste reden daarvoor ontleen ik aan de these die ik met deze studie wil verdedigen: Habermas heeft in het laatste decennium een onderzoeksprogramma ontworpen dat reëel uitzicht biedt op het inlossen van de drie eisen die hij omtrent een adequaat kader voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek heeft gesteld¹⁾. Om deze reden hebben zijn geschriften uit deze jaren voor het merendeel ook een ander karakter dan zijn vroegere publicaties. Niet langer staan maatschappijkritische analyses op de voorgrond²⁾. Geschriften met een louter filosofische wijze van argumenteren over grondslagen - nog zo kenmerkend voor 'Erkenntnis und Interesse' uit 1968 - komen niet meer voor. Habermas acht ze ontoereikend. Waarom zullen we nog zien. Wat onze auteur voornamelijk heeft geschreven zijn allereerst geschriften

1) Zie hierboven p. 4.

2) Hetgeen overigens niet wegneemt dat Habermas ook op dit gebied nog zoveel schrijft, en kennelijk met zo'n groot kritisch vermogen, dat frontvorming in West-Duitsland tegen deze 'gevaarlijke' neo-marxist nog steeds geboden is. Een goede indruk van de zaken waarom het hier gaat geven de teksten die Habermas heeft samengebracht, onder de titel 'Tendenzwende', in deel III van zijn 'Kleine Politische Schriften' (1981-d).

waarin hij een alternatief presenteert voor het funderingsdenken van de moderne continentale filosofie. Hierin geeft hij aan waarom dit alternatief om een heel andere manier van werken vraagt. Vervolgens zijn er die geschriften waarin hij het door hem voorgestane onderzoeksprogramma beetje bij beetje, en vaak uiterst moeizaam, contouren en een eerste invulling geeft.

In de vier hoofdstukken van dit tweede deel wil ik een samenhangend beeld ontwerpen van Habermas' onderzoeksprogramma. Hoofdstuk III biedt inzicht in de nieuwe opvatting over theorievorming waar Habermas van uitgaat. De hoofdstukken IV en VII betreffen het algemene kader waarbinnen volgens Habermas sociaal-wetenschappelijk onderzoek zich dient te voltrekken. Met name dienen deze hoofdstukken ter situering van de grondslagen waarop zulk onderzoek steunt. In de hoofdstukken V en VI wordt de reconstructie behandeld die Habermas geeft van de betreffende grondslagen. In een filosofische analyse wordt de grondstructuur van de menselijke bestaanswijze inhoudelijk gereconstrueerd (hoofdstuk V), en daarna wordt van deze grondstructuur een formele bewerking gegeven (hoofdstuk VI). Beide hoofdstukken hebben betrekking op de derde van de eerder geformuleerde eisen. Zoals ik duidelijk hoop te maken, grijpen de drie eisen volledig in elkaar, maar mijn onderzoek heb ik toegespitst op de afbakeningsproblematiek en op de consequenties die de oplossing ervan heeft voor een methodologie van de sociale wetenschappen.

Het bovenstaande had ik geschreven voordat Habermas' 'Theorie des kommunikativen Handelns' was verschenen¹⁾. Kort na het verschijnen hiervan heb ik mijn manuscript afgesloten.

De vraag wordt gesteld of dit omvangrijke werk voornamelijk dient te worden beschouwd als een systematische uitwerking van het onderzoeksprogramma van de zeventiger jaren, of dat het opnieuw een heroriëntatie te zien geeft in de ontwikkeling van Habermas' filosofisch onderzoek. Ik heb me nog geen gefundeerd oordeel over deze vraag kunnen vormen. Vooralsnog ben ik eerder geneigd de eerste zienswijze te volgen.

Wat hier ook van zij, het onderzoeksprogramma waaraan Habermas het afgelopen decennium heeft gewerkt verdient, evenals de weg die hem hiertoe leidde, omwille van zichzelf serieuze aandacht. Zij betreffen fundamente-

1) (1981-c).

le vragen van onze tijd. Zij laten een niet-aflatende creatieve speurtocht zien naar nieuwe wijzen van analyseren en argumenteren. Habermas' argumenten zijn steeds interessant en leerzaam, voor vóór- en tegenstanders. De discussies die hij heeft geëntameerd, hebben brede weerklank gevonden, en zij bepalen mede het intellectuele landschap van de afgelopen twintig jaar. Naar mijn mening zal inzicht in het onderzoek dat Habermas in de voorbije twee decennia heeft verricht, onontbeerlijk blijken voor een goede analyse en waardering van zijn nieuwste boek.

Of dan deze grote studie een nieuwe oriëntatie in zijn filosofisch onderzoek inluidt, of dat - zoals ik hoor beweren - nog weer recentere teksten van zijn hand pas in deze richting wijzen, is uiteindelijk van minder belang. Heel het oeuvre van Habermas is doortrokken van het besef, dat al onze argumentaties in het teken staan van voorlopigheid en feilbaarheid. Zijn persoonlijke denkontwikkeling is daarvan een overtuigende uitdrukking.

Er zijn in het nederlandse taalgebied een paar recente publicaties die het overbodig maken in deze studie plaats in te ruimen voor een biografische schets van Habermas en voor een globaal overzicht van zijn gehele werk. Ik volsta met te wijzen op: Görtzen (1981-a) en (1981-b), Korthals en Kunneman (1979), de meest omvattende, heldere uiteenzetting van de centrale thema's in Habermas' oeuvre, en Van Reyen (1981). Van de in het buitenland verschenen publicaties verdient de imposante, betrouwbare studie van McCarthy (1978) afzonderlijke vermelding.

In mijn onderzoek heb ik alle geschriften van Habermas betrokken (zie de primaire bibliografie achterin). Wie enigermate vertrouwd is met Habermas' werk weet dat hij voortdurend in discussie gaat met prominente denkers uit heden en verleden, voornamelijk, maar geenszins uitsluitend, met filosofen en sociologen. Het gaat hem daarbij nooit op de eerste plaats om historisch-filologische nauwkeurigheid van interpretatie¹⁾. Hij zoekt de confrontatie met anderen om daardoor zijn eigen onderzoeksprogramma te verrijken en waar nodig te corrigeren. Hij doet dit met bewonderenswaardige onbevangenheid. Zijn interpretaties worden dikwijls betwist, al erkent men bijna even vaak de scherpzinnigheid ervan. Ik heb

1) Vergelijk (1981-d), pp. 525-528.

ervan afgezien zijn interpretaties van vele belangrijke auteurs te onderzoeken, omdat het voor de systematische gerichtheid van mijn onderzoek niet nodig lijkt¹⁾, en omdat het - zo ik het al wilde - volstrekt ondoenlijk zou zijn vanwege het grote aantal.

Tenslotte nog dit: mijn belangstelling voor het werk van Habermas is gewekt door zijn belangrijke bijdragen aan het onderzoek van de grondslagen van de sociale wetenschappen. In deze studie fungeert hij voor mij als gids bij het bepalen van mijn eigen positie. Gezien de moeilijkheidsgraad van de materie, gezien ook de breedte en de oorspronkelijkheid van Habermas' onderzoeksprogramma, duurt mijn confrontatie met zijn werk voort. De uitkomst hiervan is ook voor mijzelf onzeker. Mijn studie is wel geschreven vanuit een positieve instelling ten aanzien van Habermas' onderzoeksprogramma, en ik streef ernaar - in de eerste plaats met dit onderzoek - eigen bijdragen te leveren aan het realiseren van diens programma²⁾. Ik vind het in onze tijd waarin wetenschapsbeoefening zo zeer zijn stempel drukt op het maatschappelijk gebeuren, heel legitiem aan filosofisch onderzoek de vraag te stellen welke relatie het onderhoudt met empirisch-wetenschappelijk onderzoek en met wetenschapsbeleid. Naar mijn overtuiging betekent geen relatie immers: geen invloed. En eigener beweging afzien van het streven invloed te verwerven op de in gang zijnde ontwikkeling van onze wereld vind ik voor filosofen, in de huidige maatschappelijke constellatie meer dan ooit, een onverantwoorde en betreurenswaardige houding. Ik hoop dan ook dat mijn analyse en reconstructie van Habermas' werk ertoe bijdragen om de mogelijkheden tot samenwerking van filosofen en wetenschappers (vooral beoefenaren van mens- en maatschappijwetenschappen) te verruimen. Misschien kan ik beter stellen: om hindernissen op de weg naar samenwerking weg te nemen. Na eeuwenlange bevoogding van empirisch gerichte wetenschap door wijsbegeerte en een kortere periode van soms hevige animositeit tussen beide, thans gevolgd door wederzijdse verwaarlozing, zou het de samenleving ten goede

1) De vruchtbaarheid van een dergelijke benadering van Habermas' geschriften is mij uit de secundaire literatuur ook nog niet gebleken.

2) Zie ook van Doorne/Gielen (1981) en van Doorne/Ruys (1982).

komen wanneer beide vormen van reflectie elkaar gingen ondersteunen en corrigeren. Dit hoeft geen vervaging te betekenen van reële onderscheiden en van verschil in competenties, het houdt wel het opheffen in van de scherpe scheiding tussen beide en een erkenning van hun interdependentie. Misschien dat het klimaat er gunstig voor is: er werd nog niet zo lang geleden een herleving in ons land geconstateerd van de belangstelling voor de 'kennis-theoretische fundamenteën van de sociale wetenschappen'¹⁾.

1) Schuyt (1979), p. 9. Ook een aantal studies uit de laatste jaren wijzen in deze richting: Adriaansens (1976), De Vries (1977), Coenen (1979) en De Boer (1980).

DEEL I

BOUWSTENEN VOOR EEN NIEUWE SOCIALE WETENSCHAP

"Toute la dignité de l'homme est d'oser regarder
en face une vérité indigne de lui".

Jean Rostand

HOOFDSTUK I: MAATSCHAPPELIJKE CRISIS EN SOCIALE WETENSCHAP

§ 1. Crisiservaring, crisisbegrip en kritische theorie

1.1. Crisiservaring

Belangrijkste drijfveer voor Habermas' werk is zijn zorg voor het behoud van het specifiek menselijke van de samenleving. De menselijkheid ervan wordt zijns inziens bedreigd doordat allerlei maatschappelijke veranderingen op volstrekt ondoordachte wijze tot stand komen. Als gevolg daarvan komt met name het tussenmenselijk verkeer in toenemende mate onder normen te staan die primair ontwikkeld zijn in op technische beheersing gerichte omgang met dingen en met tot kwantitatieve grootheden herleide aspecten van het sociale verkeer. Habermas noemt het een proces van rationele planning. Hij is ervan overtuigd, dat de omgang tussen mensen een eigen karakter bezit dat niet te herleiden is tot de kenmerken van de menselijke omgang met andere realiteiten. De voortschrijdende miskenning van het specifiek menselijke van onze omgang met elkaar ervaart Habermas - en velen met hem - als een crisis. Deze crisiservaring vormt het vertrekpunt van al zijn theoretische inspanningen. De als verkeerd ervaren toestand vraagt om verandering, en hij wil met zijn theoretisch werk ertoe bijdragen dat de gewenste verandering van de grond komt.

Om aan te geven dat het hier niet louter subjectieve crisisbeleving betreft, stelt Habermas het zich tot taak crisisontwikkelingen te signaleren in de hedendaagse maatschappelijke verhoudingen. Dit kan echter alleen gebeuren aan de hand van een theorie die op de praktijk gericht is én die criteria levert om in een complex van feiten crisisverschijnselen te kunnen onderkennen. Aan dergelijke theorieën ontbreekt het volgens hem in de gangbare sociale wetenschappen. Zijns inziens bestaat er heden ten dage een duidelijke kloof tussen sociaal-wetenschappelijke theorie-vorming en sociaal-politiek handelen¹⁾.

1) In een deel van de filosofische traditie, met name het marxisme en het neo-marxisme is wel de band bewaard gebleven tussen theorievorming en sociaal-politiek handelen. Zoals nog zal blijken zal Habermas mede om deze reden voor het ontwikkelen van zijn ideeën op deze traditie terugrijpen.

Verwetenschappelijking is voor hem de ontwikkeling die het meest bijdraagt aan het ontstaan van deze crisis: steeds meer maatschappelijke processen worden in de sociale wetenschappen geanalyseerd met methoden en technieken waarvoor de natuurwetenschappen model hebben gestaan¹⁾. Sociale wetenschap is aldus in onze samenleving weliswaar een factor van belang geworden, maar ze heeft daarvoor aan kritisch en oriënterend vermogen ingeleverd.

Het beeld dat Habermas geeft, staat in duidelijk contrast met zijn ideaal: een samenleving die gevormd wordt 'met wil en bewustzijn' door mensen die tezamen de volledige verantwoordelijkheid voor hun handelen dragen. De huidige wetenschappen dragen er echter toe bij, dat aan de maatschappelijke status quo, die toch door mensen tot stand is gebracht, eenzelfde vanzelfsprekendheid wordt toegekend als aan natuurverschijnselen. Voor deze toestand kunnen mensen dan natuurlijk helemaal niet of slechts zeer ten dele aansprakelijk worden gesteld. De tegenspraken die er bestaan tussen de gedachten van de mensen en de werkelijke stand van zaken moeten manifest gemaakt worden door 'bestimmte Negation' - en dat is de taak van kritiek.

1.2. Crisisbegrip en kritische theorie

1.2.1. De idee van kritische theorie

De zojuist omschreven huidige toestand, waarin de bestaande maatschappelijke orde door de mensen als een vaststaande gegevenheid wordt ervaren, duidt Habermas aan als een toestand van "Naturwüchsigkeit". Habermas gaat er altijd weer van uit, dat er een kwalitatief onderscheid bestaat tussen enerzijds de buitenmenselijke natuur en alles wat erbij hoort (en hij gebruikt hiervoor steeds de termen "Natur" en "natürlich"), en anderzijds tussenmenselijke relaties en alles wat erbij hoort. Dit onderscheid wordt verwaarloosd wanneer de tussenmenselijke

1) Op de hier gegeven impliciete definitie van verwetenschappelijking wordt in de volgende paragraaf nader ingegaan.

relaties "naturwüchsig" worden opgevat, dit is zich ontwikkelend als een natuurgebeuren, ofschoon het geen natuurgegeven is, maar een maatschappelijke realiteit. Zoals reeds aangegeven, is het de taak van kritiek hieromtrent een juist bewustzijn te ontwikkelen. Een juist bewustzijn kan de toestand van 'Naturwüchsigkeit' ombuigen naar een toestand waarin sprake is van een bewuste praxis gericht op de humanisering van de samenleving.

De idee van een kritische theorie, dit is van een theorie die bijdraagt tot de humanisering van mens en samenleving, is dan onontbeerlijk en moet volgens Habermas behouden blijven. Habermas sluit zich in deze aan bij de klassieke sociologie, die dit idee nog hoog in haar vaandel droeg. De kritische opgaven van de sociologie zijn volgens hem dan ook wezenlijk conservatieve opgaven; conservatief in de zin dat de humaniseringsidee niet mag verloren gaan. Deze idee moet wél op een eigentijdse manier verwerkelijkt worden. De 'klassieke ideeën' waren richtinggevend voor het bestaan en moeten dat blijven. De weg waarlangs ze gerealiseerd moeten worden, is echter afhankelijk van de actuele maatschappelijke condities.

Als voorbeeld van een dergelijke idee schetst Habermas in zijn "Strukturwandel der Öffentlichkeit" de idee van openbaarheid. Onder openbaarheid wordt in dit boek verstaan een gebied van ons maatschappelijk leven waarin mensen ongedwongen beraadslagen over aangelegenheden van algemeen belang (communicatie) en waaruit zich een openbare mening kan vormen. Openbaarheid, communicatie en openbare mening maken toetsing mogelijk van normen en waarden door de rede. Deze toetsing gebruikt als maatstaf het algemeen belang om aldus politieke autoriteit (leiderschap) om te vormen in autoriteit van de rede. De begrippen 'openbaarheid' en 'openbare mening' zijn weliswaar van oorsprong liberale begrippen, stammend uit de 18^e eeuw, maar zij vervullen in aangepast model nog steeds goede dienst als organisatiebeginsel van onze politieke orde. 'Aangepast' betekent hier concreet dat er eigentijdse structuren gecreëerd moeten worden om het effectief functioneren ervan in de moderne sociale rechtsstaat te verzekeren. In dezelfde zin zijn veel van Habermas' activiteiten erop gericht de idee van kritische theorie te actualiseren, teneinde de praktische relevantie ervan voor het heden te waarborgen.

1.2.2. Ontwikkelingen in Habermas' ontwerp van kritische theorie

De geschriften van het einde van de jaren '50 vertonen een onderlinge samenhang; ze kunnen gelezen worden als variaties op het thema 'kritische theorie'¹⁾. Met als vanzelfsprekend uitgangspunt de conceptie van 'kritische theorie' zoals deze door Horkheimer in nauwe samenwerking met Adorno uitgewerkt is, tracht Habermas bepaalde verschijnselen te analyseren²⁾. In deze geschriften tracht hij filosofie opnieuw van betekenis te laten zijn voor het maatschappelijk-politiek handelen. Aan een dergelijke betekenis ontbreekt het in zijn ogen bij veel erg theoretische filosofie. In het bijzonder richt zijn kritiek zich hierbij op het "geistesgeschichtliche" concept van filosofie waarvan volgens onze auteur één van de kenmerken is, dat het "filosofisch zelfbewustzijn zijn laatste beroepsinstantie is"³⁾.

In zijn artikelen van het begin van de zestiger jaren sluit Habermas niet langer meer vanzelfsprekend aan bij de door Horkheimer en Adorno ontwikkelde kritische theorie. Hij gaat zelf de idee en de uitwerking van kritische theorie onderzoeken, in eerste instantie aan de hand van een vergelijkende studie van maatschappij-theorieën⁴⁾. Hij voelt zich daartoe gedwongen, omdat hij zich steeds minder kan vereenzelvigen met de optiek van Horkheimer en Adorno. In toenemende mate lijkt hun zienswijze hem politiek gezien niet langer voldoende relevant. Bovendien is de wetenschappelijke verantwoording van hun optiek volgens hem te weinig op de hoogte van de wetenschapstheoretische en methodologische probleemstellingen van onze dagen. De problematiek die in deze artikelen naar voren komt, kan geformuleerd worden als volgt: hoe is de verhouding van theorie (in het bijzonder de sociale wetenschappen) en praxis (sociaal-politiek handelen) beleidspolitiek en wetenschapstheoretisch gesproken op meer bevredigende wijze te doordenken? De aldus geformuleerde vraag vormt de probleemhorizon van heel het oeuvre van

1) (1957-b), (1957-c), (1958-a), (1958-b), (1958-e).

2) Bepaalde verschijnselen zoals universitaire hervormingen, de verhouding vrije tijd - arbeid, politieke participatie.

3) Het citaat stamt waarschijnlijk uit 1957. De vindplaats heb ik niet meer teruggevonden.

4) Deze artikelen zijn bijeengebracht in de bundel TP (1963-n). Met uitzondering van (1961-c) hebben alle artikelen betrekking op de periode na 1700.

Habermas tot op de dag van vandaag. Habermas ontwikkelt in bovenvermelde artikelen zijn probleemstelling aan de hand van historische analyses, en hij geeft aan dat ze bedoeld zijn als voorstudies op een systematisch onderzoek. Bij zijn keuze en interpretatie van de geschriften van vroegere auteurs staat het streven naar meer inzicht in de samenhang van het probleem voorop. Het zou daarom van een onjuist inzicht getuigen deze historische studies primair te beoordelen naar meer traditionele maatstaven van historisch onderzoek¹⁾.

In de volgende jaren poogt Habermas de kritische theorie te reviseren. De kritische theorie oude stijl is op de eerste plaats zo filosofisch geworden, dat niet meer aan te geven valt hoe ze empirisch te toetsen zou zijn. De mogelijkheid tot een 'verwetenschappelijking van kritiek', die Habermas in navolging van Marx nastreeft, gaat daarmee verloren: dat leidt tot wetenschappelijk isolement. Bovendien kan de oude kritische theorie mede hierdoor niet meer aan werkelijk inzicht bijdragen in de historisch-maatschappelijke positie op grond waarvan praktische consequenties afgeleid kunnen worden. Dit heeft ook tot politiek isolement geleid. Habermas wil zijn vernieuwing doorvoeren in confrontatie met het hedendaagse denken over wetenschap, in ieder geval op een zodanig niveau van methodologische en kennistheoretische verantwoording, dat zij in de hedendaagse wetenschapsfilosofische discussies serieus genomen moet worden. Deze onderneming wordt door een dubbele intentie gedragen: het leveren van kritiek op het gangbare zelfverstaan van de wetenschap en het leveren van een bijdrage aan het verwetenschappelijken van kritiek. In zijn 'Antrittsvorlesung' van 1965 werkt hij deze intentie uit in de richting van een wetenschapstheorie. Hiermee wordt de aanzet gegeven tot

1) Voor een discussie betreffende nieuwe en traditionele opvattingen van historisch onderzoek verwijs ik naar C.P. Bertels, 'Geschiedenis tussen structuur en evenement'. Hierin vind ik ook de op Habermas zeer wel toepasbare uitspraak van de historicus L. Fèbvre over geschiedschrijving als een functie van de eigen tijd: "Zij organiseert haar feiten, zij verklaart ze en maakt er ter verklaring series van zonder voor elk van hen een gelijk verdeelde belangstelling te tonen. Want of zij nu wil of niet, in functie van haar huidige behoeften oogst zij systematisch, omdat ze de voorbije feiten klasseert en groepeerst. In functie van het leven ondervraagt zij de dood," Bertels (1973), p. 35.

een onderzoeksprogramma dat uitmondt in tal van onderzoeken in de jaren erna.

1.2.3. Theorie-begrip

In het voorafgaande hebben we gezien dat Habermas stelt, dat de verwetenschappelijking van de maatschappij een uitvloeisel is van de vervreemding tussen wetenschappelijke theorievorming en praxis. Deze paradoxaal aandoende stelling wordt begrijpelijk, wanneer men zich realiseert, dat volgens Habermas het wijsgerig en sociaal-wetenschappelijk denken onder invloed van Descartes en Weber zuiver theoretisch geworden is, en niet langer meer afgestemd is op de levende, doelbepalende praxis. Bij dit moderne denken zijn norm en feit, doel en middelen, persoonlijke stellingname, maatschappelijk functioneren en theorievorming uit elkaar komen te liggen.

Theorieën in de klassieke traditie (Aristoteles), de middeleeuwse (Thomas van Aquino) en de marxistische traditie hebben daarentegen wel een oriënterende betekenis voor het dagelijks leven, zowel naar zijn persoonlijke als naar zijn maatschappelijke aspecten¹⁾. Puttend uit deze traditie komt Habermas tot de stelling dat wetenschap pas echte kennis is, wanneer er voor de levenspraxis normatieve oriëntatie aan kan worden ontleend. Kennis verdient deze naam pas, wanneer ze ontspringt aan en terugvoert naar een in de levenspraxis geworteld belang: het belang van emancipatie en zelfverwerkelijking van de mens. Wetenschap die dit constituerende, normatieve element tracht te elimineren of hieraan voorbij gaat, verwordt tot "technologisch" weten²⁾. Het technologische type van wetenschap is op zich niet te veronachtzamen, maar is in onze samenleving

- 1) Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat bij Aristoteles en Thomas van Aquino de oriënterende betekenis van theorie vooral gelegen is in de "culturele functie" van wetenschap, dat wil zeggen zij verschafte wereld-, mens- en maatschappij-beelden. In tegenstelling tot Marx biedt hun theorie-begrip weinig houvast voor het concrete maatschappelijk handelen.
- 2) "Praxis" en "techniek" worden hierbij als volgt tegenover elkaar gesteld: "praxis" verwijst naar activiteiten welke zijn afgestemd op de zelfverwerkelijking van personen, van groepen of van het geheel van een samenleving, terwijl techniek duidt op activiteiten die losgemaakt worden van een dergelijke context.

zo dominant geworden dat het vaak als het enige echte kennen wordt beschouwd. Steeds meer worden de begrippen 'kennen', 'weten' en 'rationaliteit' vereenzelvigd met dit type van wetenschap. Volgens Habermas vormt de betekenisverschuiving van deze begrippen de neerslag van een maatschappelijke ontwikkeling. De belangstelling voor zaakgebonden, inhoudelijke aspecten van verschijnselen en problemen wordt meer en meer verdrongen door belangstelling voor de technologisch-wetenschappelijke methode waarmee verschijnselen en problemen voor behandeling, bewerking of oplossing geschikt gemaakt kunnen worden. Het voorwerp van onderzoek dat norm zou moeten zijn bij de beoordeling van de geschiktheid van een methode om het te bestuderen, wordt ondergeschikt gemaakt aan methodologische vereisten.

Habermas heeft zijn opvattingen ten aanzien van de problematiek van het theorie-begrip ontwikkeld aan de hand van een studie over Marx' theorie-begrip (1960-b), en in een vergelijkende studie van Aristoteles en Hobbes (1961-c) als representanten van resp. de klassieke leer van de politiek en van de moderne sociale filosofie. Onderstaand schema geeft de standpunten weer die de drie genoemde auteurs en Habermas zelf innemen betreffende de volgende vragen:

- a) van welke aard zijn de problemen die zich voordoen in de politiek-praktische sfeer?
- b) op welke wijze dienen deze problemen behandeld te worden?
- c₁) welke functie kan theorie verkrijgen in het bieden van levensoriëntatie (in de vorm van mens- en wereldbeschouwing)?
- c₂) welke mogelijkheden biedt theorie-vorming voor het handelen bij concrete, praktische en technische problemen?

Schema 1: Vergelijking van opvattingen over theorie

	Aristoteles	Hobbes	Marx	Habermas
a) de aard van de problemen in de politiek-praktische sfeer	praktisch: inrichting van goede en rechtvaardige samenleving (politiek als verlengde van ethiek)	technisch: bepalen van oeverlevingswaarden en kansen op welvaart van een samenleving	praktisch: veranderen van (objectief) als verkeerd ervaren toestand	praktisch: wegnemen van de factoren die humaniteit in de weg staan
b) de aangewezene probleembepaling	burgers brengen problemen in overleg en in gemeenschappelijk handelen (praxis) tot oplossing	"sociale ingenieurs" produceren m.b.v. sociale technieken ("sociale fysica") regels en instituties	wetenschappelijke kritiek op heersende politieke economie	kritische theorie
c ₁) biedt theorie levensoriëntatie?	Ja, in de vorm van mens-, maatschappijen en wereldbeelden (zelfbegrip); een culturele functie	Neen, draagt niet bij tot zelfbegrip van de mens	Ja, zij geeft aan in welke zin de inrichting van de maatschappij veranderd moet worden	Ja (wordt expliciet als eis voor sociaal-wetenschappelijke theorievorming vermeld)
c ₂) verhouding van theorie tot concrete, praktische en technische problemen	onoverschrijdbare scheidslijn tussen een concreet technisch en praktisch inzicht	onoverschrijdbare scheidslijn tussen theorie en praktisch inzicht. Theorie levert wel technisch inzicht ¹⁾	Theorie levert houvast bij behandeling van concrete geobjectieerde problemen ²⁾	Theorie dient houvast te bieden bij concrete problemen, zowel praktische als technische, maar in beide gevallen op een verschillende wijze

- 1) Hoewel Hobbes stelt dat concrete, politiek-praktische en ethische problemen niet aangemerkt mogen worden als problemen waarmee sociale theorievorming zich kan inlaten, stelt Habermas dat Hobbes' technische theoriebegrip niettemin van grote invloed is gebleken op het behandelen van zulke problemen in de huidige samenleving. Ze worden tot technische problemen gemaakt.
- 2) "Geobjectieerd" houdt in dit verband in, dat Marx, volgens Habermas onder invloed van de positivistische wetenschapsopvatting, praktische problemen herleidt tot technische problemen.

Naar aanleiding van zijn studie van Aristoteles en Hobbes komt Habermas tot het belangrijke onderscheid tussen "Verfügen", beheersen, beschikken over, het begrip dat bij Hobbes domineert en "Handeln", maatschappelijk handelen, het begrip dat overheerst bij Aristoteles. Beheersen behoort tot de sfeer van het werk, is dinggericht en monologisch, terwijl (maatschappelijk) handelen behoort tot de sfeer van interactie, op mede-subjecten gericht is en betrekking heeft op communicatie, waarin taal een dialogale functie vervult¹⁾.

In de verwetenschappelijking van de techniek heeft in de moderne tijd plaatsgevonden wat in de klassieke opvatting onmogelijk was: het samengaan van theorie en techniek, 'Verfügen'. Habermas vraagt zich af of iets dergelijks ook niet mogelijk is met theorie en praxis, 'Handeln'. Is het mogelijk om enerzijds de praktische oriëntatie van de klassieke leer van de politiek te behouden, zonder anderzijds het wetenschappelijk karakter van de kennis prijs te geven waarop de moderne sociale filosofie, in tegenstelling tot de klassieke leer, aanspraak maakt? Kan de oriëntatie op het sociaal-politiek handelen "verwetenschappelijkt" worden op een wijze die niet bij voorbaat dezelfde is als de verwetenschappelijking van de techniek? Kan, anders dan bij Marx, kritiek door reflectie worden voorzien van een eigen niet-positivistische rechtvaardiging én daãrdoor haar betekenis voor de praxis behouden? Deze vragen vormen het "Leitmotiv" in Habermas' latere geschriften.

§ 2. Wetenschap en samenleving

2.1. Verwetenschappelijking van de samenleving: positivisme als leefvorm

Habermas gaat ervan uit, dat onze samenleving in veel van haar deelgebieden verregaand verwetenschappelijkt is. Dit uitgangspunt verdedigt hij met een beroep op een aantal algemeen aanvaarde observaties aangaande

1) Zoals we in een later stadium van deze studie zullen zien blijft deze tweedeling van 'Verfügen' en 'Handeln' in zijn antropologie een centrale plaats innemen.

onze samenleving. Allereerst heeft in allerlei beroepssectoren een proces van verwetenschappelijking zich doorgezet. In onder andere de geneeskunde, de goederenproductie, de bedrijfsvoering en bij gedragsbeïnvloeding is een op ervaring gebaseerde beroepspraktijk omgevormd tot een theoretisch-technisch beheersen van geobjectiveerde processen¹⁾. Wetenschappelijk onderzoek is dankzij het op uitgebreide schaal technisch toepassen en het economisch benutten ervan intussen tot de centrale factor geworden van de hedendaagse maatschappelijke ontwikkeling. In de industrieel ontwikkelde maatschappij zijn onderzoek, techniek, productie en bestuur tot een onoverzichtelijk maar functioneel hecht systeem aangegegroeid. Dit systeem is de basis van ons leven geworden, waaraan we allen gebonden zijn door een net van organisaties en een keten van consumptiegoederen²⁾. Dit alles drukt ook zijn stempel op het gebied van de politiek. De hoeveelheid onderzoek die in opdracht van de staat uitgevoerd wordt en de omvang van wetenschappelijke adviesverlening bij publieke diensten lijken een ontwikkeling in te luiden in de richting van een verwetenschappelijking van de politiek³⁾. Steeds meer raken de keuzeproblematiek en besluitvormingsprocessen middels systeem-onderzoek en beslissingstheorie in de greep van wetenschappelijke deskundigen. Onder 'verwetenschappelijking' moet in deze context verstaan worden: het volgens wetenschappelijke rationaliteit ontwikkelen van instrumentele en strategische mogelijkheden tot handelen met het oog op gegeven of nader te bepalen doeleinden. Hierbij betekent "wetenschappelijk": volgens de hypothetisch-deductieve methode die in de positieve natuurwetenschappen tot zulke opzienbarende resultaten heeft geleid, en welke de basis vormt van het hedendaagse technologische potentieel. Juist deze, op technologische leest geschoeide, verwetenschappelijking wijst Habermas aan als meest ingrijpende, crisisveroorzakende ontwikkeling van onze maatschappij.

Om deze stellingname te verduidelijken keer ik terug naar het fundamentele onderscheid dat Habermas, onder invloed van Aristoteles' onderscheid

1) Zie (1963-i).

2) Zie (1963-b).

3) Zie (1964-c).

van 'poiesis' en 'praxis', maakt tussen "Verfügen" en "Handeln". "Handeln" heeft betrekking op tussenmenselijk verkeer dat als een onherleidbare dimensie beschouwd moet worden naast de dimensie van menselijke omgang met een ding-wereld, het "Verfügen". De relatie van de mens tot de natuur buiten hem, tot een geobjectiveerde ding-wereld, wordt geleid door de noodzaak van fysieke zelfhandhaving. De oplossing daarvoor wordt gevonden in toenemende technische beheersing van de natuur. Vanuit dit kennisbelang zijn de natuurwetenschappen ontstaan die onze ogen geopend hebben voor enorme manipulatiemogelijkheden. Tegenover deze dimensie grenst Habermas in zijn anthropologische beschouwingen de verhouding af die de mens heeft met verschijnselen in de maatschappelijke levenssfeer¹⁾. Tot deze afgrenzing komt hij door zijn vooronderstelling, dat de menselijke bestaanswijze altijd een transcenderen impliceert van louter fysieke zelfhandhaving. Dit transcenderen drukt zich uit in de vorming van een 'soort'-bepalende menselijke natuur, waarvan de ontwikkeling geleid heeft tot interactiepatronen tussen individuen binnen een context van gemeenschappelijkheid. Deze ontwikkeling heeft geleid tot maatschappelijke instituties en spelregels waarvan de mensen zich het natuur-transcenderend karakter zo weinig bewust zijn, dat ze in veel gevallen als even vanzelfsprekend en vaststaand ervaren worden als natuurverschijnselen.

Deze toestand van 'Naturwüchsigkeit' komt mede voor rekening van de dominerende empirisch-analytische sociale wetenschappen. Deze wetenschappen houden zich nl. niet bezig met praktische vragen, dat wil zeggen vragen betreffende de organisatie en de inrichting van de samenleving met het oog op zelfontplooiing en emancipatie van mens en maatschappij, maar uitsluitend met technische vragen. Vragen van praktisch belang worden aan toeval of aan willekeur overgelaten. De huidige sociale wetenschappen leiden tot een toenemende technische en organisatorische beïnvloeding van sociale verandering, zonder een bijdrage te leveren aan het zelfbegrip en het zelfbewustzijn van sociale groepen. De indruk wordt gewekt, dat deze wetenschappelijke beïnvloeding processen betreft die de competentie en verantwoordelijkheid van de afzonderlijke mensen te

1) Zie (1962-a).

boven gaan. Het risico ontstaat dan, dat niemand zich meer direct betrokken voelt bij en verantwoordelijkheid neemt voor de ontwikkeling van de samenleving als geheel. Daardoor wordt beïnvloeding van die ontwikkeling overgelaten aan het vrije spel van concurrerende individuen en groepen, die ongecontroleerd hun particuliere belangen kunnen behartigen. Naar de overtuiging van Habermas staat de mensheid nu voor de historische opgave langs politieke weg de maatschappelijke levenssfeer van haar 'Naturwüchsigkeit' te ontdoen. Het menselijk bewustzijn en het menselijk verantwoordelijkheidsbesef dienen in overeenstemming gebracht te worden met de fundamentele reikwijdte van het menselijk handelen die zichtbaar wordt onder de impuls van technologische wetenschap. De richting van maatschappelijke ontwikkelingen blijft tot nu toe onttrokken aan de medezeggenschap en de verantwoordelijkheid van allen die er de consequenties van dragen, en de moderne sociale wetenschappen bestendigen eerder deze situatie dan dat zij deze veranderen.

Volgens Habermas is de toenemende verwetenschappelijking naar technisch model inherent aan de overheersende positivistische wetenschapsopvatting. Volgens deze wetenschapsopvatting geldt de waardevrijheidseis, d.w.z. het strikt scheiden van de wetenschappelijke en de politiek-maatschappelijke sfeer als een beslissende voorwaarde van wetenschappelijkheid. Daar stelt Habermas tegenover, dat de positivistische wetenschappen in het geheel niet indifferent blijken te zijn wat hun maatschappelijke uitwerking betreft. Integendeel, onder het mom van waardevrijheid die elk dogmatisme uit de theorie zou moeten bannen, verbergt zich een dogmatisme van eigen maaksel: "versterking en vervolmaking van technisch beheersingspotentieel"¹⁾. De pretentie van waardevrijheid houdt in feite in dat alle concurrerende aanspraken op wetenschappelijke oriëntatie van het handelen afgewezen worden. De economie van doelmatige middelen, uitgedrukt als voorwaardelijke prognoses in de vorm van technische aanbevelingen, is de enige waarde die toegelaten wordt. Deze keuze wordt echter niet expliciet als waarde-optie geponeerd, omdat ze in de positivistische zienswijze samenvalt met rationaliteit zonder meer. De op de natuurwetenschappelijke methodologie georiënteerde analytische

1) (1963-b), p. 241.

sociale wetenschappen schieten daarom in ieder geval onder het opzicht van zelfkritiek (opgevat als het zich rekenschap geven van de eigen vooronderstellingen) tekort wat betreft de context van hun toepassing. Dit tekortschieten in zelfkritiek ziet Habermas als een belangrijke verklaring voor de crisisveroorzakende rol die deze wetenschappen gaandeweg zijn gaan spelen. Aanvankelijk gestart vanuit het ideaal van de 'Aufklärung': het bevrijden van de mens van zijn dogma's, ontwikkelden deze wetenschappen zelf een dogma, door hun eigen technologische rationaliteit onbeargumenteerd gelijk te stellen aan rationaliteit zonder meer. Deze ontwikkeling was mogelijk omdat niet ingezien werd dat een permanente zelfkritiek binnen het wetenschappelijk denken een noodzakelijke voorwaarde vormt om tot 'Aufklärung' te komen. Slechts een 'Aufklärung' van allen die middellijk of onmiddellijk aan wetenschap deelnemen kan deze ontwikkeling keren. Hiermee kan een begin gemaakt worden door een confrontatie tussen positivistische en kritische theorie te situeren op het terrein van de wetenschap zelf. Alleen een 'Aufklärung der aufgeklärten Wissenschaften" kan inzicht bieden in de irrationaliteit van een praxis die gebaseerd is op technisch-wetenschappelijke rationaliteit. Slechts langs deze weg kan 'Aufklärung' bereikt worden aangaande de onderdrukking van communicatieve processen, want alleen vrijmaking van de communicatie kan een redelijke richting geven aan de praxis, dat wil zeggen een richting die overeenstemt met de werkelijke behoefte van de subjecten.

2.2. Kritiek op de gangbare sociale wetenschappen

2.2.1. Crisisveroorzakende aspecten ervan

De in 2.1. omschreven verwetenschappelijking van het maatschappelijk leven brengt volgens Habermas niet te veronachtzamen crisisverschijnselen met zich mee. Zij heeft allerlei consequenties die - zo lang ze niet worden onderkend en aangepakt - zijns inziens een bedreiging vormen voor de menswaardigheid van onze samenleving, zo zij al niet het fysieke voortbe-

staan ervan ondermijnen¹⁾). In zijn geschriften gaat hij voornamelijk in op consequenties ten aanzien van de menswaardigheid van ons bestaan. In een tweetal punten zal ik zijn opvattingen dienaangaande uiteenzetten:

1. Wanneer Habermas stelt dat het proces van verwetenschappelijking een bedreiging van de menswaardigheid inhoudt, doelt hij in het bijzonder op de in zijn ogen beslissende inbreng van de empirisch-analytische sociale wetenschappen op positivistische grondslag. In plaats dat deze wetenschappen zich inlaten met praktische vragen, d.w.z. vragen m.b.t. ons welzijn, teneinde een bijdrage te leveren aan bewustwording en bevrijding van mens en samenleving, bieden ze (technische) informatie omtrent het beheersen van objectieve of geobjectiveerde processen. De praktische dimensie van wetenschap is weggedrukt door de exclusieve nadruk op technologische rationaliteit. Een maatschappelijke afweging van argumenten of het beargumenteerd ontwerpen van richtlijnen voor verantwoordelijk handelen vallen buiten de reikwijdte van de wetenschap, en hiermee buiten de reikwijdte van rationele analyse. De prijs voor de gelijkstelling van technische rationaliteit met rationaliteit zonder meer is de politieke en ethische hulpeloosheid van de op zichzelf teruggeworpen mens; deze kan immers niet terugvallen op betrouwbare, wetenschappelijke oriëntatie betreffende ethisch-politieke kwesties. Dit terwijl zulke ondersteuning steeds dringender vereist wordt, omdat telkens nieuwe praktische problemen ontstaan door de voortdurende inwerking van de technologische "know how" op de maatschappelijke verhoudingen.

2. De kern van het probleem in de verhouding tussen theorie en praxis ligt echter niet in de functieverschuiving van wetenschap, maar in het feit dat we ons deze functieverschuiving niet bewust zijn. We zijn namelijk niet meer in staat praktisch kunnen van technische kunde te onderscheiden. Deze ontwikkeling is zo belangrijk, omdat hierdoor de weg openligt voor de vervanging van een democratische samenlevingsvorm, - waarin de vraag centraal staat: hoe kunnen en willen wij mensen, gegeven de mogelijkheden van een enorm vergrote beheersingsmacht, met elkaar leven -,

1) Wat dit laatste betreft denkt hij onder andere aan de mondiale problematiek van bevolkingsexplosie en voedseltekorten, aan het precaire nucleaire evenwicht, aan de risico's van kernenergie en aan de grenzen van de groei (1964-e).

door een technocratisch bestel waarin wij aan ons eigen technisch vermogen verslaafd raken. Wanneer we op dit punt ons onderscheidingsvermogen verliezen, ontstaat het gevaar dat de zich verzelfstandigende technologische wetenschap, terwijl ze zich beroept op haar waardevrijheid, haar eigen waardesysteem dicteert aan alle levensterreinen. De mens wordt dan volledig onderworpen aan homogene, technologische procedures. De menselijke ervaringswereld wordt in een dergelijke situatie uiteindelijk volledig vervangen door een geplande wereld. En met het wegvallen van relevant te achten menselijke ervaring verdwijnt volgens Habermas ook de mogelijkheid tot reflectie; denken verliest dan het element van nadenken over zichzelf. En dit, terwijl juist in onze situatie het nadenken van de wetenschap over zichzelf een absolute vereiste vormt om te komen tot een door ons mensen bewust in regie genomen ontwikkeling van de samenleving.

2.2.2. Gehalveerde en omvattende rationaliteit

Zoals in 2.1 naar voren gebracht is, ziet Habermas de "Aufklärung der aufgeklärten Wissenschaften" als een onontkoombare eis wanneer we willen komen tot een meer bewuste sturing van de ontwikkeling in de maatschappij. Hiertoe dient volgens hem iedere wetenschap zich zowel te beraden over haar eigen grondslagen als kritisch te onderzoeken wat haar invloed is op maatschappelijke processen. Beide aspecten vat Habermas samen onder de term "Selbstreflexion der Wissenschaft". In verband hiermee gebruikt Habermas het begrip 'rationaliteit' als een omvattend begrip. Het biedt zowel ruimte aan technische rationaliteit als aan praktische rationaliteit. Deze laatste vorm van rationaliteit is volgens hem onherleikbaar tot de eerste. Dit omvattend begrip stelt hij tegenover de "gehalveerde" rationaliteit van de positivistisch denkende wetenschappen. Hij is namelijk van mening, dat het proces van rationalisering waaraan positivisten zeker belangrijke bijdragen hebben geleverd, door hen voortijdig wordt afgebroken. Voortijdig, omdat zij (en in dit opzicht is ook een verlicht denker als Popper voor hem een positivist) "de omvattende rationaliteit van de vrije dialoog van met elkaar communicerende mensen"

buiten het domein van rationaliteit menen te moeten houden¹⁾. Volgens Habermas moeten we, wanneer we nadenken in de zin van zelfreflectie over wat er in de wetenschap gebeurt, wel tot het inzicht komen dat "we ons altijd al in een horizon van redelijke discussie bewegen"²⁾, en die horizon is ruimer getrokken dan het positivisme toestaat. Elk principieel voorbehoud dat ons hindert bij het uitputtend benutten van de kansen om over betwiste vragen via discussie tot elkaar te komen, is ongewenst daar deze kansen toch al beperkt geacht moeten worden.

Het is een praktische noodzaak die Habermas brengt tot zijn pleidooi voor het opgeven van de monomanie van ons theoretisch denken, en het erdoor voorbereid handelen, ten gunste van een conceptie van het menselijk kennen waarin ruimte bestaat voor méér dan één vorm van wetenschap, van rationaliteit en van verwetenschappelijking. Deductief redeneren binnen een vaststaand kader beslaat niet het totale gebied van rationaliteit, zoals de positivisten ons willen doen geloven. Was dat het geval, dan zou men zich daarmee bij voorbaat vastleggen op een positie die zelf niet onder kritiek kan komen te staan. In dit verband wijst Habermas kritiek aan als de enige en laatste horizon waarbinnen de gelding van theorieën aangaande wat werkelijk is, wordt bepaald. Het is de buitenste grens van rationaliteit. En hoewel kritiek niet op een directe wijze te definiëren valt, immers elke definitie doet een beroep op criteria die pas binnen het kader van kritiek te verantwoorden zijn, komt Habermas desalniettemin tot een eerste, in dit stadium nog gebrekkige, nadere bepaling door te stellen dat het gebied van rationaliteit niet eens en voorgoed, onafhankelijk van het menselijk handelen, vastligt. Kritiek moet volgens Habermas opgevat worden als een voortdurende discussie onder invloed van de idee van een algemene en ongedwongen consensus van allen die eraan deelnemen³⁾, een discussie die het oplossen van meningsverschillen tot inzet heeft.

1) (1963-c), p.

2) (1963-f), p. 30.

3) (1964-b), p.

2.3. Zelfreflectie: hermeneutiek en ideologiekritiek

2.3.1. Zelfreflectie en hermeneutische wetenschap

Veel van onze huidige praktische vragen zijn volgens Habermas ontstaan onder invloed van het technologisch type van wetenschap. In verband hiermee past Habermas de oude stelregel toe dat iemand voor de voorzienbare gevolgen van zijn gedrag aansprakelijk is, wanneer hij stelt dat binnen het project van wetenschappelijke rationalisering nadenken thuishoort over sociaal-politieke consequenties ervan. Wetenschap vormt echter thans de onbewuste, niet voor verantwoordelijk gehouden speelbal van de leidinggevende maatschappelijke krachten, omdat wetenschappers niet inzien dat er een meer dan extern verband bestaat tussen de door hen gehanteerde methodologische procedures en de ermee gepaard gaande technologieën. De in de gangbare wetenschap gehanteerde uitgangspunten en methodologische criteria worden als vanzelfsprekend beschouwd. De vraag naar verantwoording wordt gemakkelijk opgevat als een aanval op de integriteit van personen. De enorm toegenomen maatschappelijke betekenis van wetenschapsbeoefening laat, gezien het feit dat uitgangspunten en methodologische criteria buiten kijf staan, het bewustzijn van de wetenschappers onberoerd. Zij onderkennen niet de maatschappelijke en anthropologische vooronderstellingen die aan hun wetenschap ten grondslag liggen.

Habermas acht het vanwege deze stand van zaken noodzakelijk, dat wetenschappers op een wetenschappelijk te verantwoorden wijze hun eigen maatschappelijke positie leren reflecteren, zodat een meer adequaat zelfbegrip en wereldverstaan mogelijk worden. In deze reflectie kent hij een belangrijke plaats toe aan hermeneutische wetenschappen¹⁾. Via hermeneutisch onderzoek moeten de wetenschappen zich bewust worden van de gebondenheid van hun kennisactiviteiten aan het maatschappelijk proces waarvan zij deel uitmaken. Ze moeten zich rekenschap geven van hun eigen historische herkomst uit de objectieve samenhang van belangen, ideologieën en ideeën. Niet langer mogen wetenschappers te werk gaan alsof de geschiedenis een autonoom verlopend natuurproces is. Deze opstelling bekrachtigt de toestand van 'Naturwüchsigkeit' en leidt ertoe dat weten-

1) (1964-b), p. 48.

schappers gewillig de rol op zich nemen van nuttige, maar niet-verantwoordelijke deskundigen, die het vigerende maatschappelijk systeem hen toedeelt. De hermeneutische wetenschappen zouden, in Habermas' voorstelling van zaken, een proces van bewustzijnsverandering op gang moeten brengen op het niveau van de wetenschappelijke communicatie zelf: door een discussie tussen wetenschappers onderling over hetgeen politiek gevraagd wordt, over wat wenselijk en wat haalbaar is. Een discussie die de wildgroei in de relaties tussen technische vooruitgang en sociaal milieu onder controle moet brengen. In het wetenschappelijk bedrijf doet zich namelijk een soortgelijke situatie van 'Naturwüchsigkeit' voor als in het maatschappelijk leven. Wetenschapsbeoefening veronderstelt als mogelijksvoorwaarde een constitutieve consensus aangaande normen waaraan wetenschapsbeoefening moet voldoen¹⁾. Over deze constitutieve consensus wordt binnen het proces van wetenschapsbeoefening niet gesproken. Toch vormt deze consensus de stilzwijgend aanvaarde en institutioneel verzekerde grondslag van alle wetenschapsbeoefening. Het reflectief onderzoeken van deze vooronderstellingen van wetenschap, dat wil zeggen het rationeel funderen van wetenschap, vindt niet plaats, omdat een dergelijk onderzoek niet aan de strenge en beperkte rationaliteits-eisen kan voldoen zoals die inherent zijn aan de positivistische wetenschapsopvatting. Habermas acht het echter zeer wel mogelijk dit funderingsdenken, opgevat niet als een onderzoek naar het laatste, onherroepelijk fundament van kennis, maar als een onderzoek naar de dimensie waarin het weten zich vormt, rationeel te verdedigen. In deze ontwikkelingsfase van zijn denken geldt traditie als de dimensie waarin het weten zich vormt. Traditie moet hier begrepen worden als de door overlevering geïstitutionaliseerde horizon van rationele discussie. Deze transcendentaal-funderende dimensie manifesteert zich in historisch contingente inhouden. Wanneer wetenschappers zich, zoals dit in de huidige situatie het geval is, niet bewust zijn van de rol die vooronderstellingen spelen in de conceptie van wetenschap volgens welke zij werken, dan

1) Elke wetenschap is gebaseerd op een dergelijke constitutieve gemeenschappelijkheid. Deze gemeenschappelijkheid in Habermas' wetenschapstheorie vormt de echo van zijn eerder besproken antropologie, waarin hij een fundamenteel onderscheid maakt tussen "Verfügen" en "Handeln" (zie 2.1.)

krijgt de historisch-toevallige bepaling van wetenschappelijkheid gemakkelijk de status van wetenschappelijkheid "tout court". Wanneer we hierbij in aanmerking nemen dat Habermas het vermogen tot reflectie opvat als de aangewezen instantie voor het realiseren van rationaliteit in haar volle omvang, en we zien verder de rol die 'taal' en 'traditie' in Habermas' denken innemen, dan lijkt het voor de hand te liggen Habermas' filosofie als een hermeneutische filosofie te beschouwen. Dat de zaken toch niet zo duidelijk liggen is te wijten aan de wisselende betekenis die Habermas aan het begrip "(zelf)reflectie" toekent. Naast de hermeneutische interpretatie van dit begrip blijken voortdurend, nog niet geëxpliciteerde, andere betekeniscomponenten mee te spelen. Pas in de nieuwe inleiding op 'Theorie und Praxis' geeft hij een belangrijke verheldering door het onderscheid van de begrippen 'Selbstreflexion' en 'rationale Rekonstruktion'¹⁾. De eerste term wordt gereserveerd voor hermeneutische en emancipatorische contexten, terwijl de tweede uitdrukking een voorname functie zal krijgen in de discussie over de grenzen van rationaliteit en over de mogelijkheid aan kritiek een rationele grondslag te geven. In mijn uiteenzetting nu en bij interpretatie-moeilijkheden betreffende oudere teksten heb ik natuurlijk rekening gehouden met deze verheldering. Een thematische behandeling van deze belangrijke ontwikkeling laat ik rusten tot het volgende hoofdstuk.

2.3.2. Kritische theorie omvat drie wetenschappelijke benaderingswijzen

Alleen de hermeneutische wetenschappen kunnen volgens Habermas met het oog op de vaststelling van wat wenselijk is en van wat politiek gevraagd wordt, opheldering verschaffen omtrent begrippen als "algemeen belang", "praktische noodzaak" (en in verband hiermee van "behoefte" en "behoeftebevrediging") op een wijze die in overeenstemming is met het historisch bereikte ontwikkelingsniveau van de samenleving. De hermeneutische wetenschappen moeten in onze 'naturwüchsige' situatie echter aangevuld worden

1) TP, p. 29-31. In EI, pp. 411-417 herneemt hij nogmaals deze verhelderingen en preciseert ze verder onder het hoofd 'Nachkonstruktion versus Selbstkritik'.

met sociaal-wetenschappelijke analyses in de vorm van ideologiekritiek. Ideologiekritiek reflecteert op het door de hermeneutiek blootgelegde actuele zelfbegrip om de binding ervan met de maatschappelijke belangensamenhang na te gaan. De in onze huidige levenssamenhang deels verwezenlijkte, maar ook nog steeds verder te realiseren ideeën en normen, die een leidinggevende rol in de ontwikkelingsgeschiedenis gespeeld hebben, fungeren in bovenvermelde reflectie als historisch adequate maatstaf. Dit bedoelt Habermas, wanneer hij zegt dat kritiek de motieven voor de kritiek enkel uit een conserveren van haar eigen kritische traditie haalt; dat "kritisch" tegelijkertijd "conservatief" betekent¹⁾. Het onverminderd vasthouden aan de intentie van de in de menselijke geschiedenis leidinggevende ideeën en normen moet in de huidige situatie het totstandkomen van een manipulatief technocratisch bestel verhinderen.

Ook de empirisch-analytische wetenschap krijgt naast hermeneutische wetenschap en sociaal-wetenschappelijke ideologie-kritiek haar plaats in Habermas' theorie. Zij moet kijken wat haalbaar is en welke thans beschikbare theorieën en strategieën toegepast kunnen worden ter bereiking van wat dank zij hermeneutiek en ideologiekritiek als gewenst naar voren komt. Dit complexe samenstel van benaderingswijzen, die tezamen genomen theorie maatschappij-kritisch maken, en vooral ook hun relatiepatroon blijven echter in dit stadium van Habermas' ontwikkeling grotendeels in het ongewisse²⁾. Habermas' zienswijze lijkt erop neer te komen, dat de hermeneutische wetenschappen het feitelijke zelfbegrip van maatschappelijke groe-

1) (1962-a).

2) M. von Brentano vat Habermas' visie op de noodzaak van hermeneutische wetenschap en ideologiekritiek naast de natuurwetenschappelijke benadering als volgt samen:

"Kennelijk heeft de natuurwetenschappelijke, objectiverende kijk ergens vat op de maatschappij, op haar tot 'ding', tot 'tweede natuur' geworden toestand. Maar de juistheid van zo'n bevinding slaat om in zijn tegendeel, wanneer de vraag achterwege blijft op welke vooronderstellingen zij berust. Alsook wanneer deze bevinding niet kritisch wordt getoetst aan het beeld dat onze maatschappij van zichzelf heeft, en waarin ze zichzelf al vrijer en humaner ziet dan ze in werkelijkheid is. Aan de objectieve mogelijkheden om een dergelijke kijk van de maatschappij op zichzelf uit te heffen boven het puur utopische dient die bevinding eveneens te worden getoetst," Von Brentano (1970), p. 10.

peringen (en zeker ook van wetenschappers) moeten thematiseren om aldus te komen tot inzicht in behoeften, verwachtingen en prioriteiten. Ideologiekritiek tracht de afstand te meten tussen dit onder invloed van de feitelijke machts- en belangenstructuur ontstane zelfbegrip en een zelfbegrip dat beter in overeenstemming is met de objectieve actuele maatschappelijke constellatie. Bij de bepaling van deze objectieve constellatie spelen de mate van verwerkelijking en de huidige gestalte van de ideeën die leidinggevend zijn voor de menselijke geschiedenis, een belangrijke rol. Ideologiekritiek brengt door het inbrengen van deze ideeën tot uitdrukking wat objectief gezien wenselijk is. De empirisch-analytische wetenschappen tenslotte komt de taak toe het arsenaal van beschikbare technieken en strategieën aan te geven en daarmee de grenzen van het bereikbare.

§ 3. Op zoek naar praktische rationaliteit

3.1. Communicatie en 'Aufklärung'

Habermas wijst traditie aan als een door overlevering geïnstitutionaliseerde grondslag van wetenschapsbeoefening. De hermeneutische wetenschappen kunnen in zijn ogen de basis leggen voor de bestrijding van het 'naturwüchsig' karakter van de erop gebaseerde wetenschapsbeoefening. Ze kunnen het zelfbegrip en wereldverstaan van wetenschappers verhelderen zodat ook de grondslagen van de wetenschappen aan een rationele discussie onderworpen kunnen worden. In samenhang hiermee tracht Habermas ook het begrip 'rede' verder te verhelderen. Hij streeft ernaar het begrip rede zoals dat in de beweging van de "Aufklärung" is gesmeed, te hernieuwen. In deze beweging wordt de werkzaamheid van de rede nauw verweven gezien met de humanisering van mens en wereld. Op grond van dit geladen begrip van rede onderzoekt onze auteur de in onze tijd gangbare wetenschapsfilosofische theorieën.

In deze context krijgt bij Habermas het begrip 'communicatie' een steeds belangrijker plaats. Hij gebruikt de term zowel om er de grondslag mee aan te duiden waarop de verantwoording van het humaniseringsstreven steunt, als om er het eindpunt van het humaniseringsstreven

mee te benoemen¹⁾. De rede waar Habermas opnieuw ruimte voor wil vinden, richt zich immers op de omvorming van de dwangmatige historische samenhang tot een ongedwongen dialogaal handelen van alle mensen. Zo wordt autoriteit bijvoorbeeld in deze 'ideale' situatie beoordeeld aan de hand van het principe van geweldloze communicatie. Dit houdt overigens geenszins in dat autoriteit als zodanig afgewezen wordt. Communicatie fungeert als een ideaalbeeld, als een positief contrastbeeld waaraan feitelijke situaties en ontwikkelingen worden afgemeten. Het begrip communicatie verwijst kortom naar een vorm van beraadslaging die idealiter de volgende kenmerken bezit:

- zij dient te gaan over aangelegenheden van algemeen belang, dat is zij mag niet de behartiging van enig particulier belang tot inzet hebben.
- zij moet openbaar zijn, dat is in principe voor deelname door iedereen openstaan.
- zij moet zonder invloed van dwang en machtsinvloeden kunnen verlopen, dat is in de beraadslaging mogen enkel motieven een rol spelen op grond waarvan op redelijkheid gebaseerd overleg en overeenstemming mogelijk zijn.
- zij moet algemeen zijn. Dit betekent in ieder geval, dat zij zich niet enkel mag afspelen op wetenschappelijk niveau, maar dat zij zich idealiter afspeelt in de politieke openbaarheid²⁾.

Ten aanzien van deze laatste voorwaarde is het van belang te wijzen op de fundamentele betekenis die Habermas aan taal toekent. Slechts wanneer wetenschappelijke inhouden opgenomen en verwerkt kunnen worden in het taalbezit van communicerende mensen, kan wetenschap een bijdrage leveren aan het humaniseringsproces. Zo moet een politieke theorie volgens hem, wil zij oriëntatie kunnen bieden voor het handelen, het perspectief van onderling discussiërende burgers als vertrekpunt en als eindpunt nemen.

1) Een eerste globale omschrijving van het begrip als ideaalbeeld is gegeven in verband met openbaarheid (zie 1.2.1.).

2) Deze voorwaarden grenst Habermas af als principiële voorwaarden tegenover de sociaal-empirische. In dit licht bezien leveren de feitelijke situatie en ontwikkelingen alle reden tot bezorgdheid. Want ofschoon de openbaarheid als sfeer zich uitbreidt, wordt ze tegelijk meer en meer het strijdtoneel van elkaar rivaliserende privé-belangen (1962-b).

Hierbij komt aan het in dit stadium nog niet volledig ontwikkelde begrip communicatie, het zij nogmaals benadrukt, kardinale betekenis toe.

3.2. Kennis en belang: de maatschappelijke relevantie van wetenschap

Habermas hekelt de positivistische illusie, dat kennisactiviteiten los gezien kunnen worden van het maatschappelijke proces waarvan zij een onderdeel zijn. Op indringende wijze vertolkt hij de visie, dat wetenschap onlosmakelijk is van de maatschappelijke context waarbinnen zij wordt beoefend¹⁾. Volgens hem is er sprake van een wederzijdse beïnvloeding tussen samenleving en wetenschapsbeoefening. Deze wederzijdse beïnvloeding heeft tot gevolg dat niet alleen maatschappijtheorie implicaties heeft voor wetenschapstheorie, maar dat ook wetenschapstheoretische uitgangspunten van maatschappijtheoretisch belang zijn; wetenschap is immers doorgedrongen tot een sleutelpositie in de samenleving.

Enerzijds zijn in deze visie de maatschappelijke positie en functie van onderzoek en onderzoeksresultaten mede beslissend voor het methodologische kader van onderzoek. In het methodisch ontwerp van elke wetenschap zijn kennisleidende belangen geïnvesteerd, die hun stempel drukken eerst op de objectomschrijving en op de keuze van methoden en technieken en vervolgens ook op de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek²⁾. Anderzijds falen de dominerende wetenschappen, gebouwd op het technisch kennisbelang, totaal waar het het aanbieden van houvast en oriëntatie voor het ethisch-politieke handelen betreft. Dit falen kan slechts overwonnen worden wanneer een open oog voor andere kennisleidende belangen dan het technische alleen, daadwerkelijk consequenties krijgt voor objectbepaling en methodologie.

3.3. Verwetenschappelijking van de praxis

Zoals beschreven in 1.2 stuit Habermas op het probleem hoe de positieve kanten van de klassieke leer van de politiek, namelijk praktische oriën-

1) Zie (1963-f) en (1964-b).

2) Zie LS en TWI.

tatie, te verenigen met de aanspraken op wetenschappelijkheid waarop de moderne sociale filosofie kan bogen. Bij de moderne sociale filosofie is volgens Habermas sprake van een onoverbrugbare kloof tussen theorie enerzijds en levensoriëntatie en zelfbegrip anderzijds. Uit de klassieke leer tracht hij elementen te putten om deze 'kloof' te dichten. Vanuit het standpunt van de moderne wetenschap valt echter niet te ontkomen aan de strenge methodische eisen, die ook aan theorieën die verstandige richtlijnen voor het handelen trachten te ontwikkelen, gesteld moeten worden. Hier raken we aan een spanningsveld dat aangemerkt moet worden als een van de drijfveren van Habermas' totale werk: een poging tot het construeren van een theorie die zowel praktische oriëntatie biedt als ook voldoet aan een hoge standaard van wetenschappelijkheid. De moderne sociale filosofie voldoet wel aan de gangbare wetenschappelijke eisen, maar volgens onze auteur is het begrip wetenschappelijkheid hierbij dermate "ingeschrompeld", dat het geen praktische oriëntatie kan bieden. Habermas deelt op dit punt G.B. Vico's opvattingen, wanneer deze stelt dat de onzekerheid van het handelen alleen maar toeneemt naarmate men op dit gebied strengere technische maatstaven kiest voor de wetenschappelijke toetsing¹⁾.

Tegen deze achtergrond moeten Habermas' pogingen worden geïnterpreteerd de begrippen 'praktisch-politieke rationaliteit' en '(omvattende) rationaliteit' nader te definiëren, overtuigd als hij is dat deze niet samenvallen met de feitelijk dominerende technische rationaliteit. In situaties waarin een praktische noodzaak om handelend ingrijpen vraagt, moeten zijns inziens normen gehanteerd worden van een totaal andere aard dan die welke in technologische rationaliteit voorzien zijn, gericht als deze is op het beheersen van dingen en grootheden. Wanneer van een praktische noodzaak tot handelen sprake is, komt het aan op het hebben of verkrijgen van juiste verwachtingen omtrent het handelen van mensen. De erkenning van de geldigheid van dergelijke verwachtingen is afhankelijk van en komt voort uit de kijk die mensen op de wereld hebben, vanuit "een wereld-verstaan". Habermas vraagt zich nu af, of het mogelijk is dat men zich een praktische bekwaamheid eigen maakt, dat is een vermogen om door middel van juiste (gedrags)verwachtingen adequaat te rea-

1) Zie (1961-c).

geren op het juiste moment, niet louter hetzij onder invloed van traditie hetzij onder bedreiging met straf. Kan een dergelijke bekwaamheid ook ontstaan enkel onder de 'dwang' van theoretisch verworven inzicht en van een in redelijk overleg bereikte consensus, dan is verwetenschappelijking ook van het sociaal-politieke handelen mogelijk. In Habermas' ogen zou deze verwetenschappelijking tot een ingrijpende verandering van onze wijze van samenleven kunnen leiden.

Onze auteur stelt, dat individuen en maatschappelijke groeperingen enkel dankzij empirisch-wetenschappelijke analyses van maatschappelijke bewegingswetten tot een zodanig juist bewustzijn kunnen komen van hun historisch-maatschappelijke plaats, dat op basis daarvan voor de politieke praktijk consequenties afgeleid kunnen worden. En alleen kritiek op wetenschappelijke leest geschoeid geeft uitzicht op een dergelijke empirische maatschappij-theorie. Hieraan ontbreekt het volgens Habermas steeds meer bij de kritische theorie oude stijl. Zij is dermate theoretisch geworden dat ze niet alleen geen handelingsoriëntatie meer biedt, maar bovendien niet meer empirisch toetsbaar is. Derhalve kan zij niet langer meer aanspraken maken op het predikaat "wetenschappelijk". Als 'verwetenschappelijking van de kritiek' een uitweg moet bieden uit haar tekortkomingen dan betekent dit evenwel geenszins dat een terugkeer naar de verouderde wetenschappelijke uitgangspunten en analyses van Marx volstaat. Bovendien moet, om een terugval in historisch denken te voorkomen, verantwoord worden dat en waarom de 'rechtsgronden van kritiek' aanspraak kunnen maken op waarheidswaarde en dus niet louter contingent zijn. Teneinde de kritische theorie van een wetenschappelijke status te voorzien, bestudeert Habermas hedendaagse wetenschapsfilosofische stromingen, met als invalshoek de erkenning van de noodzaak sociaal-wetenschappelijke theorie-vorming dienstbaar te maken aan de vermenschelijking van de samenleving. Deze wetenschapstheoretische studies luiden een nieuw ontwikkelingsstadium van "kritische theorie" in.

HOOFDSTUK II: WETENSCHAP, WETENSCHAPSTHEORIE EN MAATSCHAPPELIJKE RELEVANTIE

§ 1. Kennisbelangen, zelfreflectie en methode

In 'Erkenntnis und Interesse' poogt Habermas, voortbordurend op de kennis-theoretische gedachten van onder andere Kant, Hegel en Marx, een eigen kennisleer te ontwikkelen. Deze kennisleer beoogt in navolging van Kant aan te geven aan welke mogelijkheidsvoorwaarden voldaan moet zijn wil een wetenschappelijke vraagstelling zinvol kunnen heten. Alvorens deze kennisleer aan een nadere inhoudelijke beschouwing te onderwerpen, zal ik proberen de achtergrond en motieven aan te duiden die Habermas tot deze onderneming gevoerd hebben. Deze achtergrond en motieven zijn te meer belangrijk, daar zij onverminderd de inzet en intentie vormen van Habermas' huidige onderzoeksprogramma (1.1.). Daarna (in 1.2 en 1.3) worden de argumenten naar voren gebracht, op grond waarvan Habermas de theoretische systematisering die hij in de tweede helft van de zestiger jaren ontvouwde, thans onhoudbaar acht.

1.1. Eenheid van kennis en belang

1.1.1. Habermas' kritiek op de klassieke kennistheorie

Dat Habermas onder kennistheorie verstaat: het aangeven van de transcendentale voorwaarden van menselijke kennis, betekent geenszins dat Habermas Kants kennistheorie zonder meer aanvaardt. Integendeel, hij voert drie argumenten aan die om een herziening van Kants kennistheorie vragen. Ten eerste vindt hij Kants kennisleer te beperkt omdat deze zich bij de vraag naar de mogelijkheidsvoorwaarden van het kennen te zeer laat leiden door de gedachte, dat het natuurwetenschappelijk kennen als prototype van het menselijk kennen kan gelden. Een adequate kennisleer vereist volgens Habermas een verbreding van dit uitgangspunt. Ten tweede verzet hij zich tegen de scheiding die Kant maakt tussen de theoretische en de praktische rede. Hiertegenover stelt Habermas dat er altijd een samenhang bestaat tussen inzicht en leefvorm. Ten derde wijst hij het door Kant normatief gehanteerde begrip van een a-historisch transcendentiaal

subject af. Habermas sluit zich in zijn kritiek hierop aan bij Hegel, die tegenover Kants kant en klaar subject een subject stelt dat zich vormt in en gevormd wordt door de geschiedenis. Dit betekent dat onderzoek naar de mogelijkheid van kennen, vragen is naar de plaats en de betekenis van dat kennen in het menselijk bestaan en zijn geschiedenis. Habermas is het er vooralsnog mee eens dat deze vraag slechts reflexief te beantwoorden is, maar stelt in tegenstelling tot Hegel, dat deze reflectie steeds van voorlopige aard is en nooit voltooid kan worden. Met deze kritiek grijpt hij terug op Marx. Deze stelt in zijn afwijzing van het idealisme, dat niet het transcendentale ego (Kant) of de Absolute Geest (Hegel) als kennissubject kan fungeren, "maar de concrete mensensoort die onder natuurlijke voorwaarden haar leven reproduceert"¹⁾. De bedoelde voorwaarden zijn bij Marx historisch contingent: ze ontstaan in de natuurlijke evolutie; en ze zijn transcendentiaal noodzakelijk: ze zijn bepaald door anthropologisch diepverankerde handlungsstructuren (arbeid). Habermas heeft evenwel ook tegen deze opvatting twee bezwaren geformuleerd. Ten eerste heeft Marx volgens hem onvoldoende onderscheid gemaakt tussen de handlungsdimensie waarin de produktiekrachten thuis horen, het arbeidsproces, en de handlungsdimensie die gevormd wordt door het institutionele kader, de produktieverhoudingen die tot stand komen door interactie en de traditie. Ten tweede uit Marx' materialistische visie zich in een grote nadruk op een beschrijvende, empirische anthropologie, waarbij de transcendentale dimensie ondergewaardeerd raakt. Marx begreep zijn eigen werk niet als een radicale, kritische reflectie op de samenleving, maar als een werk dat voldeed aan de strenge eisen van de natuurwetenschap. Werkend binnen een positivistische wetenschapsopvatting dacht Marx aan deze status van wetenschappelijkheid de zo gewenste objectiviteit te ontleen²⁾.

Precies de schijn van objectiviteit van zowel Marx' beschrijvende anthropologie en diens positivisme als van Kants en Hegels transcendentale filosofie tracht Habermas in zijn kennistheorie te ontmaskeren. Hij probeert

1) EI, p. 38, waar Habermas de eerste these tegen Feuerbach becommentarieert.

2) Vgl. Wellmer (1969), deel II, pp. 69-127.

aan te tonen dat een adequate kennistheorie nooit louter idealistisch begrepen kan worden, dat betekent dat niet kan worden volstaan met het aangeven van de ideële apriori-voorwaarden van het proces van kennisverwerving. Een materialistische kennistheorie schiet al evenzeer tekort, voorzover zij exclusief de materiële aposteriori-voorwaarden van het kennisverwervingsproces belicht. Habermas' kennistheorie moet dan ook opgevat worden als een poging de samenhang die er volgens hem bestaat tussen de apriori en aposteriori, tussen de ideële en materiële voorwaarden van het kennisverwervingsproces aan te tonen en te omschrijven.

1.1.2. Omschrijving van het kennisbelang

Habermas streeft ernaar met zijn kennistheorie de bemiddeling te realiseren tussen een empirische anthropologie à la Marx en een transcendentiaal-gerichte kennistheorie à la Kant en Hegel. Vandaar dat hij deze kennistheorie ook wel aanduidt met termen als kennisanthropologie of kenkritische anthropologie. Habermas stelt dat empirisch anthropologisch onderzoek en transcendentiaal-gericht kennistheoretisch onderzoek verschillende eisen stellen wat benaderingswijze en methode betreft. Het object van onderzoek is naar zijn mening echter hetzelfde: het historisch-maatschappelijk ontwikkelingsproces van het "soortwezen" (Gattungswesen) mens.

Habermas stelt dat het voortbestaan en de leefbaarheid van de menselijke soort alleen maar verzekerd kunnen worden wanneer enkele fundamentele belangen in acht worden genomen. Op straffe van zelfvernietiging moet de mens volgens Habermas in staat zijn het fundamentele soortbelang: zelfconstituering en zelfhandhaving, te onderkennen en ernaar te handelen. Het voortbestaan van de mens is volgens Habermas gebonden aan drie media van vermaatschappelijking: aan arbeid, taal en macht of leiderschap. De menselijke soort kan enkel ontsnappen aan het gevaar ten onder te gaan wanneer de mens voldoende maatschappelijke arbeid levert, wanneer daarenboven een traditiebepaald samenleven via communicatie in de omgangstaal gegarandeerd is, en wanneer tenslotte ook binnen dit samenleven stabiele ik- en groepsidentiteiten opgebouwd worden. In elk van de drie genoemde fundamentele belangensferen, waaruit het fundamentele soortbelang bestaat, speelt steeds een specifieke problematiek van zelfwording,

zelfbehoud en zelfontplooiing; kortom een specifieke problematiek van zelfverwerkelijking van de menselijke soort ('Bildungsprozesse'). Niet alleen echter de menselijke soort als zodanig is gebonden aan de behartiging van deze onderscheiden belangen, ook de zelfhandhaving en ontwikkeling van menselijke individuen kunnen slechts plaatsvinden wanneer aan analoge voorwaarden is voldaan. Hiertoe moet een individu zich aanpassen aan de heersende externe leefvoorwaarden, moet het door leerprocessen ingroeien in een sociale wereld en moet het bovendien een evenwicht vinden tussen zijn driften en intenties en de maatschappelijk toegestane mogelijkheden tot realisatie ervan. De laatste voorwaarde maakt duidelijk dat, hoewel het proces van vermaatschappelijking en de totstandkoming van een individuele identiteit elkaar veronderstellen, het maar al te zeer mogelijk is dat vermaatschappelijking leidt tot aan het individu opgelegde dwang.

Elk onderscheiden belang vormt de mogelijkheidsvoorwaarde voor een specifieke, op dit belang afgestemde kennis. Habermas onderscheidt in dit verband drie categorieën van mogelijke kennis: informaties, interpretaties en beleidsanalyses. Informaties staan in relatie tot arbeid en betreffen het technisch beheersingspotentiëel; interpretaties houden verband met taal en bieden oriëntatie voor het handelen binnen een gemeenschappelijke traditie; en beleidsanalyses betreffen de machtsverhoudingen en dienen voor het bewustmaken van het 'naturwüchsig' karakter van als vanzelfsprekend ervaren repressieve structuren.

Een adequate kennistheorie moet volgens Habermas alle drie deze levensgebieden, deze sferen van belangen en kennis, omvatten omdat de problematiek van zelfrealisatie, van het menselijk individu en van de menselijke soort, zich daarin op drie eigen, onherleidbare manieren manifesteert.

1.2. Dialectiek van de zedelijkheid

1.2.1. Een model van de samenhang van arbeid en interactie¹⁾

1) Het begrip 'interactie' heeft gedurende vele jaren bij Habermas nu een engere en dan weer een bredere betekenis. Het begrip ligt met andere woorden niet eenduidig vast. In het artikel dat ik hier bespreek verwijst de term naar intersubjectieve relaties op basis van wederkerig respect (de enge betekenis), meermalen heeft hij een minder nadrukkelijke betekenis en verwijst dan naar alle vormen van sociaal handelen (de brede betekenis). Voor de enge betekenis krijgt pas vanaf ongeveer 1970 de term 'communicatief handelen' de voorkeur.

De historische analyses van 'Technik und Wissenschaft als Ideologie'¹⁾ vinden hun eenheid in één centraal thema: de samenhang van arbeids- en interactie-processen. Het zelfverwerkelijgingsproces van de menselijke soort is volgens Habermas fundamenteel afhankelijk van deze samenhang. Een model voor het denken van deze samenhang is volgens hem te vinden in Hegels 'System der Sittlichkeit' en in diens beide versies van de 'Philosophie des Geistes' (Jena, 1803/04 en 1805/06)²⁾. In Jena heeft Hegel een studie gemaakt van de economie van zijn dagen, die - zo luidt Habermas' these - uitmondde in de opvatting dat "eerst de dialectische samenhang van symbolisering in taal, arbeid en interactie het begrip van de geest bepaalt"³⁾. Volgens Habermas is in Hegels latere werk nog steeds de nawerking van dit inzicht bespeurbaar, maar het heeft het veld moeten ruimen voor het uiteindelijk allesoverheersende uitgangspunt, dat er een absolute identiteit is van de geest met de natuur.

Zelfverwerkelijking is voor de Jenenser Hegel beslist geen zaak van de individuele mens alleen. De menselijke soort en het menselijk individu kunnen enkel aan processen van zelfverwerkelijking toekomen wanneer de soort mens afstand neemt van haar louter natuurlijke bepaaldheid, en zelf waarborgen creëert voor de consolidatie en eventueel verdere uitbouw van het "onnatuurlijk" soortgedrag. Elk proces van zelfverwerkelijking vindt, meent Hegel, plaats in drie deelprocessen ('Vermittlungen

1) .(1958-q).

2) Habermas citeert de eerstgenoemde van deze teksten uit de uitgave van G. Lasson, Leipzig 1923 (2^e oplage) en de twee 'Geistesphilosophien' uit de uitgave van J. Hoffmeister, Leipzig 1931/32. (Habermas' eigen verwijzing naar de geciteerde teksten is niet correct, zie TWI, p. 9, voetnoot 1). De betreffende Hegel-citaten neem ik in het Duits over van Habermas.

3) TWI, p. 10.

der Selbstkonstituierung'): een proces van 'symbolische Darstellung', van 'Arbeit' en van 'Interaktion auf der Grundlage der Reziprozität'. Deze deelprocessen worden in hun onderlinge samenhang constitutief geacht voor de eigenheid en identiteit van de soort en van de vele soortindividen naar hun onderlinge saamhorigheid. Elk van de drie processen vindt zijn uitdrukking in eigensoortige objectiveringen: in taaltekens en werktuigen krijgen de subject-object-relaties van symbolische beschrijving en arbeid vorm, en in familiale verbanden de subject-subject-relaties. De problematiek van de verhouding van het algemene en het bijzondere die Hegels denken leidt, speelt in de drie processen telkens op een andere, specifieke wijze. Voor de individuele identiteit wordt deze verhouding eigenlijk uitsluitend uitgewerkt op het terrein van één van de deelprocessen: de interactie. Het particuliere verwijst naar de louter natuurlijke bepaaldheid, de loutere subjectiviteit, waarvan, zoals Hegel zegt, afstand moet worden genomen alvorens van zelfverwerkelijking sprake kan zijn. Met betrekking tot de identiteit van het ik wordt met het particuliere een absoluut nulpunt aangegeven: er is hier sprake van een ontoegankelijke onbespreekbare eigenheid. Hiertegenover wordt het algemene omschreven als een ik-identiteit die voor eens en voor goed opgaat voor alle menselijke individuen, waarbij aan de feitelijke eigenheid van elk soort-exemplaar geen ruimte gelaten wordt. Met behulp van de aldus geconstrueerde eenzijdige en irreële benaderingen wordt de identiteit van het ik geschetst als inzet en nooit-voltooide uitkomst van interactie, het deelproces van zelfverwerkelijking dat zowel socialisering als individualisering bewerkstelligt. De volledig ontoegankelijke en onbespreekbare eigenheid van een individu (het bijzondere) kan overwonnen worden, hoewel altijd slechts ten dele, in de richting van een eigenheid die toegankelijk en mededeelbaar is voor zowel het individu als voor hen die in de interactie-samenhang zijn betrokken¹⁾. In Hegels zienswijze voltrekt zich deze dialectische beweging als de strijd van individuen om erkenning; de eruit resulterende identiteit van het ik is een "Identität des

1) In TWI, p. 20 wordt de problematiek van zelfverwerkelijking van het menselijk individu in en doorheen interactie-verhoudingen omschreven als "das Einspielen einer zwischen Überidentifikation und Kommunikationsverlust gebrochenen Intersubjektivität".

anerkanten Bewusstseins". Naar het oordeel van Habermas neemt Hegel hiermee duidelijk stelling tegenover Kant en Fichte. De laatsten zoeken de uiteindelijke fundering van de identiteit van het ik in de ervaring van het zelfbewustzijn. Hegel daarentegen ziet de ervaring van intersubjectieve interactie als de ontstaansgrond van zelfbewustzijn en van de identiteit van het ik. Waar Kant en Fichte de uiteindelijke fundering ervan in het kader plaatsen van een ahistorisch monologisch subject, wijst Hegel een dialogisch subject, verwickeld in een historisch proces, als ontstaansgrond aan.

Habermas stelt dat menselijke interactie-verhoudingen altijd als basis en vertrekpunt een normerende gemeenschappelijkheid hebben, die door alle soortindividuen de facto erkend wordt. Deze normerende gemeenschappelijkheid die allen bindt, verkeert in een staat van permanente verandering. Als een gemeenschappelijkheid niet meer aan verandering onderhevig zou zijn dan zou dat immers inhouden, dat eens en voor goed de regels gegeven zouden zijn waarlangs de tussenmenselijke verhoudingen dienen te verlopen, en tevens dat ze de praktijk van deze verhoudingen geheel en al zouden bepalen. De voortdurende historische ontwikkeling levert echter steeds nieuwe vragen op omtrent de gelding van erkende criteria van gemeenschappelijkheid. Bovendien ligt er een hele afstand tussen erkende en beleden criteria van gemeenschappelijkheid aan de ene kant en de praktijk van onderlinge rivaliteit en onderdrukking aan de andere kant. In Habermas' visie is voor de Hegel van Jena deze problematiek van de verbindende gemeenschappelijkheid de problematiek van de zedelijkheid. Bij de gratie daarvan realiseert zich de identiteit van het ik van de betrokkenen. Deze gemeenschappelijkheid is niet vanzelfsprekend eens en voor goed gegeven met de menselijke bestaanswijze, maar zij moet steeds opnieuw bevochten en tot stand gebracht worden. Juist omdat het hier een 'Kampf um Anerkennung' betreft, is er sprake van een dialectische beweging. Habermas preciseert: "Dialectisch is niet de ongedwongen intersubjectiviteit zelf, maar de geschiedenis van haar onderdrukking en van het herstel ervan"¹⁾ De "dialectiek van de zedelijkheid" betreft aldus de historische beweging van de menselijke soort in haar streven naar gemeenschappelijkheid; de onderdrukking van de dialoog-situatie en het herstellen ervan. Deze omschrijving van de zedelijke problematiek werpt

1) TWI, p. 17.

licht op Habermas' opmerking dat het in de dialectiek van de zedelijkheid een verhouding betreft die gelijkelijk logisch van aard is én de leefpraxis betreft¹⁾. Het gaat nooit alleen over de normatieve regels welke wij mensen aanleggen voor menselijke verhoudingen op basis van wederkerigheid, de "logica" van het normatief model, of over de feitelijke maatschappelijke relaties, de leefpraxis; het gaat juist over het opheffen van de gespannen verhouding die er tussen beide bestaat. In situaties waarin de communicatie vastloopt, verwordt respectvolle wederkerigheid tot een afhankelijkheidsrelatie ('Überidentifikation') of wordt de communicatie afgebroken ('Kommunikationsverlust'). Volgens Hegel hebben ook verhoudingen waarin de communicatie verstoord is, hun eigen logica. Deze vorm van logica onderscheidt zich van de logica van de communicatie doordat ze zich onttrekt aan het inzicht en de instemming van de betrokken subjecten. De logica van zulke verstoorde verhoudingen kan gewelddadig worden genoemd omdat ze gehoorzaamt aan wat de jonge Hegel 'eine Kausalität des Schicksals' noemt²⁾. Het betekent dat de erin vervatte logica, buiten het bewustzijn van de betrokkenen om, het verloop en de ervaring van hun verhouding bepaalt. De logica van de zedelijke praxis onderscheidt zich hiervan door de mogelijkheid die ze biedt denken en doen steeds nauwkeuriger op elkaar af te stemmen met het oog op ongestoorde, van geweld bevrijde interactie.

Tot nu toe heb ik uitsluitend één deelproces van het zelfverwerklijgingsproces van de menselijke soort en het menselijk individu toegelicht: interactie, en wel toegespitst op de vorming van de identiteit van het ik in een dialectiek van de zedelijkheid. Eerst ga ik nu de andere twee deelprocessen: symbolische beschrijving en arbeid, en de erin werkzame specifieke dialectieken, beknopt karakteriseren. Daarna geef ik aan hoe de drie dialectieken zich tot elkaar verhouden.

1) "Der eigentümliche Sinn einer in reziproker Anerkennung ruhenden Ich-Identität erschliesst sich nur unter dem Gesichtspunkt, dass das dialogische Verhältnis der komplementären Vereinigung entgegengesetzter Subjekte gleichzeitig ein Verhältnis der Logik und der Lebenspraxis meint," TWI, p. 17.

2) Vgl. TWI, p. 17-18.

Onder symbolische beschrijving of taal verstaat Hegel in deze context volgens Habermas: het gebruik van taaltekens door het eenzaam subject dat zich met de natuur geconfronteerd ziet en de dingen namen geeft¹⁾. Taal is de bemiddelingsdimensie waarin de natuur tot wereld wordt en het ik zich als kennend bewustzijn constitueert. "Identiteit van het kennend bewustzijn vormt zich in dezelfde mate als de objectiviteit van de gekende objecten eerst met de taal, waarin alleen synthese mogelijk is van het ik en van de natuur als een wereld van het ik, de momenten die ten opzichte van elkaar afstand hebben genomen"²⁾.

Onder arbeid wordt door Hegel primair de uitgestelde driftbevrediging verstaan. Habermas vat deze gedachte als volgt samen: "Zoals taal het dictaat breekt van de onmiddellijke aanschouwing en de chaos van de menigvuldige gewaarwordingen ordent tot identificeerbare dingen, zo breekt arbeid het dictaat van de onmiddellijke begeerte en verleent als het ware uitstel aan het proces van driftbevrediging"³⁾. Het uitstellen van de driftbevrediging gebeurt door afstand te nemen van de natuurprocessen, en zij komt voort uit het verlangen deze processen te reguleren. Het uitvinden van werktuigen en het gebruik ervan bemiddelen bij deze poging en geven er een veralgemeende betekenis aan.

In tegenstelling tot de dialectiek van de zedelijkheid, die zich geheel en al afspeelt in de, weliswaar geobjectiveerde, sfeer van subject-subject-verhoudingen, bevinden we ons met de gegeven karakterisering van taal en arbeid in de sfeer van subject-object-verhoudingen. De drie dialectieken zijn volgens Habermas onderling onherleidbare deelprocessen van de zelfverwerkelijking van de menselijke soort en van individuen. We hebben dat gezien. Over de verhouding tussen de dialectiek van de taal en de twee andere dialectieken wordt in dit artikel weinig verheldering gegeven. In feite volstaat Habermas met de opmerking dat zowel interactie als arbeid taalvorming vóóronderstellen. Interactie vooronderstelt taalvorming omdat slechts op basis van intersubjectief geldende en constante betekenisinhouden (traditie) complementaire gedragsverwachtingen (interactie) tot stand kunnen komen. Arbeid vooronderstelt eveneens taalvorming

1) TWI, p. 24.

2) TWI, p. 29-30.

3) TWI, p. 25.

omdat arbeid altijd binnen communicatieve randvoorwaarden plaatsvindt. Bovendien vooronderstelt arbeid als eenzame omgang met voorwerpen het nemen van afstand door het naamgevend bewustzijn ten opzichte van de voorwerpen. Pas dankzij taal is het nemen van afstand mogelijk. Over de verhouding van arbeid en interactie wordt enerzijds benadrukt, dat normen voor het instrumenteel handelen, voor arbeid, van geheel andere aard zijn dan de normen van communicatief handelen, van interactie; en dat ze ook niet tot elkaar te herleiden zijn. Anderzijds grijpen deze onherleidbare normen in elkaar, bijvoorbeeld bij rechtsnormen. Rechtsnormen behoren onmiskenbaar tot de sfeer van de interactie. Recht wordt gezien als de formele bekrachtiging of institutionele uitdrukking van handelingspatronen op basis van wederkerigheid. In het recht worden evenwel geen normen vastgelegd voor interactiepatronen die de persoonlijke identiteit van de betrokkenen betreffen maar voor interactie-verhoudingen rond zaken die tot de belangen- of invloedssfeer van de betreffende personen behoren. Prototype van dit soort handelingspatronen is het ruilverkeer van goederen en geld. In het recht vindt aldus een institutionalisering van de wederkerigheid van het ruilverkeer plaats, waardoor binnen het recht de interactiesfeer met haar garantie van wederkerigheid verbonden wordt met de arbeidssfeer, het ruilverkeer van goederen en geld¹⁾.

Hegel interpreterend gaat Habermas nog een stap verder en dan wordt de voornaamste reden zichtbaar, waarom hij de samenhang van arbeid en interactie van wezenlijk belang acht voor het proces van zelfverwerkelijking. Arbeid en interactie zijn met elkaar verbonden in een proces van "emancipatie van het geweld van de externe en de interne natuur"²⁾. De strijd om erkenning, de strijd om de bevrijding van innerlijke dwang opgelegd door dogmatismen en ideologieën, is noodzakelijk om te komen tot een "rechtens erkend zelfbewustzijn (waarin) ook aan het moment van bevrijding door arbeid vastgehouden wordt"³⁾. Slechts wanneer resultaten van het

1) De rechtsnorm zou, meen ik, ook kunnen fungeren als voorbeeld voor de functie die het proces van symbolische beschrijving in deze kan vervullen, doordat namelijk taaltekens gedragsverwachtingen voor het wederkerig handelen bindend vastleggen.

2) TWI, p. 35.

3) ibid.

arbeidsproces gehonoreerd worden in een in het recht verankerd zelfbewustzijn, kan er werkelijk sprake zijn van emancipatie.

1.2.2. Zelfreflectie en emancipatie

Habermas tracht in zijn boek 'Erkenntnis und Interesse' het centrale begrip 'kennisbelang' en met name het begrip 'emancipatorisch kennisbelang' te verduidelijken aan de hand van het begrip 'Vernunftinteresse', zoals dat bij Fichte naar voren komt. Zoals beschreven in 1.1.2. is volgens Habermas inzicht in de heersende bestaanscondities van 'vitaal' belang voor het soortwezen mens dat zich in arbeid en interactie naar zijn eigenheid vormt en in stand houdt. Beide vormen van handelen die voor het voortbestaan van de mensensoort noodzakelijk zijn, kunnen alleen in stand gehouden worden, wanneer de ermee corresponderende grondbegrippen van het weten veilig worden gesteld. Dit gebeurt langs de weg van cumulatieve leerprocessen en interpretaties die, overgeleverd door traditie, duurzaamheid verkrijgen¹⁾.

In Fichte's visie is het menselijk kenvermogen, de rede, een kenvermogen waarin kennis en belang met elkaar verenigd zijn. De rede is werkzaam in de zelfreflectie van het soortwezen mens, waardoor - via zelfaanvaarding of zelfcorrectie - een dusdanige zelfkennis tot stand komt, dat de rede in staat is de onderscheiden belangen op adequate wijze te behartigen²⁾. Het belang van de rede voor de mens is hier dus identiek aan het belang van zelfrealisatie. Met Fichte is Habermas het eens, dat de rede of de (zelf)reflectie van fundamenteel belang is voor het proces van menselijke zelfontplooiing. Maar het gaat Habermas te ver wanneer Fichte aan reflectie het karakter toekent van 'Tathandlung'. In deze fichteaanse gedachte verliest het menselijk handelen zijn onherleidbaarheid ten opzichte van het denken: de orde van het handelen ('praxis') vormt hier een vanzelfsprekend continuüm met de orde van het denken ('theoria'). Het postuleren van dit continuüm kan slechts geschieden

1) EI , p. 260-261.

2) Een verwante uitwerking van het belang dat aan reflectie toekomt onder het oogpunt van kennen én handelen, meen ik te vinden in de anthropologie van De Petter bij diens analyse van de cultuurscheppende activiteit, cfr. D. Scheltens, De filosofie van D.M. de Petter, TP,33 (1971), 439-506 (vooral par. 6).

wanneer over reflectie gedacht wordt als een proces van de zichzelf constituerende rede (Hegel), hetgeen Habermas expliciet afwijst. Habermas stelt dat (zelf)reflectie, of meer in het algemeen denken, praktische oriëntatie aan het handelen kan bieden; en op deze wijze vormt het een noodzakelijke voorwaarde voor bewust, verstandig handelen, maar het kan nooit opgevat worden als voldoende voorwaarde hiervoor.

Het spreken van kennisleidende belangen is het invoeren van nieuwe grondbegrippen: zij maken het mogelijk de huidige stand van de wordingsgeschiedenis van de menselijke soort zodanig te reflecteren dat er oriëntatie voor ons handelen aan kan worden ontleend¹⁾. Om deze oriëntatie te kunnen vinden is naast reflectie op de huidige situatie, het vertrekpunt, volgens Habermas eveneens het anticiperen van een ideale samenleving, het richtingbepalend doel, onontbeerlijk. De notie '(zelf)reflectie' omvat daarom bij Habermas beide componenten: het overdenken van de actuele situatie, in het licht van een 'ideale' wijze van denken en handelen. In de reflectie worden denken en handelen in onderlinge samenhang gebracht en gericht op de realisatie van een menswaardiger bestaan van volwassen mensen in een volwassen maatschappij. Wanneer Habermas spreekt over het emancipatorisch kennisbelang dat de zelfreflectie leidt, houdt dit in dat reflectie zich anticiperend richt op een 'ongedwongen'²⁾ bestaanswijze. Het ontwerpen van een beeld van volwaardig menselijk bestaan zal echter telkens opnieuw moeten worden ondernomen naarmate de soort zich ontwikkelt en tot andere samenlevingsvormen komt. De filosofie zal dit tot haar taak moeten rekenen. Het proces van vooruitgang van de mensensoort op weg naar mondigheid, kan pas dan door filosofie verder gebracht worden wanneer ze in de dialectische ontwikkeling van de geschiedenis de sporen van onderdrukking zichtbaar maakt, die nagestreefde dialoog tussen subjecten verhindert of vertekent. Wanneer filosofie het zichtbaar maken van onderdrukking niet tot haar taak rekent, legitimeert ze volgens Habermas feitelijk de stillegging van het proces

- 1) De mogelijkheid dat nieuwe dimensies van het menselijk bestaan in het verdere verloop van de soortgeschiedenis zichtbaar en thematiseerbaar worden en dat zij om een nieuwe theorie vragen, houdt Habermas nadrukkelijk open.
- 2) 'ongedwongen' in de zin van spontaan, uit eigen initiatief, zonder gedwongen te worden door interne of externe machten.

dat leidt naar mondigheid¹⁾.

Wanneer in het bovenstaande gesproken wordt over zelfkennis, geleefd inzicht, dan betreft het een opvatting waarin kennis vanwege zijn aard alleen verduidelijkt en verantwoord kan worden met een beroep op zelfervaring en op de meegedeelde zelfreflectie van anderen. Deze opvatting waarbij kennis direct of indirect steunt op zelfreflectie, houdt in, dat begripsvorming en verantwoording van kennis gebonden zijn aan specifieke historisch-contingente situaties. Velen zullen dan ook de wetenschappelijke status van een dergelijke kennis sterk in twijfel trekken. Ook Habermas zelf zal in een later stadium deze visie, vooral vanwege het traditiegebonden karakter van zelfreflectie, onhoudbaar achten en vervangen door een concept waarin meer rekening kan worden gehouden met hedendaagse eisen omtrent wetenschappelijke verantwoording.

1.3. Hermeneutiek en psycho-analyse I

Bij zijn pogingen het algemeen heersende positivistische methodenbewustzijn bij sociale wetenschappers aan te vallen en te doorbreken werd en wordt Habermas sterk geïnspireerd en beïnvloed door de inzichten die H.G. Gadamer in zijn 'Wahrheit und Methode'²⁾ ontwikkeld heeft. Niettemin plaatst onze auteur ook een aantal kritische kanttekeningen bij de zienswijze van Gadamer. Deze kritische kanttekeningen hebben vooral betrekking op de ruimte voor kritische distantie die een individu heeft, ofschoon hij verwickeld is in een geheel van tradities. Op grond van de wijze waarop Habermas deze ruimte voor kritische distantie postuleert en invult, kunnen globaal twee stadia in Habermas' discussie met Gadamer worden onderscheiden. Het eerste stadium wordt gevormd door Habermas' geschriften 'Zur Logik der Sozial-wissenschaften' en 'Erkenntnis und Interesse'; Habermas' zienswijze in het tweede stadium komt het duidelijkst in 'Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik' tot uitdrukking. De verschillen tussen deze twee stadia zal ik toespitsen op en illustreren aan de hand van de manier waarop binnen Habermas' kritische theorie aangekeken

1) (1965-a), p. 164.

2) Gadamer (1960).

wordt tegen hermeneutische zelfreflectie en tegen de rol die de psycho-analyse daarbij speelt¹⁾.

In het eerste stadium, dat in het vervolg van 1.3 besproken wordt, valt de nadruk op de praktische oriëntatie die een nieuwe kritische theorie moet bieden. Het is vooral een reactie op de positivistische wetenschappen die de mogelijkheid daartoe in de ogen van Habermas ontberen. In verband met deze nadruk wordt binnen zijn kritische theorie een belangrijke plaats toegekend aan Freuds psycho-analyse. Zijn psycho-analyse wordt in dit stadium opgevat als diepte- of meta-hermeneutiek. De wetenschappelijkheid van kritische theorie evenals de praktische relevantie ervan blijven in deze interpretatie rechtstreeks gekoppeld aan en uiteindelijk gefundeerd in de omgangstaal, die zelf niet ter discussie gesteld kan worden.

In het tweede stadium, dat in 1.4 besproken zal worden, acht Habermas deze versie van theoretische verantwoording van 'kritische theorie' niet langer meer bevredigend. Hij komt tot een nieuwe conceptie van 'kritische theorie', waarin naast de hermeneutische zelfreflectie een ruime plaats toegekend wordt aan 'rationele reconstructie'²⁾. Dit komt met name tot uitdrukking in een herinterpretatie van de psycho-analyse. Psycho-analyse wordt niet langer meer opgevat als een wetenschap binnen de hermeneutische dimensie, maar als een voorbeeld van 'rationele reconstructie'. In 1.5 zal ik Habermas' zienswijze in beide stadia schematisch weergeven, om zodoende tot een balans van beide posities te komen.

1.3.1. Het belang van verwetenschappelijking van de hermeneutische reflectie

Gadamers inzichten vormen de belangrijkste inspiratiebron voor Habermas' verzet tegen de exclusieve aanspraak op kennis die de empirisch-

- 1) In verband hiermee wil ik benadrukken, dat ik door te spreken over twee onderscheiden stadia een wat eenzijdige interpretatieve opstelling kies, om daarmee het kernpunt van de discussie te markeren.
- 2) Het betreft hier een conceptie die als tussenpositie in de ontwikkeling van Habermas' denken aangemerkt dient te worden.

analytische wetenschap maakt. In zijn boek 'Wahrheit und Methode' bepleit Gadamer het in ere herstellen van het hermeneutisch begrijpen, dat van positivistische zijde als onwetenschappelijk wordt gediskwalificeerd. Met Gadamer is Habermas het erover eens, dat naast de empirisch-analytische wetenschap ook hermeneutische ervaring en reflectie er aanspraak op kunnen maken een kennismoment te bevatten. Bij Gadamer worden volgens hem evenwel hermeneutische ervaring en de gangbare wijze van methodische kennisverwerving abstract, d.w.z. onbemiddeld, tegenover elkaar gesteld. Bij Gadamer lijkt het een kwestie van of hermeneutische reflectie of wetenschappelijke methode, en dit is voor Habermas een onbevredigende vraagstelling. Naar zijn mening kan hermeneutische reflectie immers alleen dan een gelijkwaardige plaats verwerven naast de empirisch-analytische wetenschappen als haar eigenheid en onherleidbaarheid op methodologisch niveau uitgewerkt kunnen worden. Slechts zulk een verwetenschappelijking van de hermeneutische reflectie biedt uitzicht op het doorbreken van de eendimensionaliteit van het hedendaags methodenbewustzijn.

Nu is het bepaald niet zo dat in Habermas' ogen sociale wetenschap uitsluitend hermeneutische wetenschap zou moeten zijn. Integendeel, het is zijn stellige overtuiging dat op het terrein van sociale wetenschap normatieve, analytische en empirische componenten elkaar niet uitsluiten, maar daar juist onderling samenhangen. Volgens hem is sociaal handelen immers altijd de resultante van dwangmatig of onbewust verloopende reactie-patronen én van intentionele interacties. Aanknepend bij de functionalistische handelingstheorie van Parsons koppelt Habermas aan deze zienswijze een tweevoudige betekenis van sociaal handelen. Ten eerste hebben sociale handelingen betekenis in een objectief referentiekader. Het is hun empirisch-maatschappelijke samenhang, en zij vertonen deze wanneer ze beschouwd worden vanuit het standpunt van een waarnemer. Parsons noemt het de 'latente' betekenis van sociale handelingen. Het objectief referentiekader wordt gevormd door de per traditie overgeleverde en geïnstitutionaliseerde normen en zinswijzen welke bindende kracht hebben voor de handelende subjecten. Vervolgens kennen de handelende subjecten zelf een betekenis toe aan hun handelen. Parsons spreekt hier van 'manifeste' betekenis.

Zowel volgens Gadamer als volgens Habermas kan hermeneutische reflectie de betekenis die sociale actoren aan hun handelingen toekennen, aan het licht brengen. Volgens Habermas is bij Gadamer echter de normatief bindende kracht van het objectief referentiekader dermate sterk, dat de manifeste betekenis die door de hermeneutische reflectie aan het licht wordt gebracht, geen enkel creatief element meer verraaft ten opzichte van de 'latente' betekenis. Anders gezegd: hermeneutische kennis valt samen met het 'vooordeel' dat in de traditie met zijn bindende normen en waarden is belichaamd, en het kennend subject kan zich hier niet van distantiëren. De geldingsgrond van de hermeneutische kennis wordt daarmee gesitueerd in de feitelijke, historisch-contingente context van de overlevering. Bij Gadamer ontbreekt ten enenmale de mogelijkheid tot kritische distantie ten opzichte van de feitelijke samenhang van de traditie. Omdat volgens Habermas door het ontbreken van de mogelijkheid tot distantie de feitelijke overlevering wordt 'gedogmatiseerd'¹⁾, laat deze opvatting van hermeneutiek geen ruimte meer om van geldige wetenschappelijke kennis te spreken.

Habermas stelt hier tegenover, dat het menselijk subject wél beschikt over de mogelijkheid om rationeel door reflectie afstand te nemen van de feitelijke overlevering met haar aanspraak op gelding. Met andere woorden: Habermas kent aan hermeneutische reflectie de kracht toe om in de handelingsintentie, de manifeste betekenisinhoud, een creatieve en stuwende 'surplusbetekenis'²⁾ te genereren ten opzichte van de latente betekenisinhoud.

Alleen wanneer de hermeneutische reflectie methodisch uitgebouwd kan worden in hermeneutische wetenschappen kan de dogmatiek van de praxis in beweging gebracht worden en kunnen de gewichten tussen rede en autoriteit worden verschoven. Een ter discussie stellen van de traditie door reflectie, gecombineerd met een open oog voor ieders eigen verantwoordelijkheid ten aanzien van de door de traditie aangedragen denkpatronen, vormt hier blijkbaar voor Habermas een voldoende voorwaarde voor het

1) Habermas bedoelt hiermee dat traditie een 'naturwüchsig' karakter krijgt.

2) Vgl. voor een vergelijkbaar gebruik van de term 'surplusbetekenis', H. Kunneman (1978).

zetten van een stap in het proces van menselijke zelfverwerkelijking; voor het realiseren van meer redelijkheid in de samenleving.

Habermas tracht de in zijn ogen bruikbare aspecten van Gadamer's opvatting van hermeneutiek te behouden zonder in een 'dogmatisme van de traditie' te vervallen. Daartoe probeert hij de hermeneutische reflectie methodisch uit te werken naar analogie van zijn interpretatie van de psycho-analyse. Habermas duidt haar in deze periode veelal aan als 'meta'- of 'diepte-hermeneutiek', waarbij de affixen 'meta' en 'diepte' wijzen op de mogelijkheid die het subject heeft om kritisch afstand te nemen.

1.3.2. Ideologie-kritische interpretatie van psycho-analyse

Om tot een juist begrip te komen van de betekenis en de plaats die psycho-analyse vóór 1970 bij Habermas inneemt, met name in 'Erkenntnis und Interesse', keer ik terug naar het onderscheid tussen de manifeste en latente betekenisinhoud van sociaal handelen. De latente betekenis is - zo zagen we - de betekenis die sociale handelingen hebben in een objectief referentiekader, dat gevormd wordt door het geheel van de overgeleverde en geïnstitutionaliseerde normen en waarden, dat normatief-bindende kracht heeft voor de sociale actoren. Voor de verklaring van de functie die zulk een referentiekader heeft, maakt Habermas gebruik van een freudiaans gerichte driftleer. Deze leer vertrekt van de stelling dat het menselijk gedrag gemotiveerd wordt door driftenergieën of behoeften. Niet alle driften of behoeften kunnen echter bevredigd en gehonoreerd worden. Toegepast op het overgeleverde referentiekader betekent het dat de beschikbare speelruimte waarbinnen tegemoet kan worden gekomen aan de behoeften die onder de mensen leven, beperkingen oplegt. Het totaal aan behoeften moet volgens Habermas dan ook onderverdeeld worden in twee groepen:

1. toegelaten behoeften: behoeften die geïntegreerd kunnen worden in de door het referentiekader aangeboden regels en rollen. Gedrag, gemotiveerd door toegelaten behoeften, kan intentioneel gedrag worden genoemd;
2. verdrongen behoeften: behoeften die niet ingepast kunnen worden in de door het referentiekader aangedragen regels en rollen. Deze behoeften moeten worden verdrongen, en zij komen 'omgevormd en misvormd' tot

uiting langs de omwegen van niet-intentioneel gedrag en dromen. Habermas stelt dat de psycho-analyse wanneer ze ideologie-kritisch wordt geïnterpreteerd, ertoe kan bijdragen dat het referentiekader wordt gewijzigd zodat het tot dan toe verdrongen behoeften toelaat. Dit is precies het punt waarop hij zich van Gadamer verwijderd. Het is van belang daarbij een onderscheid in acht te nemen tussen twee soorten van factoren die de speelruimte voor het menselijk handelen begrenzen. De ene soort heeft betrekking op de fysieke noodzaak van het collectief overleven. Ze speelt in de sfeer van de arbeid. De andere soort betreft autoriteit die zich oplegt zonder dat ze zich kan legitimeren, en zij werkt in de sfeer van interactie. De eerste soort kan rationeel verantwoord worden in tegenstelling tot de tweede die zich slechts ideologisch laat rechtvaardigen. Volgens Habermas kan sociaal handelen zich alleen ontwikkelen tot handelen dat zich in volle vrijheid ontplooit dankzij een dubbele beweging van bevrijding. Die beweging leidt allereerst tot het onderkennen van de geïnternaliseerde regels die rationeel te verantwoorden zijn. Dat zijn dus de regels die enerzijds overeenstemmen met sociaal-aanvaardbare, door terecht gelegitimeerd gezag opgelegde beperkingen en anderzijds met fysieke noodzaak. Vervolgens leidt die beweging tot het doorzien van het verband tussen verdrongen motieven en ten onrechte uitgeoefende, op ideologie gebaseerde, repressie en tot het ontkrachten hiervan. De hier weergegeven interpretatie van de psycho-analytische reflectie speelt een beslissende rol in Habermas' denken over bewustwordingsprocessen. In zulke processen wordt de latente betekenis voor de sociale actoren manifest, met als mogelijk gevolg een verruiming van het referentiekader waarbinnen de actoren kunnen handelen. Aldus opgevat beoogt de psycho-analyse een proces op gang te brengen, dat de mogelijkheden van de mens tot zelfrealisatie vergroot. Om het uit te drukken in de door Habermas in deze periode gehanteerde terminologie van kennisbelangen, kan gesteld worden dat de psycho-analyse geleid wordt door een emancipatorisch kennisbelang. Zij kan op dit moment in Habermas' ontwikkeling zelfs gelden als het prototype van 'kritische theorie'. Psycho-analyse, naar de maatschappij toe vertaald, heeft tot taak de 'Naturwüchsigkeit' van de culturele traditie open te breken en het sociale handelen in de richting van communicatie, van een ongestoord verlopende omgang met elkaar, om te vormen.

Hiermee is de praktische oriëntatie die een kritische theorie volgens Habermas bieden moet, ongetwijfeld gewaarborgd. Hoe staat het echter met de wetenschappelijke verantwoording van deze vorm van kritische theorie?¹⁾ De aanspraak op algemene geldigheid en op wetenschappelijkheid ten gunste van de zojuist geschetste conceptie van kritische theorie kan immers enkel getoetst worden aan geslaagde processen van zelfwording. Dit wil zeggen, dat daarmee de voorwaarden voor het welslagen van processen van zelfrealisatie tevens de voorwaarden zijn voor de wetenschappelijkheid van deze vorm van kennis. Een zeer belangrijke voorwaarde vormt de historisch-contingente omgangstaal²⁾ die in sterke mate de mogelijkheden voor zelfrealisatie vastlegt, maar die zelf niet ter discussie kan staan binnen deze interpretatie van de psycho-analyse. Zowel de wetenschappelijke fundering als de praktische relevantie van de psycho-analyse (en dus ook van de kritische theorie) zijn aldus rechtstreeks gekoppeld aan en uiteindelijk ook gefundeerd in de historisch-contingente omgangstaal. Anders gezegd: de omgangstaal vormt het transcendentale kader waarbinnen psycho-analyse plaats kan vinden. Teneinde Habermas' gedachtengang op dit punt te verhelderen, zal ik nader preciseren welke specifieke betekenis en functie de omgangstaal in Habermas' onderzoek heeft.

1.3.3. Betekenis en functie van de omgangstaal

Habermas kent in zijn ontwerp van een theorie omtrent het sociaal handelen een cruciale plaats toe aan de omgangstaal. Dit wordt begrijpelijk wanneer men bedenkt dat sociaal handelen altijd een intentionele gedragscomponent bevat, dat wil zeggen een handelingsgerichtheid die afhankelijk is van een door traditie bepaalde zin waaraan men slechts door communicatie in de omgangstaal deel kan krijgen. Elke omgangstaal biedt namelijk

- 1) Het zijn immers deze twee eisen: praktische oriëntatie en wetenschappelijke verantwoording, waaraan de kritische theorie oude stijl (van Horkheimer en Adorno) volgens Habermas niet langer meer voldoet (zie Hoofdstuk I).
- 2) Met 'omgangstaal' wordt hier de 'natuurlijke taal' bedoeld in haar grootste omvang. Wetenschappelijke taal is hiervan door stilering afgeleid en zij moet er altijd op terugvallen. Zie voor een uitwerking 1.3.3.

een feitelijke gemeenschappelijkheid van betekenis mogelijkheden zonder welke aan sociaal handelen geen inhoud kan worden toegekend. In deze zin sluit Habermas aan bij G.H. Meads these¹⁾, dat sociaal handelen pas tot stand kan komen wanneer voldaan is aan de voorwaarde van communicatie in taal.

Omgangstaal wordt door Habermas opgevat als uitdrukking van een culturele traditie. Gemeenschappelijke normen en criteria die het sociaal handelen leiden, hebben er hun neerslag in gevonden. In de omgangstaal komen de normatieve structuren van het socialisatie-proces tot uitdrukking. Hoewel de omgangstaal aldus gebonden is aan de traditie, is het volgens Habermas niettemin onjuist te denken, dat de omgangstaal enkel in behoudende zin opgevat kan worden. Als men zich de omgangstaal heeft eigen gemaakt kan men zijns inziens op basis daarvan ook de erin vervatte traditie verder ontwikkelen en vernieuwen.

Keren we nu terug naar de conceptie van kritische theorie naar analogie van de psycho-analyse, geïnterpreteerd als diepte- of meta-hermeneutische reflectie. We moeten dan constateren dat deze vorm van reflectie gevangen blijft binnen de grenzen van de omgangstaal, en dat zij daarmee gebonden is aan een historisch-contingente culturele overlevering. In deze conceptie valt de reikwijdte van kritische theorie uiteindelijk samen met die van zelfreflectie. Zelfreflectie kan alleen een kritische functie vervullen binnen het kader van de omgangstaal en niet ten opzichte van de omgangstaal als kader. De omgangstaal gaat in deze visie altijd vooraf aan kritiek; zij vormt het niet-te-overstijgen transcendentaal kader waarbinnen kritiek tot stand kan komen. Elke meta-taal valt namelijk terug op de met de omgangstaal gegeven grenzen.

Structurele en systematische verstoringen van communicatieve verbanden ten gevolge van niet legitimeerbare machtsdwang en repressie vinden echter hun weerslag op structuur en functie van de omgangstaal. Nu maakt de psycho-analytische werkwijze wel steeds gebruik van een 'impliciet weten' omtrent het onderscheid tussen structureel verstoorde en normale, ongedwongen verlopende communicatie, maar zelfreflectie alleen is ontoereikend om dit onderscheid op wetenschappelijke wijze te verantwoorden. Zij kan dit niet, omdat het expliciteren van algemene criteria voor een

1) G.H. Mead (1948).

normale communicatie de mogelijkheid tot kritische distantie en analyse van de omgangstaal zelf al weer vooronderstelt. Om een onderscheid te kunnen maken tussen pathologisch en normaal wederkerig contact moet je als 'buitenstaander', dat wil zeggen niet als 'reflecterend medespeler', beschikken over een algemeen criterium en een systematische verklaringsmethode. De tot nu toe gevolgde conceptie van kritische theorie ontbeert een dergelijk criterium en zulk een verklaringmethode. Wil men aan deze eisen van wetenschappelijkheid voldoen, dan zal het keurslijf van hermeneutische ervaring en reflectie afgelegd moeten worden.

1.4. Hermeneutiek en psycho-analyse II

Habermas hervat zijn discussie met Gadamer in "Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik"¹⁾ waarin hij de eerste aanzetten geeft voor de overgang die hij zal gaan maken van een ideologie-kritische conceptie van 'kritische theorie' naar 'kritische theorie' als handelingstheoretische onderzoeksstrategie. In zijn algemene handelingstheorie wordt aan rationele reconstructie een gelijkwaardige plaats toegekend naast hermeneutische reflectie. Samen constitueren zij de ruimte voor kritiek.

1.4.1. Hermeneutiek en communicatieve competentie

In Gadamers opvattingen ontbreekt volgens Habermas het 'Aufklärung'-moment dat onmisbaar is voor een kritische theorie, omdat Gadamer uitsluitend de nadruk legt op de gebondenheid van de mens aan de traditie. Het moment van kritische 'Aufklärung' karakteriseert Habermas in 'Erkenntnis und Interesse' als diepte- of meta-hermeneutiek binnen de hermeneutische dimensie en hiermee ook binnen de omgangstaal. Psychoanalytische reflectie kan, zo opgevat, weliswaar leiden tot het bewustzijn van vrijheden en afhankelijkheden, van mogelijkheden en beperkingen, maar het blijven uitsluitend die mogelijkheden en beperkingen die met de omgangstaal gegeven zijn. Kritiek in deze vorm van diepte-hermeneutiek kan zich niet onttrekken aan de natuurlijke taal als de laatste taalgrens die zelf niet in een kritische analyse betrokken kan worden. Dit

1) (1970-h).

punt precies ervaart Habermas als een dwingende beperking, die hij niet langer als een niet-ter-discussie-staand apriori kan aanvaarden.

In 'Der Universalitätsanspruch' bestrijdt hij dan ook de aanspraak die hermeneutische reflectie maakt op universaliteit. Hij stelt dat hermeneutische reflectie slechts mogelijk is op grond van de bekwaamheid van een subject middels de omgangstaal communicatieve relaties aan te gaan met andere subjecten. Deze bekwaamheid noemt hij 'communicatieve competentie'¹⁾. Naar zijn mening brengen filosofie en hermeneutische wetenschappen ervaringen opgedaan in het uitoefenen van de door hem veronderstelde communicatieve competentie, tot bewustzijn door ze te beschrijven. Om te komen tot een verklaring van communicatief handelen moet het hermeneutisch kader echter doorbroken worden. Voor deze niet-meer-hermeneutische verklaring doet Habermas een beroep op een werkwijze die hij 'rationele reconstructie' noemt. Aan rationele reconstructie wordt de taak toebedeeld een systematische en intersubjectieve, dat wil zeggen ook voor de buitenstaander geldende, verklaringsmethode te bieden en een algemeen criterium dat onder andere toestaat adequate patronen van handelen en spreken te onderscheiden van gestoorde en vertekende vormen.

Alhoewel 'rationele reconstructie' in dit stadium vooralsnog een vage notie is, wordt wel duidelijk dat aan dit begrip een sleutelpositie toekomt bij Habermas' streven een grondslag te geven aan 'kritische theorie' die onafhankelijk is van zelfreflectie. In de volgende paragraaf zal ik daarom toch trachten dit begrip inhoudelijk wat nader te omschrijven, vooral aan de hand van Habermas' herinterpretatie van de psycho-analyse.

1.4.2. Rationele reconstructie en psycho-analyse

Om enige indicatie te verschaffen over wat hem voor ogen staat bij het begrip 'rationele reconstructie' verwijst Habermas naar de genetische kennistheorie van Piaget en de psycho-analyse van Freud. De genetische kennistheorie van Piaget geeft volgens Habermas een verklaring van het cognitieve vermogen van de mens die toestaat dat de onderzoeker buiten de dialoog-structuur van de omgangstaal gaat staan. Dat wil volgens

1) Term die hij overneemt uit linguïstisch onderzoek. Ik kom er op terug in hoofdstuk IV, 2.2.1.

hem ook zeggen: buiten de hermeneutische context. Piaget toont namelijk naar Habermas' mening aan, dat het operationele denken taalafhankelijke wortels heeft en zich bedient van voor-talige cognitieve schema's. Voorzover het operationele denken, waarop het instrumentele of doelrationele denken geënt is, gebruik maakt van taal, gebeurt dit op monologische wijze. Dit eventueel geformaliseerde taalgebruik kan begrepen worden met uitschakeling van de hermeneutische problematiek. Slechts bij een poging tot interpretatie van operationele gedachten en theorieën moet een beroep gedaan worden op de omgangstaal met haar dialoog-structuur en kan de hermeneutische problematiek niet worden omzeild.

In 'Der Universalitätsanspruch' blijft Habermas een beroep doen op Freuds psycho-analyse, maar interpreteert deze nu zo dat zij als voorbeeld kan dienen voor niet-reflexief kennen, zodat processen van zelfreflectie en het zoeken naar een verklaringsgrondslag geen vanzelfsprekend continuüm meer vormen. Psycho-analyse vat hij nu op als systematisch verklaren, als een rationele reconstructie op grond van algemene criteria. Het staat tegenover diepte- of meta-hermeneutisch begrijpen. Het onderzoeksdomein van de psycho-analyse ligt niet langer binnen de hermeneutische dimensie, maar betreft nu 'grenservaringen': levensuitingen die stelselmatig weerstand bieden aan het hermeneutisch begrijpen. Zulke levensuitingen kunnen enkel begrijpelijk worden gemaakt door ze te analyseren als systematische verstoringen in de menselijke communicatie. Deze systematische verstoringen zijn het gevolg van een manipulatieve organisatie van de communicatie zelf, bijvoorbeeld door misvormingen die de omgangstaal ondergaat onder druk van niet-legitimeerbare macht. Zij kunnen pas aan het licht gebracht worden door een theorie omtrent systematisch verstoorte communicatie. Het voorbeeld van de omgangstaal geeft al aan dat systematische verstoringen zeker niet alleen in duidelijk zichtbare pathologische gevallen optreden. Integendeel, ook in pathologisch onopvallende (pseudo-normale) dialoog-situaties kunnen systematische verstoringen voorkomen. Naar het oordeel van Habermas stelt de psycho-analyse ons in staat, los van hermeneutische processen, een criterium te bieden voor en een systematische verklaring van het onderscheid tussen pathologische, pseudo-normale en normale dialoog-situaties. Het begrip 'reconstructie' wordt door Habermas in dezelfde tekst wat

verder uitgewerkt. Hij doet dit in een beschouwing over Freuds behandeling van onbegrijpelijke verschijnselen waarvan de onbegrijpelijkheid een systematisch karakter blijkt te hebben, en hij steunt daarbij vooral op Lorenzers¹⁾ interpretatie van zulke verschijnselen. Habermas beperkt zich tot een bespreking van neurotische verschijnselen, omdat deze zijns inziens het beste verklaard zijn bij Freud. Karakteristiek voor deze verschijnselen is, dat zich in de neurotische symptomen 'een inhoud verzelfstandigt die uit het publieke spraakgebied geëxcommuniceerd is'²⁾. In deze inhoud komt een behoefte tot uitdrukking die onbegrijpelijk is volgens de heersende regels van publieke³⁾ communicatie. Hierdoor blijft deze behoefte noodgedwongen privé en ze is zelfs, omdat ze niet mededeelbaar is, ontoegankelijk voor het subject in kwestie. Met dit voor ogen is het volgens Habermas niet vreemd dat A. Lorenzer in zijn geschriften psycho-analyse opvat als taalanalyse in de zin van een theoretisch gefundeerde semantische analyse. Psycho-analyse vertrekt bij haar verklaring van neurotische verschijnselen altijd vanuit het uitgangspunt dat de in een primaire scène verdrongen behoeften zich nadien blijven uiten in neurotische symptomen. Wanneer psycho-analyse nu in navolging van Lorenzer geïnterpreteerd wordt als een vorm van taalanalyse, krijgt de psycho-analyse tot taak een interpretatiemodel te verschaffen dat de 'verbanning' van de niet langer in de publieke communicatie toegelaten behoeften onder verwijzing naar de primaire scène kan reconstrueren. Wanneer een dergelijk interpretatiemodel voorhanden is kan in een therapeutisch gesprek de primaire scène door de patiënt middels zelfreflectie gesanctioneerd worden, waarna de 'geëxcommuniceerde' behoefte weer in het publieke spraakgebruik opgenomen kan worden. Karakteristiek voor deze interpretatie is dat psycho-analyse een verklaringmethode biedt voor situaties waarin het wat (de inhoud) alleen verstaan kan worden nadat het waarom (dat wil zeggen de ontstaansvoorwaarden van de vertekening van de inhoud) verklaard is. Hieruit trekt Habermas de lering, dat rationale reconstructie in ieder geval ook genetisch tewerk moet gaan,

1) Lorenzer (1970).

2) KK, p. 279.

3) Deze term verwijst naar de eerder besproken kenmerken van 'openbaarheid', zie p. 12.

wil er verklarende kracht aan kunnen worden toegekend.

Binnen zijn nieuwe conceptie van 'kritische theorie' kent Habermas aan rationele reconstructie aldus een onherleidbaar en complementair onderzoeksdomein toe naast het domein van zelfreflectie. Algemeen gesteld kan dit onderzoeksdomein omschreven worden als die natuurlijke en sociaal-culturele kaders die tesamen kunnen gelden als algemene ontwikkelingsvoorwaarden van de menselijke leefwijze. Daarin ligt zelfreflectie ingebed, en zij geven ook een eigen logica aan de ontwikkelingsgang van zelfreflectie¹⁾. In de besproken tekst komen rationele reconstructies nog goeddeels voor als inhoudelijk nader in te vullen theoretische vooronderstellingen en wel van tweeërlei aard:

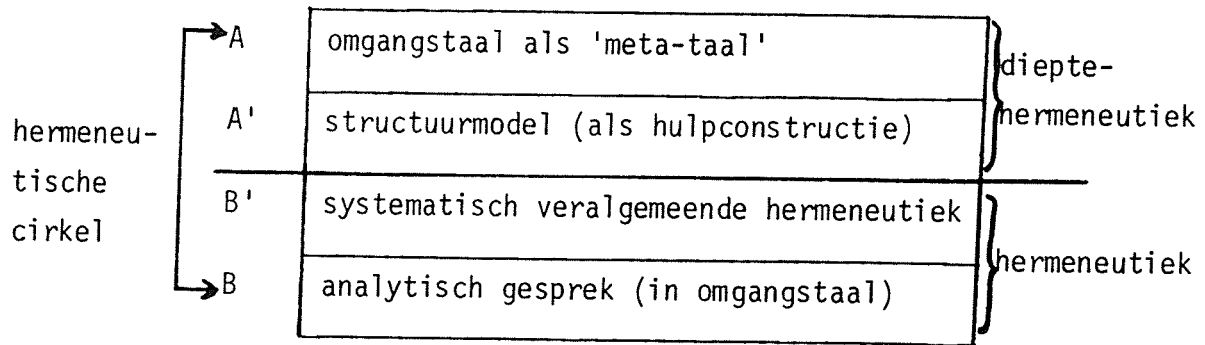
- (1) een set van vooronderstellingen die betrekking hebben op de structurele voorwaarden waaraan moet zijn voldaan, wil er van geslaagde communicatie in de omgangstaal sprake kunnen zijn;
- (2) een set van vooronderstellingen met betrekking tot twee genetisch elkaar opvolgende niveaus van menselijke symbool-organisatie.

1.5. Twee verschillende concepties van 'kritische theorie'

Hieronder geef ik de posities, zoals die beschreven zijn in 1.3 en 1.4 schematisch weer, waarbij ik in de beide posities vooral de verschillen in stellingname ten opzichte van hermeneutische ervaring en reflectie wil benadrukken. In beide schema's heb ik de hermeneutische dimensie zoals deze met name bij Gadamer gekenmerkt wordt, aangeduid met B en B'. De verschillende wijzen waarop Habermas de ruimte bepaalt voor kritische distantie ten opzichte van de hermeneutische context heb ik met A en A' aangegeven.

1) In dit stadium verstaat Habermas onder 'reflectie' nog hermeneutische zelfreflectie, waartegenover zijn nieuw-geïntroduceerde notie 'rationele reconstructie' afgezet wordt. In meer recente geschriften wordt 'reflectie' gebruikt om juist het samenspel tussen rationele reconstructie en hermeneutische zelfreflectie aan te geven.

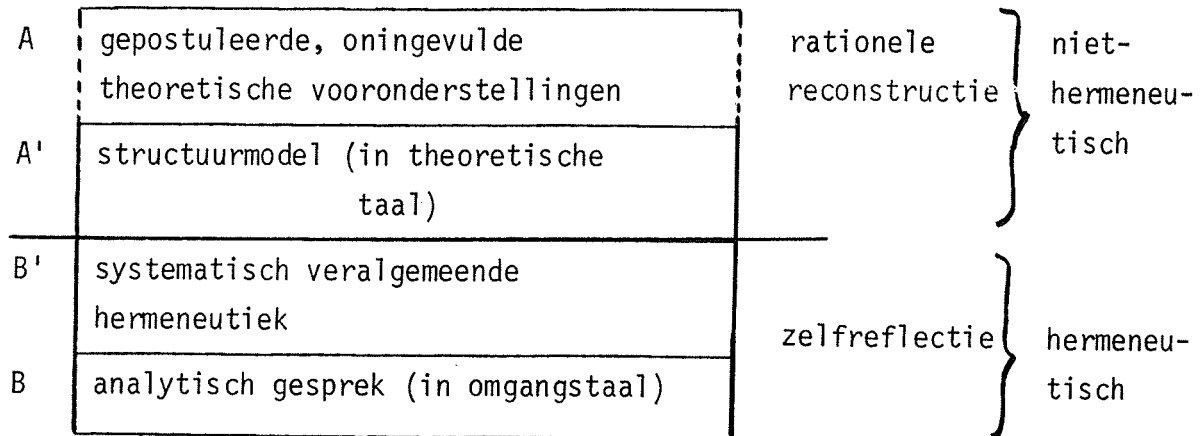
Schema 2: Het anti-positivistisch model

Ik heb schema 2 een anti-positivistisch model genoemd, omdat Habermas in 'Zur Logik der Sozialwissenschaften' en 'Erkenntnis und Interesse' voornamelijk de positivistische maatschappij-wetenschap onder vuur neemt, en er vooral op uit is het tekort aan praktische relevantie dat zij vertoont te ondervangen. In dit model levert de psycho-analyse, opgevat als diepte-hermeneutiek, het structuur-model dat functioneert als een hulpconstructie om vertekende communicatie te onderscheiden van geslaagde communicatie, met het oog op gerichte verandering (dit is de functie van A' ten opzichte van B en B'). Zoals we gezien hebben in 1.3. kan psycho-analyse, op deze wijze geïnterpreteerd, de omgangstaal zelf, waarbinnen zij vervat ligt, niet ter discussie stellen. De omgangstaal functioneert in dit model dus als laatste 'meta-taal'. Tevens functioneert zij echter als objecttaal. Ook het analytisch gesprek en de systematisch veralgemeende hermeneutiek als studie-object van de psycho-analyse, spelen zich immers vanzelfsprekend af binnen de omgangstaal. In dit model, waarin de omgangstaal zowel de functie van objecttaal als meta-taal heeft, is er sprake van een hermeneutische cirkel waardoor systematische vertekeningen in de omgangstaal zelf niet door de psycho-analyse onderzocht kunnen worden.

Schema 3: Het anti-Gadamer model

Schema 3 heb ik een anti-Gadamer model genoemd, omdat in 'Der Universalitätsanspruch' voornamelijk de tekorten worden beklemtoond van de hermeneutische denkwijze van Gadamer. Met het oog op de nagestreefde wetenschappelijke verantwoording wordt in dit model een zwaarwegende plaats toegekend aan een niet-hermeneutische verklaringstheorie. Het structuurmodel wordt ook hier (onder andere) op psycho-analytische inzichten gebaseerd, maar in dit model wordt de psycho-analyse geïnterpreteerd als voorbeeld van niet-hermeneutische 'rationele reconstructie'. De omgangstaal functioneert in dit model niet langer meer als laatste 'meta-taal', maar kan zelf geanalyseerd worden in theoretische taal. De relatie tussen de niet-hermeneutische en de hermeneutische dimensie blijft evenwel vooralsnog in het duister, omdat alle aandacht van Habermas' denken in deze fase van zijn ontwikkeling opgeëist wordt door de eerste verkenning van het domein van rationele reconstructie.

Aan de hand van de twee criteria die Habermas zelf verbindt aan een vernieuwde 'kritische theorie': wetenschappelijke verantwoording én praktische relevantie, is het mogelijk om tot een vergelijking te komen van beide modellen. Kritische theorie wordt in het eerste model geleid door het emancipatorisch kennisbelang. Zowel de wetenschappelijke verantwoording als de praktische relevantie worden hier afgemeten aan het slagen van processen van zelfrealisatie. Hiermee is de praktische relevantie gegarandeerd, maar laat de wetenschappelijke verantwoording te wensen over. In het tweede model heft Habermas dit tekort aan wetenschappelijke ver-

antwoording op door een royale plaats toe te kennen aan 'rationele reconstructie' naast de hermeneutische reflectie die in het eerste model nog het alleenrecht bezat. Maar het is nog maar de vraag of in het tweede model de praktische relevantie verzekerd kan blijven. Ten eerste is de relatie tussen de hermeneutische dimensie en het domein van rationele reconstructie nog onduidelijk. Van een intrinsiek-logische relatie tussen het systeem van grondbegrippen ('reconstructief') en hermeneutisch verstaan ('reflexief') is nog geen sprake; de twee dimensies staan nog abstract tegenover elkaar. Ten tweede heeft het programma van rationele reconstructie in het begin van de jaren zeventig nog vrijwel geen invulling gekregen. Het betreft hier evenwel een tussenstadium in de ontwikkelingsgang van Habermas' denken en meer recente onderzoeken zijn er juist op gericht de notie 'rationele reconstructie' meer inhoud te geven.

§ 2. Op weg naar een reconstructieve filosofie

2.1. Verandering van onderzoeksrichting

In het voorwoord bij de heruitgave van 'Zur Logik der Sozialwissenschaften' (1970) zegt Habermas dat hij zijn onderzoek van de logica van de sociale wetenschappen in andere richting voort wil zetten dan uit zijn literatuuronderzoek van 1967 te verwachten zou zijn. Doorslaggevend voor deze verandering is de nieuwe zienswijze aangaande de grondslagen van de sociale wetenschappen zoals Habermas die sinds ongeveer 1970 heeft ontwikkeld. Hij streeft naar een taaltheoretische fundering ervan, waarbij de door hem beoogde taaltheorie tegelijkertijd een theorie van 'umgangssprachliche Kommunikation' wil zijn, een 'theorie van het communicatieve handelen' en een 'communicatietheorie van de samenleving'. Over deze samenhang zelf wil ik het hier niet hebben, wél over de motieven en argumenten die de verandering van onderzoeksrichting bepalen.

'Zur Logik der Sozialwissenschaften' is Habermas uitvoerige terreinverkenning van de problematiek van een adequate grondslag voor een sociale wetenschap. De adequaatheid ervan hangt volgens deze studie voornamelijk af van de vraag, of het funderingsdenken waarop men zich beroept, recht kan doen aan het gegeven dat sociale gedragspatronen bemiddeld zijn door taaltekens. Zijn analyses gaan uit van de veronderstelling dat funderen, in het geval van sociale wetenschap, nooit een algemeen niveau van theorievorming kan bereiken dat vergelijkbaar zou zijn met dat van de natuurwetenschap, precies omwille van de rol daarin van talige betekenisbemiddeling. Hij beschouwt het als een belangrijke verdienste van fenomenologische, linguïstische en hermeneutische onderzoekingen, materiaal te hebben aangedragen waardoor het verschil in onderzoeksstrategie tussen sociale en natuurwetenschap op dit punt kan worden teruggevoerd op de rol van de taal. Natuurwetenschappelijk onderzoek berust op zuiver theoretische grondslagen en ontleent daaraan zijn methodologische uitgangspunten; de methodologie van sociaalwetenschappelijk onderzoek kent daarentegen een dergelijke verankering in een zuivere theorie niet en kan ook niet op deze wijze worden verankerd.

Deze stellingname speelt Habermas parten wanneer hij in 'Erkenntnis und Interesse' (1968) de mogelijkheid van kritische theorie kennisanthropologisch wil rechtvaardigen. De wijze waarop hij in dit boek de psychoanalyse als taalanalyse introduceert, slaat een eerste bres in de verdediging van het toen nog onoverbrugbaar geachte onderscheid van sociale en natuurwetenschap wat hun theoretische structuur betreft. Habermas noemt deze studie, evenals zijn artikel 'Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik' (1970) een stap op de weg naar een "theorie van het communicatieve handelen" (zie het zojuist aangehaalde voorwoord¹). Deze interpretatie van de psycho-analyse leidt hem namelijk - zoals we hebben gezien - tot een hernieuwde confrontatie met hermeneutiek, vooral in de filosofische variant ervan bij Gadamer die het universele karakter van de talige betekenisbemiddeling beklemtoont, en daarmee volgens Habermas toch aanspraak maakt op een zuiver theoretische fundering van de geesteswetenschappen. Habermas ontkent het universele karakter en daarmee de funderende kracht van deze benadering, en wijst op het zijns inziens nog steeds ontbreken van een werkelijk theoretische grondslag van sociale wetenschap²). Onmiskenbaar neemt Habermas hiermee distantie van de stellingname die karakteristiek is voor 'Zur Logik...'. Wat hij aanvankelijk voor onmogelijk hield - een theoretische fundering van sociale wetenschap - komt als opgave gaandeweg in het centrum te staan van zijn onderzoeksprogramma³).

Een door Luhmann gepresenteerd sociaalwetenschappelijk onderzoeksontwerp met eigen theoretische pretenties wordt dan ook door Habermas belangrijk geacht, omdat het met een kritische maatschappijtheorie "het niveau van theorievorming deelt"⁴) (op de wijze die Habermas sinds ongeveer 1970 voor mogelijk houdt). Het beweegt zich met andere woorden op het zijns inziens juiste niveau van universele vraagstelling, wat overigens

- 1) Vgl. ook het meer recente: Umgangssprache, Wissenschaftssprache, Bildungssprache (1977-c).
- 2) De invalshoek van Nijk (1978) ten aanzien van 'hermeneutiek en ideologiekritiek' vind ik daarom minder gelukkig gekozen. Habermas is niet primair geïnteresseerd in de tegenstelling van beide, maar in het lot dat zij delen: geen theoretisch fundament te hebben.
- 3) Zie TGS, pp. 142-145..
- 4) ibid., p. 143.

niet wegneemt dat er allerlei zwaarwegende tekorten aan kleven. Ditzelfde geldt voor de theoretische ontwerpen van Piaget en van Chomsky en zijn school. Ook hier ziet Habermas een nieuwe wijze van theorievorming van de grond komen die uitzicht lijkt te bieden op het beantwoorden van de vraag naar specifiek theoretische grondslagen van sociale wetenschap. Omdat evenwel de werkwijze van de genoemde auteurs niet met het oog op deze omvattende vraag is ontwikkeld, blijft het vanuit Habermas' optiek noodzakelijk ingrijpende wijzigingen ervan voor te stellen.

In deze paragraaf is het er mij vooral om te doen aan te geven wat Habermas bewogen heeft zijn aanvankelijke positie te verlaten. Daartoe leent zich heel wel de problematiek van het meten. Ik beschouw haar als een goede indicator voor een verstrekkende wijziging in Habermas' onderzoeksprogramma. We zullen zien, dat hij de meetproblematiek eerst aangrijpt om te verdedigen, dat er een zeer belangrijk verschil bestaat tussen natuurwetenschappelijk en sociaalwetenschappelijk onderzoek. Dat verschil zou in ieder geval inhouden, dat in het eerste geval theoretische fundering in strikte zin mogelijk is, en in het tweede geval niet. De meest expliciete passages dienaangaande zijn te vinden in 'Zur Logik...¹⁾. In dit werk zijn niettemin ook al elementen van twijfel te vinden betreffende deze positie. Zij hangen samen met Habermas' twijfels omtrent de mogelijkheden die reflectie- en subjectiviteitsfilosofie bieden voor het rechtvaardigen van haar eigen vooronderstellingen²⁾. Alleen lijkt er een proces van jaren voor nodig voor hij zich effectief aan de ban van dit denken kan onttrekken. Een voorwaarde om tot een nieuwe probleemstelling te kunnen komen.

1) LdS, pp. 186-205.

2) Deze twijfels dateren niet van vandaag of gisteren. Niet verwonderlijk voor iemand die jarenlang in zo'n nauw contact heeft gestaan met Adorno. Een zeer interessante vergelijking van de posities van Adorno en Habermas maakt A. Honneth (1979). Zeer illustratief in verband met het in mijn tekst gestelde is het mooie artikel in "Die Zeit" bij gelegenheid van Adorno's dood (1969-g), met name pp. 194-195 en p. 198. Vgl. ook de zeer belangrijke discussie van Luhmanns kritiek op transcendentiaalfilosofie, TGS, pp. 172-183. Zie eveneens van nog weer later datum: RHM, pp. 66-67 en p. 123, voetnoot 16.

Deze meetproblematiek speelt hierna opnieuw een belangrijke rol wanneer Habermas - en nu in de context van zijn eigen onderzoeksprogramma - de eisen formuleert waaraan sociaalwetenschappelijke theorievorming in strikte zin moet voldoen¹⁾.

In deze samenhang wil ik de volgende vragen beantwoorden: Wat verstaat Habermas onder 'meten' en wat is het theoretisch belang ervan? Wat zijn de redenen waarom meten in sociale wetenschap eerst niet haalbaar wordt geacht, en waarom wordt enkele jaren later aan deze redenen geen doorslaggevend gewicht meer gehecht?

2.1.1. De problematiek van het meten

Vanaf het moment dat Habermas zich met de problematiek van sociale wetenschap is gaan bezighouden heeft hij zich programmatisch als taak gesteld daarover in discussie te treden met de voornaamste eigentijdse opvattingen. Dat betekent onder andere dat Habermas voor wie de kennis-theoretische dimensie van wetenschapsbeoefening van eminent belang is, het belang daarvan wil aantonen op het niveau van de methodologische opvattingen. Dat is ook de reden waarom hij zich verdiept in de problematiek van het meten. Hij verstaat daaronder: het geheel van werkwijzen die toestaan aan ervaringsgegevens overeenkomstig een regelsysteem symbolen toe te kennen. Deze omschrijving ontleent hij aan Kaplan (1964)²⁾. In wiens methodologische opvattingen volgens hem ruimte wordt gelaten voor de betekenisdimensie die eigen is aan sociale gedragingen. Deze eigenheid heeft consequenties bij het bepalen van de geschiktheid van methodologische procedures voor het verwerken van ervaringsgegevens, maar hoeft volgens Kaplan geen gevolgen te hebben voor de theorievorming. Het bepalen van de geschiktheid van methodologische procedures, dat is van meetoperaties, houdt in dat meetstandaarden worden ontwikkeld. Zij zijn conventioneel, maar niet louter constructief omdat bij de keuze ervan de

1) Vgl. TGS, pp. 127-149; 171-175.

2) LdS, p. 192. Zie voor zijn bespreking van Kaplan, *ibid.*, pp. 186-194.

aard van de ervaringsgegevens een rol speelt¹⁾. Zo zijn sociale gedragingen een voorbeeld van een ervaringsgebied dat specifieke eisen stelt aan de verwerking van de gegevens.

Aan meet-operaties kent Habermas in methodologisch opzicht twee functies toe²⁾: 1. gemeten gegevens hebben het voordeel dat ze het mogelijk maken controversen over de juistheid van existentie-uitspraken op bevredigende wijze op te lossen. Doordat meetoperaties principieel herhaalbaar zijn, vormen ze een waarborg voor de intersubjectiviteit van de ervaring.

2. gemeten gegevens hebben het voordeel dat ze operationeel goed gedefinieerd zijn. De meetstandaarden maken subtiele onderscheiden mogelijk en daarmee nauwkeuriger beschrijvingen dan in de omgangstaal. Daarmee maakt hij duidelijk dat de mogelijkheid om te meten van zwaarwegend belang is voor de mogelijkheid theoretische uitspraken te rechtvaardigen³⁾. "Zolang we de criteria en de prestaties van het meten op dit abstract niveau bepalen, valt niet in te zien waarom sociale feiten zich niet steeds zouden lenen voor meetoperaties", is Habermas conclusie⁴⁾. De vraag: kan de intersubjectiviteit van de communicatieve ervaring op dezelfde wijze als in het geval van zintuiglijke ervaring door meetstandaarden bevredigend worden gewaarborgd⁵⁾, lijkt daarmee in principe met ja beantwoord. Overigens geheel in de lijn van Kaplans zienswijze.

Habermas' lezer is nu voorbereid op een nadere toelichting omtrent de specifieke aard van de meetstandaarden welke voor beide typen van ervaring in het geding zijn en op een uiteenzetting over verschillen in operationalisering die er het gevolg van zijn. Het mag tekenend heten voor de ambiguïteit van Habermas' positie in 'Zur Logik...', dat in plaats

1) Kaplan (1964), pp. 186 e.v. Vgl. LS, p. 194: "Meetstandaarden zijn regels volgens welke de ervaringen van alledag en de interpretatie ervan in de omgangstaal worden gereorganiseerd en in wetenschappelijke data omgevormd". Habermas steunt daarbij zeer zeker op Kaplan, maar gaat zoals bij hem wel vaker voorkomt zeer vrij om met zijn bron.

2) LdS, p. 193

3) Vgl. TGS, pp. 171-172.

4) LdS, p. 193.

5) a.w., p. 189.

hiervan een voornamelijk kennistheoretische argumentatie volgt. Deze voert tot de conclusie dat in sociale wetenschap - voorzover ze empirisch-analytisch en niet-reductief te werk gaat¹⁾ - de omvorming van ervaringsgegevens in wetenschappelijke data heel anders verloopt dan in natuurwetenschap. Daardoor komt eveneens de verhouding van gegevens en theorieën in beide gevallen er anders uit te zien. Kennelijk is Habermas van mening dat Kaplan de voor sociale wetenschap specifieke verhouding van data en theorie niet werkelijk onderkent. Tot deze zienswijze kan Habermas alleen maar komen omdat hij zich beroept op een kennistheoretische visie waarin de verhouding van data en theorie zowel voor natuur als voor sociale wetenschap anders wordt geconcipieerd dan Kaplan doet. Naar ik aanneem vertrekt Habermas vanuit de gedachte dat voor een theoretische fundering strikt gesproken een intrinsieke samenhang nodig is tussen kennistheoretische en methodologische kwesties. Een werkelijke uitdieping van deze laatste kan derhalve niet plaatsvinden wanneer niet het transcendentiaal kader van object-constitutie daarin wordt betrokken. Daarin verschilt natuurwetenschap niet van sociale wetenschap.

2.1.2. Protofysica en protosociologie

Van het soort analyse dat Habermas voor ogen staat, vindt hij het artikel van P. Lorenzen (1968) een goed voorbeeld. Deze heeft gedachten ontwikkeld over een zogeheten 'protofysica'²⁾. Daarin wordt het transcendentiaal voorverstaan ('Vorverständnis') van het gebied van mogelijke objecten van de fysica expliciet gemaakt. De profofysica omvat enkel afleidingen uit uitspraken waarin de geïdealiseerde samenhang³⁾ wordt geformuleerd van meetoperaties die men zich in het dagelijkse leven heeft eigen gemaakt. Meetoperaties dus die men aangeleerd moet hebben, wil men het taalspel van het fysische meten later beheersen⁴⁾. Alle fysische

1) a.w., p. 198. Normatief-analytische en behavioristische sociale wetenschappen onttrekken zich per definitie aan deze problematiek, meent Habermas.

2) LdS, pp. 194-195. Zie ook Boehme (1976).

3) Zie Lorenzen (1968), p. 144.

4) In Habermas' meer recente spraakgebruik kan men zeggen, dat het een reconstructie betreft van een competentie.

theorieën zijn, volgens Lorenzen, zo geformuleerd dat de uitdrukkingen die erin voorkomen direct of indirect op dit taalspel terug te voeren zijn. Dit betekent ook dat de aanwijzingen voor het meten in testsituaties uit de theorie afleidbaar zijn. Met andere woorden, er is een intrinsieke band, een deductieve samenhang, tussen de theoretische uitdrukkingen (oftewel de kennistheoretische analyse) en de operationele uitdrukkingen (de methodologische operationalisering). Nog weer anders gesteld: er bestaat in de fysica een continuüm tussen categoriaal kader, meetstandaarden en de data welke resulteren uit meetoperaties¹⁾. Volgens Habermas bestaat in de empirisch-analytische handelingswetenschappen een dergelijk continuüm niet. Hier worden de meetinstrumenten ad hoc gekozen zonder dat men weet of de daarin geïmpliceerde vooronderstellingen überhaupt een systematische relatie hebben met de theorieën die getoetst moeten worden²⁾. En deze situatie is principieel zo, en niet slechts een uitvloeisel van de onbevredigende stand van de theorievorming³⁾.

Zoiets als een protosociologie is niet realiseerbaar. Waarom is dit zo? Als ik Habermas' argumentatie goed begrijp, dan stelt hij dat er weliswaar in sociale wetenschap van een voorgegeven correspondentie tussen ervaringsbasis (communicatieve data) en analytisch kader (theoretische uitspraken) sprake is, maar dat hun samenhang beslist niet deductief bemiddeld wordt door aanwijzingen voor het meten ervan. Meetoperaties moeten zich daarentegen voegen naar de voorwetenschappelijke structurering van communicatieve ervaringen en het richtinggevend voorverstaan dat zich gevormd heeft "in het culturele zelfverstaan van sociale leefwerelden dat zich heeft gevormd zonder een meetpraxis (....) in acht te nemen"⁴⁾. Sterker nog: "de regels volgens welke het gebied van mogelijke objecten < van sociale wetenschap > wordt afgebakend, hebben zich vóór

1) LdS, p. 195.

2) *ibid.*

3) a.w., p. 197.

4) *ibid.* Zeer onthullend voor de intentie van deze stellingname vind ik de door mij in het citaat weggelaten toevoeging omtrent meetpraxis: "dat wil zeggen: een praxis van technisch beheersbaar maken" (onderlijning van mij). Daarmee geeft Habermas een inperking aan het eerder door hem ingevoerde begrip 'meten', waartegen Kaplan uitdrukkelijk waarschuwt (1964, p. 524).

alle meting in de communicatieve ervaring van alledag geconstitueerd¹⁾. Het staat voor Habermas vast dat deze regels niet "met ideale vereisten voor meetoperaties samenvallen"²⁾, omdat het interpretatieregels betreft die constitutief zijn voor de voorwetenschappelijke communicatieve ervaring; wij kunnen ons nooit los maken van onze binding aan het daarmee gegeven voorverstaan van de sociale leefwereld. De communicatieve ervaring vormt een transcendentiaal kader dat wij ons reflexief bewust moeten maken om überhaupt te weten in welke zin er met betrekking tot sociale gegevens van meetoperaties sprake kan zijn³⁾. Kort gezegd: de regels van het meten welke in de profofysica worden geformuleerd zijn zelf de transcendentale voorwaarden van mogelijke ding-ervaring. De transcendentale voorwaarden van communicatieve ervaring daarentegen, die alleen middels reflectie toegankelijk zijn, staan een niet naar zelfervaring terugwijzende formulering ervan in de vorm van regels voor het meten van sociale gegevens, in de weg. Meetstandaarden en meetoperaties hebben derhalve onvermijdelijk een secundair en ad-hoc karakter. Wat aan theorievorming in sociale wetenschap mogelijk is, blijft gebonden aan de voorwetenschappelijk gevormde grondbegrippen van het sociale objectgebied. Hierdoor is het systematisch introduceren van regels voor het vormen van grondbegrippen die als verklaringsgrondslag kunnen dienen met betrekking tot sociale gegevens, uitgesloten. De consequenties hiervan zijn niet gering: sociaalwetenschappelijke theorievorming kan geen grondslag bieden voor het rechtvaardigen van meetprocedures. Standaarden voor methodologische procedures ontbreken. Sociale wetenschap is gedoemd het strijdtoneel te blijven van voorwetenschappelijk partij-kiezen. Het komt mij voor dat aldus de aan Kaplan ontleende omschrijving van meten wordt uitgehold door er - in het geval van sociale gegevens - een onoplosbaar geachte kennistheoretische problematiek voor te schuiven. Habermas toont niet op methodologisch vlak aan dat sociale gegevens zich onttrekken aan meting, maar hij besluit op kennistheoretische gronden dat een methodologisch parallelle behandeling van fysische en sociale gegevens zoals Kaplan voor staat niet kan. Er wordt dus in feite gesteld

1) LdS, p. 200, onderlijning van mij.

2) a.w., p. 197.

3) a.w., p. 202.

dat de definitie van 'meten' zoals Kaplan die geeft, alleen zo algemeen toepasbaar lijkt, omdat de kennistheoretische problematiek buiten beschouwing blijft. Nu kan deze volgens Habermas in de fysica terecht buiten beschouwing blijven, omdat de (transcendentale) regels van het fysisch meten zowel de methodologische procedures als de ervaringsgegevens beheersen¹⁾, zoals uit de reconstructie ervan door Lorenzen mag blijken. Enkel in de veronderstelling dat dezelfde verhouding eveneens geldt voor sociaal meten, is de opgestelde definitie van meten ook in sociale wetenschap bruikbaar en kunnen ook daar zonder problemen de kennistheoretische aspecten impliciet blijven. Deze veronderstelling wordt afgewezen. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken, dat deze beoordeling van Kaplan door Habermas voortkomt uit wat hij vanaf ongeveer 1970 bekritiseert als 'de aanspraak op universaliteit' van hermeneutische filosofie. Universaliteit die, zoals we in de voorafgaande paragraaf hebben besproken, betrekking heeft op ons opgesloten zijn binnen een horizon van zelfervaring en zelfreflectie. Een standpunt dat Habermas thans bestempelt als een vooroordeel van idealistischen huize.

Ik beschouw 'Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie' uit 1971 als de publicatie waarin de omslag van onderzoeksperspectief een feit geworden is²⁾. Hermeneutiek, verstaan als interpretatieprocedure, wordt een kunstvaardigheid genoemd, geen methode. Desalniettemin moeten we ons vooralsnog wel behelpen met hermeneutiek, want er bestaat nog geen systeem van groundbegrippen en grondoperaties voor sociaal meten. Pas een theorie van "umgangssprachlicher Kommunikation", die niet zoals hermeneutiek de feitelijk verworven communicatieve competentie aanwendt (en eventueel verbetert), maar deze verklaart, zal het mogelijk maken communicatieve ervaring werkelijk in data om te vormen³⁾. Evenals de eerder besproken profofysica van Lorenzen, zal een dergelijke theorie de

1) LdS, p. 201.

2) Zie daarvoor vooral TGS, pp. 171-175 (de uitvoerige, vermoedelijk pas op het laatste moment ingelaste voetnoot 2 van p. 171) en pp. 280-283.

3) TGS, p. 172.

abstracte regelsystemen die ten grondslag liggen aan de feitelijke betekenis-samenhang van communicatieve ervaringen, moeten blootleggen en reconstrueren¹⁾. Dat Habermas de bedoelde regelsystemen abstract noemt, komt voort uit het feit dat ze niet het resultaat zijn van 'zelfreflectie' met haar onontkoombare afhankelijkheid van concrete, betekenisbemiddelde ervaringen, maar van '(rationele) reconstructie'. Daarmee introduceert hij een type van theorievorming waarvan het kenmerkende zijns inziens bestaat in de mogelijkheid de grens van subjectgebonden leefwerelden te doorbreken. Wat vroeger als een principiële beperking van sociaal-wetenschappelijke theorievorming werd beschouwd, wordt niet meer als zodanig erkend, omdat voortaan gerekend wordt met onderzoeksstrategieën die een uitweg uit de daarmee gegeven impasse mogelijk maken. Hierover handelt deel II van deze studie.

2.2. Een breuk in Habermas' denken?

Ik plaats mij in deze studie op het standpunt, dat periodisering met betrekking tot Habermas' geschriften gewenst is. Daardoor kunnen de belangrijkste ontwikkelingsstadia worden gemarkeerd. Ik beschouw de veranderingen die Habermas' probleemstelling in de loop der jaren heeft ondergaan als omvormingen van zijn onderzoeksprogramma die geen afbreuk doen aan de fundamentele intentie noch aan de innerlijke samenhang ervan²⁾. Aan het eind van dit eerste deel van mijn studie breng ik dit punt even ter sprake, omdat verschillende auteurs Habermas' geschriften vanaf ongeveer 1970 als een keerpunt beschouwen in zijn ontwikkeling³⁾. Steeds fungeert in zulke interpretaties zijn communicatietheoretisch ontwerp

- 1) Met deze onverwachte combinatie van termen onderstreept Habermas dat de reconstructie van de regels die het meten leiden niet willekeurig is.
- 2) Het betekent dat ik de suggestie van Koningsveld (1976), p. 197 bruikbaar acht. Zie ook Davison (1976), p. iii en passim. Ik deel dus volstrekt niet de mening van A. Brand (1976) die kennelijk geneigd is Habermas' aanpak als een 'degenerating problemshift' te zien in vergelijking met Weber, zie p. 272.
- 3) Als termen vallen te noteren 'Wende', '(Linguistic) turn', 'coupure épistémologique', en 'theoretische Entwicklungsbrüche'.

als een zwaarwegend argument. Bij nader inzien blijkt het nodig twee gedachtengangen te onderscheiden. Er zijn auteurs die deze geschriften als een keerpunt beschouwen in de ontwikkeling van de kritische theorie van de Frankfurter Schule (Eickelpash (1976) en Zimmerli (1972)).

Daarnaast vinden we auteurs die deze geschriften als een keerpunt beschouwen in de ontwikkeling van Habermas' eigen variant van kritische theorie (McCarthy (1973), Michaud (1976), Lenhardt (1972)). Beide gedachtengangen hoeven elkaar overigens niet uit te sluiten, zoals we zullen zien in het geval van Zimmerli, maar het onderscheiden ervan kan begripsverwarring voorkomen. Deze wordt immers in de hand gewerkt door het feit dat het neo-marxistisch denken dat zich als 'kritische theorie' aandient, meer dan eens sterk vereenzelvigd wordt met het denken van de hoofdfiguren van de 'Frankfurter Schule': Horkheimer en Adorno. In zoverre dit een miskennis betekent van de volwaardige eigen plaats die volgens mij Habermas zeker al sinds 1965 in het neo-marxistisch denken inneemt, kan een saillante ontwikkeling in diens denken de ogen openen voor onderscheiden die al veel langer een rol spelen. Een dergelijke vertekening van perspectief wordt wellicht in de hand gewerkt doordat Habermas zijn eigen denken steeds heeft gepresenteerd als "kritische theorie".

Waarom blijf ik in deze context bij de kwestie van een keerpunt stilstaan? Ik denk dat de verschillende zienswijzen dienaangaande onze blik kunnen scherpen voor de betekenis en functie die Habermas aan de communicatie-theorie toekent in verband met de grondslagenproblematiek van de sociale wetenschappen. Ik laat de voornaamste ervan de revue passeren. Eickelpash beschouwt de Habermas van vóór 1970 als de laatste exponent van een doodlopend spoor: de kritische theorie van de 'Frankfurter Schule'¹⁾. Hij heeft, zo meent deze auteur, het verlies aan praktische relevantie ervan proberen te remediëren, maar deze reddingspogingen zijn mislukt; ze zijn stukgelopen op het ontwikkelen door Habermas van ahistorische anthropologische grondbegrippen. Lapidair gesteld: "Door de vorming van ahistorische anthropologische categorieën verliest de 'geschiedenis-filosofie met praktische intentie' tenslotte beide: de

1) M. Jay (1973/1974) bestrijdt auteurs die het goed uitkomt de 'Frankfurter Schule' als dood te beschouwen en hij wijst op een aantal feiten die daar moeilijk mee te rijmen zijn (pp. 27-29).

geschiedenis en de praxis"¹⁾). Zijns inziens heeft Habermas hiermee de facto de intentie en het programma van de 'kritische theorie' prijsgegeven.

Precies hetzelfde thema, dat van een geschiedenis-filosofie met praktische intentie, vormt daarentegen voor Jürgen Oelkers een sprekend voorbeeld 'van de in het oog springende voortgaande lijn'²⁾ van Habermas' denken. Hij betreft uitvoerig de geschriften van de laatste jaren in de verantwoording van deze zienswijze, al onderkent hij wel dat het daarin en niet voor het eerst om een herformulering gaat van de aanvankelijke probleemstelling. Wat de ene auteur als het thema beschouwt, waarin zich de continuïteit van Habermas' werk manifesteert, is voor een ander reden om diens meer recente geschriften als een terugval in anthropologie te bestempelen.

Lenhardt op zijn beurt heeft de anthropologische problematiek aangegegrepen om bij Habermas periodes te onderscheiden. Hij komt tot de conclusie dat in dit opzicht de recente periode, met daarin centraal de communicatie-theorie, niet minder dan een 'coupure épistémologique'³⁾ vertegenwoordigt, waarin Habermas zijn anthropologisch gerichte inspanningen opgeeft. "Habermas's transcendental anthropology was only an interlude, a passing flirtation, on the way to something else"⁴⁾. Het contrast van deze analyse met die van Eickelpash wordt nog versterkt doordat de laatstgenoemde slechts van een 'de facto' overgang naar iets anders spreekt en Lenhardt daarin een heel bewuste stap ziet. "The transition is taking place, not furtively, as is most often the case when scholars change their minds, but with the full benefit of conscious selfcriticism"⁵⁾.

Zimmerli⁶⁾ ziet de dood van Adorno in 1969 als het einde van de 'Frankfurter Schule'. Hij ziet deze school als een historisch identificeerbare groep van mensen van wie het denken voor kortere of langere tijd in het

1) Eickelpash (1976), p. 201.

2) Oelkers (1975), p. 161.

3) Lenhardt (1972), p. 244.

4) a.w., p. 245.

5) *ibid.*

6) Zimmerli, Simon-Schaefer (1972).

'Institut für Sozialforschung' te Frankfurt zijn voedingsbodem en organisatiebasis vond. Horkheimer en, in latere jaren, Adorno zijn daarvan de voornaamste pijlers geweest. Zij hebben aan 'kritische theorie' een gestalte gegeven waarvan Adorno's dood het einde symboliseert. Essentiële elementen ervan hebben evenwel volgens Zimmerli in het denken van met name Habermas hun plaats behouden, zodat deze zijn werk terecht ook als 'kritische theorie' kan presenteren, maar anderzijds zijn deze elementen in een nieuwe systematische context opgenomen. Habermas heeft zich immers gedwongen gezien ingrijpende veranderingen door te voeren in zijn onderzoeksprogramma om de impasse van de 'kritische theorie' te kunnen overwinnen met behoud van de intenties die van meet af aan de inzet ervan vormden. Het is in deze zin dat Zimmerli (samen met zijn co-auteur Simon-Schaefer) uit kan gaan van de hypothese van een keerpunt in het denken van Habermas, dat samenvalt met een keerpunt in de ontwikkeling van de kritische theorie als zodanig¹⁾. In zijn bijdragen probeert Zimmerli de nieuwe oriëntatie van Habermas te documenteren aan de hand van een analyse van diens Hegel-receptie en in een analyse van wat hij noemt 'de strijd om de hermeneutiek'. Habermas' oeuvre valt in deze conceptie uiteen in twee delen: vóór en ná 1969, en het keerpunt wordt 'communicatie-theoretisch' genoemd²⁾.

Door de argumenten van Eickelpash, Lenhardt en Zimmerli ben ik er niet van overtuigd geraakt dat Habermas' geschriften uit de zeventiger jaren een breuk betekenen met zijn vroegere denken. Wel lijkt het mij een juiste observatie dat de 'kritische theorie' van Habermas in vele belangrijke opzichten niet op één noemer te brengen is met de 'kritische theorie' van Horkheimer en Adorno, die het gezicht van de 'Frankfurter Schule' hebben bepaald. Ik heb eerder al aangegeven hoe ik denk over de relatie van Habermas tot de grondleggers van de 'kritische theorie'³⁾. Door de artikelen van McCarthy, Oelkers en Michaud voel ik me meer dan ooit gesteund in mijn vasthouden aan de conceptie van één ononderbroken onderzoeksprogramma dat tot nu toe aan een tweetal diepgaande revisies

1) a.w., p. 12.

2) a.w., p. 115.

3) zie p. 5-6 en p. 15.

is onderworpen¹⁾. De stellingname van de eerder genoemde auteurs leert wél dat het nodig is niet alleen de rol van de communicatietheorie te benadrukken. Er moet ook aandacht geschonken worden aan het verband van deze theorie met de anthropologische en geschiedenisfilosofische problematiek, evenals aan vragen rond de eigen status van Habermas' kritische theorie. Het is dan ook de opzet van het nu volgende deel II meer licht te werpen op de uiterst complexe theoretische verbanden waarbinnen Habermas' onderzoeksprogramma in de zeventiger jaren vorm krijgt.

1) Vgl. Van Doorne (1980).

DEEL II

DE ONTWIKKELING VAN HABERMAS' GRONDSLAGENONDERZOEK IN DE
JAREN ZEVENTIG

'Humanität ist die Kühnheit, die uns am Ende übrig bleibt,
nachdem wir eingesehen haben, dass den Gefährdungen einer
universalen Zerbrechlichkeit allein das gefährvolle Mittel
zerbrechlicher Kommunikation selber widerstehen kann'

Jürgen Habermas

HOOFDSTUK III: NIEUWE VOORONDERSTELLINGEN OMTRENT SOCIAALWETENSCHAPPELIJKE THEORIEVORMING

Het valt op, dat vooral sinds 1970 Habermas er veel werk van maakt zijn onderzoeksprogramma zodanig vorm te geven, dat het tot vruchtbare confrontatie kan leiden met hedendaagse wetenschapsfilosofische en methodologische opvattingen¹⁾. Deze programmatische formule sloeg voorheen voornamelijk op het bekritisieren van methodologieën die tekort doen aan het voorwerp van sociaalwetenschappelijk onderzoek. Voorzover Habermas daar eigen ideeën tegenover zette - 'Erkenntnis und Interesse' vormde daartoe een eerste uitgewerkte schets - kwam toch voornamelijk een kenistheoretische positie naar voren waarvan de methodologische consequenties niet duidelijk werden gemaakt. Op dit punt is er veel ten goede veranderd, al vergt het heel wat speurwerk om er achter te komen waar Habermas in deze materie momenteel voor staat²⁾. Dit zeker niet in de laatste plaats omdat hij voor funderingsdenken een weg zoekt te banen waar weinigen hem zijn voorgegaan.

Het ligt in mijn bedoeling in deze paragraaf alle nieuwe vooronderstellingen bijeen te brengen die Habermas aangaande sociaalwetenschappelijke theorievorming maakt. Ze zijn onmisbaar voor het begrijpen van zijn onderzoeksprogramma in zijn huidige vorm. Het belang van de bedoelde vooronderstellingen is immers vooral hierin gelegen, dat Habermas' benadering van de grondslagenproblematiek er ingrijpend door verandert. Een verandering die naar mijn mening inderdaad toestaat beter dan voorheen Habermas' positie op voorname punten in nauwe samenhang te brengen met gewichtige tendensen in het hedendaagse denken over wetenschap³⁾.

De meest ingrijpende verandering in Habermas' denken over theorievorming lijkt mij te zijn, dat hij thans ruimte vraagt voor twee typen van theorievorming. Deze twee typen zijn onlosmakelijk verbonden met twee con-

1) Zie o.a. EI, p. 13.

2) Habermas brengt zelf deze verandering in verband met de gewijzigde stand van zaken in de hedendaagse filosofische discussie, EI, p. 372.

3) Zie voor deze tendensen: J. Agassi (1981), H. Roelants (1978) en W. Stegmüller (1977). H. Kunneman (1979) noemt enkele thema's voor de discussie waarvan Habermas' geschriften een interessante bijdrage leveren.

texten van theorievorming die Habermas onderscheidt en die van elkaar verschillen wat de functie betreft die daarbinnen aan theoretische activiteiten toekomt. Het is daarom van belang eerst na te gaan welke contexten Habermas in zijn geschriften van het laatste decennium ten opzichte van elkaar afbakent. Pas daarna zal het mogelijk zijn tot een juist begrip te komen van de plaats en de functie die hij toekent aan de beide typen van theorievorming. Over deze beide punten handelt de eerste paragraaf. In de tweede paragraaf bespreek ik met enige uitvoerigheid wat Habermas verstaat onder 'rationele reconstructie'.

§ 1. Het onderscheiden van handelingscontexten

Het begrip handeling is bij Habermas een geladen begrip, zoals we hebben gezien. In zijn terminologie is de betekenis ervan gelijk aan die van de begrippen interactie en sociaal handelen, en het duidt op de afgrenzing tegenover vormen van 'handelen' waaraan in principe geen medesubject te pas komt. Meestal noemt Habermas deze vormen van handelen arbeid, al komt de term instrumenteel handelen vaak voor als synoniem. Binnen het sociale handelingsveld onderscheidt hij weer drie typen: strategisch, expressief en communicatief handelen¹⁾. Nu berust naar zijn overtuiging sociaal handelen altijd op een communicatieve grondslag. Vanuit deze vooronderstelling valt te begrijpen dat hij zijn analyses primair richt op het communicatief handelen naar al zijn gestalten. Hij acht het mogelijk en wenselijk met betrekking tot de vele gestalten waarin zich communicatief handelen manifesteert, een drietal handelingscontexten²⁾ te onderscheiden. Als criterium voor het maken van dit onderscheid hanteert hij de wijze waarop de communicatieve grondslag van het

- 1) Zie bijvoorbeeld UP, p. 223. In hoofdstuk V zal ik nader ingaan op de typen van sociaal handelen. De hier gegeven indeling is de meest recente. Habermas heeft meer dan eens ook andere indelingen gemaakt. Onderling zijn die niet altijd consistent. Vgl. McCarthy (1978), pp. 24-30, waar hij inzake Habermas' terminologie orde op zaken stelt.
- 2) De term duidt typen van handelingssituaties aan. Met de term wordt de relatieve eigenheid en zelfstandigheid benadrukt van afzonderlijk specificeerbare handelingsituaties.

handelen wordt verzekerd. Kenmerkend voor alle situaties waarin mensen communicatief handelen, is volgens Habermas, dat zij er tegenover elkaar aanspraak op maken dat hun handelen aanvaard en erkend wordt¹⁾. De gronden voor deze aanspraak zijn evenwel anders in de onderscheiden contexten.

Vooruitlopend op de bespreking ervan geef ik nu aan welke handelingscontexten Habermas aan de hand van dit criterium tegenover elkaar afgrenst:

- 1) de context van het handelen van alledag
- 2) de context van het argumenteren in functie van maatschappelijke relevantie (de eerste context van theorievorming)
- 3) de context van het argumenteren in functie van fundamentele verantwoording (de tweede context van theorievorming).

In twee stappen ga ik nu deze driedeling introduceren. Eerst bespreek ik welke grond er is, op het punt van de aanspraak op aanvaarding en erkenning, het handelen van alledag in een andere context te situeren dan argumentatief handelen (1.1). Vervolgens komt dezelfde vraag aan de orde voor het onderscheid van beide typen van argumentatief handelen (1.2). Tenslotte spreek ik over het onderlinge verband van de drie contexten (1.3).

1.1. Het handelen van alledag en argumentatief handelen

Het communicatief handelen van alledag wordt volgens Habermas gedragen door gemeenschappelijke overtuigingen. Overtuigingen omtrent dat wat - maatschappelijk gesproken - is, kan en behoort. Afgaande op Habermas' geschriften valt er een breed scala van handelingen onder, zoals beschrijven, actie voeren, discussiëren, overtuigen en verklaren²⁾. Bepalend voor de context van dit handelen is precies dat wat mensen denken, doen

- 1) In hoofdstuk V wordt deze aanspraak nader geanalyseerd.
- 2) Zoals zal blijken ondergaan termen als 'object', 'kennen', 'handelen', 'beschrijven', 'verklaren' enz. die in meer dan één handelingscontext worden gebruikt, een betekenisverandering die afhankelijk is van de specifieke kenmerken van de betreffende context. Contextverandering brengt betekenisverandering met zich mee van alle gemeenschappelijke termen. Zie De Miranda (1979), en in de dezelfde zin Ten Voorde (1977). Zie ook Van Neerven (1980) en Satir (1956).

en laten berust op een gedeeld bestand van cognitieve, morele en affectieve opvattingen waar men elkaar zonder meer op kan aanspreken. De gelding van zulke opvattingen staat buiten kijf. Ook het benutten van wetenschappelijke verworvenheden vormt geen beletsel om in de aangegeven zin van het handelen van alledag te kunnen blijven spreken zolang zij maar als vanzelfsprekende inbreng gelden in het onderlinge verkeer. Zij tasten dan de gedeelde achtergrond van overtuigingen niet aan.

Door zo het handelen van alledag te omschrijven komt wel zeer eenzijdig het accent te liggen op het feitelijk 'weten waar we aan toe zijn'. We mogen evenwel niet vergeten dat zulk weten de uitkomst is van interactie waarin consensus bereikbaar is gebleken. Het bereiken van consensus houdt volgens Habermas in, dat het feitelijk gelden van bepaalde overtuigingen door de betrokkenen voor terecht wordt gehouden. Wanneer we afzien van situaties waarin slechts de schijn van consensus ontstaat, betekent dit dat bereikte overeenstemming de uitdrukking is van het feit dat de overeenstemming met recht en reden bestaat. Wie deze gedachtengang aanvaardt, zal er ook weinig moeite mee hebben te aanvaarden dat het een kenmerk is van het alledaagse weten dat het geproblematiseerd kan worden. Dan treedt de spanning op die voortvloeit uit de constatering dat de communicatieve grondslag van het handelen van alledag niet toereikend is om te voorkomen dat bepaalde overtuigingen wel en andere niet gedeeld worden. Het is dit soort spanning dat Habermas wil analyseren en thematiseren wanneer hij de context van het handelen van alledag en de context van het argumenteren ten opzichte van elkaar afbakt. Hij heeft in vroeger werk naar eigen zeggen onvoldoende duidelijk gemaakt dat we deze twee handelingscontexten goed uit elkaar moeten houden wanneer we nadenken over communicatie. Beide contexten zijn contexten waarbinnen communicatief gehandeld wordt, maar het communicatieproces heeft in elk van beide contexten een andere functie. Dit verschil in functie ga ik nu allereerst toelichten.

De overgang van de context van het handelen van alledag naar een context van argumentatie wordt door Habermas opgevat als het overschrijden van een 'kritische drempel'¹⁾. De als vanzelfsprekend aanvaarde gelding

1) TP, p. 26.

van bepaalde normen wordt geproblematiseerd zonder dat evenwel het maatschappelijk gelden van normen als zodanig ter discussie komt. Al dan niet geïnstitutionaliseerde normen en praktijken die voor maatgevend werden gehouden in het maatschappelijk verkeer, komen onder kritiek te staan. Wanneer nu de in de praxis betwiste aanspraken op gelding tot thema worden gemaakt van onderling beraad, met de bedoeling argumenten aan te geven die ze kunnen onderbouwen, dan wordt daarmee de beslissende stap gezet naar een argumentatiecontext. Dat is een creatief antwoord op een situatie die anders onontkoombaar zou leiden tot het afbreken van het communicatief handelen. De gemeenschappelijke erkenning dat de wederkerigheid van de relatie gereguleerd wordt door geldende normen wordt niet ter discussie gesteld; slechts het gelden van specifieke normen en praktijken die voorheen niet ter discussie stonden, wordt geproblematiseerd¹⁾.

In bepaalde situaties valt daardoor de oriëntatie voor het handelen weg, en het ligt dan volgens Habermas in de lijn van de rede, een context te creëren waarin de noodzaak te handelen kan worden opgeschort²⁾, ten gunste van gezamenlijk zoeken naar gronden die de betwiste aanspraken kunnen dragen. Lukt dit niet, dan zal de argumentatie zich zijns inziens richten op het vervangen van de betreffende overtuiging door een andere die wel in staat is de handelingsoriëntatie in concreto te verzekeren. Met deze dubbele 'Virtualisierung' zijn de voorwaarden genoemd waaraan de mogelijkheid tot drempel-overschrijding gebonden is. Zij hebben een redelijkheid - waarborgende functie.

Wanneer aan deze voorwaarden wordt voldaan, en de beslissende stap van de context van het handelen van alledag naar de argumentatie-context wordt gezet, krijgt de term 'gelden' een nieuwe lading. De betekenis ervan kan niet langer primair of uitsluitend worden begrepen als het feitelijk vanzelfsprekend gelden van een norm of overtuiging, omdat nu duidelijk aan het worden is dat het begrip 'gelding' ook inhoudt, dat voor het feitelijk gelden ondersteunende argumenten naar voren moeten kunnen worden gebracht. De aldus gethematiseerde geldingsproblematiek stamt uit het handelen van alledag, maar

1) Habermas noemt dit een 'Virtualisierung der Geltungsansprüche', dat is een voor nader onderzoek opschorten van de gelding van aanspraken op gelding.

2) Habermas spreekt van 'Virtualisierung der Handlungszwänge'.

de thematisering ervan vergt het afbakenen van een nieuwe context die afgeschermd moet worden tegen de zichzelfbevestigende werking van dat handelen. Het introduceren van de mogelijkheid om op grond van argumenten de houdbaarheid te toetsen van aangevochten vanzelfsprekendheden van het handelen van alledag, is de eerste aanzet tot theorievorming. Het proces waarin dit gebeurt heet bij Habermas 'Diskurs', een term die naar mijn mening het beste vertaald wordt met argumenteren over discutabel geworden aanspraken op gelding.

Binnen deze tweede context zijn ook weer een veelvoud en hiërarchieën¹⁾ van handelwijzen te onderscheiden die door Habermas voornamelijk rond het zoeken naar waarheid en het streven naar wilsovereenstemming worden gegroepeerd²⁾.

1.2. Twee contexten van argumentatie

Het onderscheiden van alleen deze twee contexten: de context van het handelen van alledag en de argumentatie-context, acht Habermas in meer recente geschriften ontoereikend. In deze geschriften brengt hij ook een onderverdeling aan binnen de argumentatie-context; een onderverdeling die eveneens valt terug te voeren op de geldingsproblematiek. 'Gelden' blijkt niet alleen de dubbele betekenis te kunnen hebben van 'feitelijk bekrachtigd' tegenover 'krachtens goede gronden'. Wat 'krachtens goede gronden' heet, blijkt zelf weer twee verschillende betekenissen te hebben, afhankelijk van het communicatieproces waarin de betreffende gronden worden aangedragen; en daarmee verandert opnieuw de betekenis van 'gelden'³⁾.

Ik laat nu een uiteenzetting volgen van de wijze waarop Habermas aan de hand van de geldingsproblematiek de afbakening doorvoert van twee argumentatie-contexten. Daarbij let ik minder op wat onze auteur in zijn af-

- 1) Voorbeelden van hiërarchisering geeft Habermas wanneer hij het concept van 'rationele modellen' invoert, RHM pp. 214-222.
- 2) Zij zijn verbonden met twee dimensies van rationaliteit, de cognitieve en de normatieve. Meer daarover verderop in hoofdstuk V. Zie ook RHM, p. 250 en passim.
- 3) Ook de afgrenzing van argumentatie-contexten gaat weer gepaard met betekenisverandering van alle gemeenschappelijke termen, vgl. p. 81.

zonderlijke geschriften zegt - op dit punt zijn zij voor een deel moeilijk met elkaar te harmoniëren -, dan op het probleem perspectief waaraan deze teksten hun betekenis ontleen: de onmogelijkheid voor "kritische theorie" om in dezelfde theoretische context zowel haar oriënterende functie voor de praxis als haar wetenschappelijke gefundeerdheid te beargumenteren. Hiermee heb ik al de twee betekenissen van 'goede gronden' aangevoerd: een argument kan als 'goede grond' aanvaard worden wegens het richtinggevend houvast dat het biedt voor de praxis, maar evenzeer omwille van het houvast dat het biedt bij het zoeken naar een grondslag voor het denken. Met betrekking tot beide betekenissen is volgens Habermas theorievorming mogelijk. In de eerste betekenis is er sprake van theorievorming gericht op het bieden van oriëntatie voor het maatschappelijk handelen, in de tweede van theorievorming gericht op het geven van een systematische verantwoording van vooronderstellingen en grondslagen van handelen en argumenteren¹⁾.

1.2.1. Argumenteren in functie van maatschappelijke relevantie

In de eerste argumentatie-context worden theoretische ontwerpen en theorema's ontwikkeld die hun zin en belang direct ontleen aan de oriëntatie die ze bieden voor de praxis. Argumentaties die zich binnen deze context voltrekken, vervullen een belangrijke rol in het maatschappelijk verkeer en ze zijn van grote invloed op het persoonlijk leven van de betrokkenen. Wanneer een maatschappelijke overtuiging in een crisis raakt, zoals bijvoorbeeld sinds een aantal jaren in ons land het geval is inzake abortus, dan komt de behoefte naar voren aan een nieuwe vorm van communicatief handelen. Een wijze van communicatief met elkaar omgaan waaraan houvast ontleend kan worden voor de oordeels- en besluitvorming op momenten dat in de praktijk van het dagelijkse leven onzekerheid en twijfel zijn ontstaan omtrent de gelding van bepaalde overtuigingen. Omwille van de onmisbare oriënterende en mobiliserende betekenis die maatschappelijke overtuigingen hebben, moeten de problematisch geworden aanspraken op gelding ervan weer aanvaardbaar worden gemaakt, of ze

1) Dit onderscheid wordt door Habermas verder verduidelijkt in het nieuwe voorwoord bij de heruitgave van PP (1981), pp. 12-13.

moeten door nieuwe, niet-problematische worden vervangen. Aldus omschrijf ik argumenteren in functie van maatschappelijke relevantie. Het antwoord op de vraag of argumentatie dit kan bewerkstelligen, is beslissend voor het taxeren van haar overtuigingskracht. Haar betekenis ontleent zulke argumentatie dus aan de maatschappelijke relevantie van de door haar aangevoerde gronden.

De overtuigingen (normen, verwachtingen) waarover we hier spreken worden aanvaard, betwijfeld en weer bekrachtigd tegen de achtergrond van het verwijzingskader waarbinnen alle betrokkenen zich in hun dagelijks handelen bewegen. Dit verwijzingskader bestaat uit de concrete ervaring van alledag en de gewone omgangstaal. Zolang sociale overtuigingen onaangevochten zijn, fungeren ze als dragende vooronderstellingen in de praxis.

Onder de noemer 'praxis' valt naar mijn mening ook een aantal praktijken die Habermas, vooral in wat oudere teksten, met de term 'Diskurs' aanduidt¹⁾. Voorbeelden hiervan zijn: een therapeutisch gesprek, pleidooien voor de rechtbank, publieke politieke discussie²⁾, al dan niet in het parlement gevoerd.

In Habermas' conceptie vindt binnen de aldus omschreven handelingscontext van argumentatie filosofie, opgevat als hermeneutische reflectie, haar plaats, evenals 'kritische theorie' naar een van haar functies³⁾, en zeker ook het overgrote deel van de bestaande sociale wetenschappen. Wanneer nu echter het gebied van filosofie of van sociale wetenschap strijdtonel wordt van met elkaar rivaliserende verwijzingskaders, hetgeen tegenwoordig welhaast een 'natuurlijke' situatie lijkt te zijn, bestaat er dan - zo vraagt Habermas zich af - geen enkele manier waarop dergelijke fundamentele meningsverschillen overbrugd of beslecht kunnen worden? Volgens hem moet deze mogelijkheid niet al te snel uitgesloten

- 1) Ik vind dit een misleidende aanduiding. Het lijkt me binnen het denk-kader van Habermas consequenter de term 'Diskurs' te reserveren voor activiteiten in een van de beide in deze paragraaf onderscheiden argumentatie-contexten.
- 2) Te denken valt hier bijv. aan 'discussies' over het socialisme van Den Uyl en het liberalisme van Wiegel, en aan de politieke werving die door VVD en D'66 bedreven wordt met de lokroep 'liberalisme'.
- 3) Vgl. p. 78 en de daar gegeven verwijzing in voetnoot 2.

worden geacht. De context waarbinnen een argumentatie ter overbrugging van zulke fundamentele meningsverschillen ontvouwd kan worden, vraagt evenwel om een andere manier van communicatief handelen dan mogelijk is binnen de zojuist besproken argumentatie-context.

1.2.2. Argumenteren in functie van fundamentele verantwoording

In welke zin verschillen nu argumentaties over verwijzingskaders van argumentaties gericht op maatschappelijke relevantie? Wat is hun specifieke functie? Op welke crisisituatie proberen zij een antwoord te vinden, en welke voorwaarden maken de overschrijding van een nieuwe kritische drempel mogelijk? Relevantie-gerichte argumentatie heeft betrekking op problematisch geworden geldingsaanspraken in de context van het communicatief handelen van alledag. De kern van het probleem ligt in het vinden van argumenten met voldoende overtuigingskracht om het gestoorde verloop van de praxis te verhelpen. Wat is de aard van de geldingsproblematiek die voor Habermas de aanleiding vormt een tweede vorm van argumenteren te onderscheiden?

De overtuigingskracht van de praxis-gerichte argumentaties vindt een beslissende beperking in de onzekerheid omtrent de aanspreekbaarheid van alle betrokkenen. Aanspreekbaarheid veronderstelt immers dat er een gemeenschappelijk verwijzingskader is waarop men terug kan vallen om te beoordelen of de relaties die gelegd worden tussen theorieën, theorema's en argumenten enerzijds, en situaties van de praxis anderzijds overtuigen. Bij het niet meer functioneren van een dergelijk kader - met de daarin impliciet vervatte waarderingsmaatstaven - wordt niet alleen het normale verloop van het communicatief handelen verstoord, maar verliest bovendien de gebruikelijke procedure voor het opheffen van zulke verstoringen (het eerste type van argumentatie) haar basis. Dan pas blijkt dat het middels praxis-gerichte argumentatie onderbouwen van aanspraken op gelding slechts werkt, zolang men stilzwijgend kan terugvallen op voor iedereen bindend geachte maatstaven voor het beoordelen van de gelding van specifieke aanspraken. Maatstaven dus waaraan afgemeten kan worden of argumenten inderdaad als 'goede gronden' aanvaard kunnen worden of niet. Het feitelijk wegvallen van zulke gemeenschappelijke maatstaven

interpreteert Habermas opnieuw als het problematisch worden van aanspraken op gelding, zij het nu van een hogere orde, de aanspraken namelijk die in de bedoelde maatstaven¹⁾ vervat liggen. Wanneer een dergelijke situatie zich voordoet - en in een pluralistische en verwetenschappelijkte samenleving als de onze gebeurt dat steeds vaker²⁾ -, dan kan in de context van praxis-gerichte argumentatie geen doorbreking van de impasse meer worden bewerkt.

In een dergelijke situatie is echter volgens Habermas nog niet de uiterste grens bereikt van wat communicatieve omgang vermag. Ook dan is het volgens hem mogelijk middels een rationele discussie tot overeenstemming te komen over te hanteren nieuwe maatstaven. Zij moeten wel geschikt zijn om een hernieuwde gemeenschappelijkheid van denken en doen te garanderen over de scheidslijnen heen van verwijzingskaders die elkaar niet verdragen.

Met deze zienswijze blijft Habermas trouw aan zijn uitgangspunt, dat de grenzen van de redelijkheid wijder getrokken moeten worden dan onder invloed van het positivisme meestal gebeurt. De argumentatie die hij aanvankelijk ten gunste van deze positie ontwikkeld heeft vond geen weerklank buiten zijn eigen kring, gebonden als zij bleef aan wat we nu de context noemen van argumenteren in functie van maatschappelijke relevantie. Sedert 1970 ongeveer probeert hij langs andere weg, zich beroepend op het in deze paragraaf geschetste onderscheid van argumentatiecontexten, aan te tonen dat het gebied van de rede meer omvang heeft dan gemeenlijk wordt gedacht. Daartoe onderscheidt hij het gelden van normen en maatstaven in specifieke historisch-maatschappelijke situaties, en het gelden van voorwaarden met normatief karakter zonder welke de sociaal-culturele leefwijze als zodanig niet kan bestaan. In het laatste geval gaat het niet om de betwisting van bepaalde, historisch-maatschappelijke

1) Ik denk bijvoorbeeld aan de tegenstelling van 'kritisch rationalisme' en 'kritische theorie' zoals die sinds het begin van de zestiger jaren de achtergrond vormt van vele discussies over wetenschap en samenleving, en die de aanhangers ervan in twee kampen verdeeld houdt. Dit is o.a. het geval bij de vraag naar de mogelijkheid een rationele discussie te voeren over normen.

2) Zie betreffende het ontstaan van dit soort crisisverschijnselen o.a. PP (1981), p. 408.

opvattingen, maar vormt de zienswijze op het alomvattende verband van de menselijke cultuur het thema. Onderzoek daaromtrent betreft de grenzen en mogelijkheden die door de 'conditio humana' (Habermas spreekt meestal van de 'sociaal-culturele leefwijze') gesteld zijn aan menselijk initiatief en historische creativiteit. Zoals de algemene theorieën van de natuurwetenschap betrekking hebben op het fysisch universum, zo hebben binnen het nieuwe ontwerp van Habermas, de algemene theorieën welke in de tweede argumentatie-context ontwikkeld moeten worden, betrekking op het sociaal-cultureel universum.

Een voorbeeld van het soort probleemstelling dat Habermas voor deze context relevant acht, is de vraag of het mogelijk is algemeen geldende standaarden van rationaliteit¹⁾ te ontwikkelen die niet-willekeurig zijn, maar die inherent zijn aan de grondstructuur van het bestaan als mens. Habermas' hypothese is dat het inderdaad mogelijk is zulke standaarden door rationale reconstructie (zie paragraaf 2) aan het licht te brengen. Reconstructies bieden in zijn conceptie de verantwoordingsgrondslag waaraan in principe alle cognitieve en normatieve uitspraken uit de contexten van het handelen van alledag en van het praxis-gerichte argumenteren getoetst moeten worden op hun wetenschappelijke of theoretische gefundeerdheid. Op dit theoretisch niveau spelen argumentaties die ik onder de naam grondslagendiscussie wil samenvatten. Indien het mogelijk blijkt een rationale reconstructie te maken van de voorwaarden die de menselijke bestaanswijze constitueren, dan zou daarmee in Habermas' gedachtengang een universeel-geldende basis zijn gevonden voor de grondslagendiscussie. Dan zou het immers mogelijk worden - in de zin van een protosociologie²⁾ - regels te formuleren waaraan ook aanspraken op gelding betreffende verschillende rivaliserende verwijzingskaders moeten voldoen om gegrond te kunnen heten.

Evenals dit het geval is bij het omschakelen van de context van het handelen van alledag naar de context van praxis-gerichte argumentatie, moet een kritische drempel worden overschreden wanneer we vanuit de

1) Vgl. Davison (1976), p. V. Wat ik hier 'algemeen geldende standaarden van rationaliteit' heb genoemd, komt in de meer recente geschriften van onze auteur voor onder de naam 'geldingsbasis van de rede'.

2) Vgl. Deel I, hoofdstuk II, par. 2.2.1.

eerste argumentatiecontext naar de context van grondslagendiscussie willen overstappen. Bij het creëren van de voor een dergelijke argumentatie geschikte context moet al evenzeer aan een aantal voorwaarden worden voldaan die de redelijkheid kunnen waarborgen van de overgang van de eerste argumentatiecontext naar de tweede. We kunnen het opnieuw 'Virtualiseringen' noemen. Allereerst is het noodzakelijk de beoordeling van wat binnen de nieuwe context goede gronden zijn, los te koppelen van aanspraken op de maatschappelijke relevantie ervan, dit is er vanaf te zien ze onmiddellijk te betrekken op het oplossen van crisisverschijnselen in de praxis. Het betekent tevens - en we kunnen het een tweede voorwaarde noemen -, dat niet dogmatisch wordt vastgehouden aan het eigen verwijzingskader. Het wordt als een open vraag beschouwd, of de in verwijzingskaders geïmpliceerde maatstaven al dan niet gegrond kunnen worden in structurele kenmerken van de menselijke bestaanswijze. Onderzoek zal een beantwoording van deze vraag dichterbij moeten brengen.

Wanneer aan deze voorwaarden wordt voldaan, kan daadwerkelijk de overgang naar een tweede argumentatiecontext worden gemaakt. Natuurlijk treden ook hier veranderingen op in de betekenis van de sleutelbegrippen. Beide argumentatiecontexten worden 'theoretisch' of 'wetenschappelijk' genoemd voorzover in beide de vanzelfsprekendheid van het handelen van alledag door gedeelde hypothetische vooronderstellingen wordt vervangen. Nadat Habermas ze evenwel duidelijk tegenover elkaar heeft afgebakend, kan de eerste van deze beide contexten enkel nog 'theoretisch' of 'wetenschappelijk' genoemd worden in deze ruime zin. Strikte betekenis krijgen de termen in de tweede argumentatiecontext. Bepalend voor het onderscheid is, of de maatschappelijke overtuigingskracht van de argumenten voorop staat of hun wetenschappelijke. Hetzelfde anders gezegd: worden de argumenten en theorieën gezien in functie van de oriëntatie die ze bieden aan de praxis dan spreken we van maatschappelijke verantwoording; is hun functie vooral die van het bieden van een intellectueel houvast dan spreken we van wetenschappelijke (op kennisverwerving gerichte) verantwoording. Op dezelfde wijze verschilt de betekenis van 'goede gronden' in de ene of in de andere context. Alleen voor het aandrazen van goede gronden in de tweede argumentatiecontext gebruikt Habermas de term 'funderen', een term waaraan hij dezelfde betekenis toekent

als aan 'wetenschappelijk verantwoorden' in de zojuist bepaalde betekenis.

1.3. Drie contexten, hun samenhang en de betekenis van hun onderscheid

In het bovenstaande heb ik beschreven hoe Habermas in zijn meer recente geschriften onderscheid maakt tussen drie verschillende contexten waarbinnen communicatief handelen kan plaatsvinden. Vanwege het grote belang dat aan deze driedeling toekomt voor een goed begrip van Habermas' actuele opvattingen wil ik nog even stilstaan bij de samenhang en het onderscheid van de drie contexten.

In alle communicatieprocessen spelen volgens Habermas aanspraken op gelding een rol. De wijze waarop dat gebeurt is afhankelijk van de context waarin de aanspraken gemaakt worden. Hoe ziet volgens hem de samenhang van geldingscontexten met hun gedifferentieerd patroon van kennis- en handelingsaspecten eruit? Bij gebleken noodzaak daartoe is het zijns inziens mogelijk binnen dit omvattend patroon de kennisverwervingsaspecten in de focus van de aandacht te plaatsen en de handelingsaspecten, in mindere of meerdere mate, naar de achtergrond te dringen; of om precies het omgekeerde te doen. In het eerste geval ontstaat een streving die Habermas karakteriseert als 'zoeken naar waarheid', terwijl hij de streving in de omgekeerde richting 'streven naar wilsovereenstemming'¹⁾ noemt. Een dergelijke schematisering staat toe bij elke context-wisseling te spreken van respectievelijk het opschorten van handelingsimperatieven met het oog op onderzoek van aanspraken op gelding, of van het virtueel verwaarlozen of voorbijgaan aan de vraag naar nader onderzoek met het oog op het verzekeren van eensgezindheid aangaande handelingsimperatieven²⁾.

Habermas beschouwt het als een kenmerk van vooruitgang in redelijkheid en van het bereiken van geestelijke volwassenheid wanneer personen en

1) Ik vertaal aldus de termen 'Wahrheitssuche' en 'Willensbildung', zie bv. RHM, p. 250.

2) Vgl. RHM, p. 245. Communicatieprocessen kunnen kennelijk in zekere omstandigheden om het risico vragen van 'dogmatisering', het sluiten van de gelederen.

samenlevingen de bekwaamheid tonen binnen het totale gamma van communicatieprocessen functioneel¹⁾ over te schakelen van de ene communicatiecontext naar de andere. (Ook in de zin van het treffen van institutionele voorzieningen daartoe). Daarom ook kon ik eerder in mijn uiteenzetting beweren, dat Habermas het van redelijkheid vindt getuigen wanneer bij dreigend afbreken van het communicatief handelen of van praxis-gerichte argumentatie, naar een nieuwe communicatiemodus wordt gezocht. Ik voeg eraan toe, dat het niet strijdig is met deze gedachte te stellen dat ook het afbreken van gezamenlijk grondslagenonderzoek of van praxis-gerichte argumentatie in bepaalde omstandigheden van redelijkheid kan getuigen. Beslissend in deze is de keuze van de context die in een gegeven situatie het meest geëigend is om dat minimum aan intersubjectiviteit van handelen en argumenteren, van denken en doen, te waarborgen dat Habermas constitutief acht voor redelijkheid. De keuze van de context bepaalt of het streven naar redelijkheid, dat volgens Habermas de grondslag en uiteindelijk norm is van alle communicatieprocessen, zich kan ontplooiën²⁾. In gevallen waarin de intersubjectiviteit van denken en handelen verzekerd wordt door overtuigingen die voor de betrokkenen als vanzelfsprekend gelden, blijft de communicatieve omgang zich bewegen binnen de context van het handelen van alledag. Dit bepaalt het 'dogmatische' en 'affirmatieve' karakter van zulke overtuigingen. Daartegenover bestaat het gemeenschappelijk kenmerk van de beide theoretische contexten erin, dat de praktijken die zich daarbinnen afspelen vanuit een hypothetische instelling worden gerealiseerd. Overtuigingen kunnen daarbinnen niet langer meer aanspraken maken op gelding louter op grond van hun feitelijk aanvaard worden, maar zij moeten expliciet met ondersteunende argumenten verantwoord kunnen worden. Dat is de minimum-voorwaarde waaraan voldaan moet zijn om deze beide contexten als wetenschappelijk te kunnen kwalificeren tegenover het handelen van alledag. Bij het articuleren

1) De term gebruik ik hier in aansluiting op Van Peursen (1972), p. 67 e.v.

2) Met het geschetste onderscheid van contexten is een bepaalde opvatting verbonden omtrent een zogeheten 'ontwikkelingslogica' van samenlevingen, zoals in hoofdstuk VII zal blijken. Het hier besproken stelsel van communicatiemogelijkheden wordt pas begaanbaar op een hoog niveau van sociaal-culturele ontwikkeling.

van het onderscheid tussen de beide argumentatie-contexten wil Habermas onder andere aangeven dat, boven het gestelde minimum uit, de invulling van wat "wetenschappelijk" heet, er heel anders uitziet voor argumentaties waarin reflectie een cruciale rol speelt, dan in het geval van argumentaties op basis van reconstructies.

In het voorgaande heb ik de nadruk gelegd op het onderscheid tussen de argumentatie-context waarin reflectie een belangrijke rol speelt, en de context van het handelen van alledag. Niet minder belangrijk - zeker met het oog op de derde handelingscontext - zijn de overeenkomsten tussen beide. Zij zijn het ook die borg staan voor de mogelijkheid dat de uitkomsten van onderzoek uit de eerste argumentatie-context toegepast kunnen worden in de praxis-context. Voor beide contexten geldt volgens Habermas' denkschema dat alle handelwijzen daarbinnen betrekking hebben op specifieke, historisch-maatschappelijke situaties. De concrete ervaring van alledag en de gewone omgangstaal met hun specifiek karakter vormen het verwijzingskader¹⁾ tegen de achtergrond waarvan de onderscheiden handelwijzen van zowel het alledaagse handelen als van het streven naar maatschappelijke verantwoording begrepen en besproken kunnen worden. Dit verwijzingskader zelf fungeert derhalve als onvermijdelijke, en binnen deze twee handelingscontexten ook niet achterhaalbare, "hermeneutische uitgangssituatie"²⁾. Daarom ook vertoont de eerste argumentatie-context het kenmerk van reflectie op het handelen van alledag. Zolang Habermas niet twee theoretische contexten onderscheidde, vormde precies de zojuist genoemde samenhang van theorie en praxis de voornaamste reden om aan reflectie voor theorievorming in sociale wetenschap exclusieve rechten toe te kennen. Wat de eerste argumentatie-context betreft, deelt hij ook nu nog Gadamer's opvatting omtrent de rol van taal en traditie³⁾. Vanaf het moment evenwel dat Habermas niet langer overtuigd

- 1) De gewone omgangstaal noemt Habermas hun gemeenschappelijk 'narratief kader' (RHM, p. 204). Op dezelfde plaats vermeldt hij de voornaamste grondbegrippen die karakteristiek zijn voor dit kader.
- 2) Te bedenken valt dat Habermas in zijn uiteenzettingen bijna steeds in algemene termen over wetenschap spreekt, terwijl het meestal alleen of in eerste instantie over sociale wetenschap gaat. Wat hier gezegd wordt over de 'hermeneutische uitgangssituatie' van de eerste argumentatie-context gaat niet zonder meer op voor natuurwetenschap.
- 3) Zie pp. 61-64.

meer was van de universele gelding van de hermeneutische uitgangssituatie voor alle onderzoek van menselijke vraagstukken, zijn de contouren zichtbaar geworden van een derde handelingscontext.

Habermas houdt deze tweede context van theorievorming buiten de 'hermeneutische uitgangssituatie' waarvoor zelfreflectie volgens hem karakteristiek is. Het onderscheiden van deze derde context is zo belangrijk voor hem omdat hij tot de slotsom is gekomen dat een 'wetenschappelijke verantwoording' van 'kritische theorie' niet langs de weg van zelfreflectie alleen geboden kan worden. In de nu volgende paragraaf zal ik het begrip 'reconstructie' dat voor het begrijpen van Habermas' huidige positie volstrekt onmisbaar is, trachten te verduidelijken.

2. Rationele reconstructie

In de vorige paragraaf, maar ook al in het daaraan voorafgaande hoofdstuk zijn verschillende keren de gronden en argumenten aangegeven die Habermas noopten het kennis- en wetenschapstheoretisch standpunt dat hij tot ongeveer 1970 innam te verlaten. Eveneens is op die plaatsen globaal aangeduid in welke richting hij zijn visie wenste bij te stellen. Meer dan eens is daarbij de centrale notie aangestipt waar het in dit verband om draait: rationele reconstructie. Gezien de cruciale betekenis die thans aan deze notie in Habermas' onderzoeksprogramma toekomt, is het geboden deze notie nauwgezet te bestuderen.

2.1. Naar een nieuwe vorm van kennistheoretisch onderzoek

Habermas onderscheidt voor het eerst 'zelfreflectie' van '(rationele) reconstructie' in 1970, in het artikel 'Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik'¹⁾. Op dat moment duidt dit onderscheid meer het vermoeden aan omtrent een nieuwe mogelijkheid van het nadenken dan dat het in de doorgevoerde analyses al effectief een rol speelt. Pas in de nieuwe inleiding op de heruitgave van 'Theorie und Praxis'²⁾ en in het nawoord

1) KK, pp. 264-301.

2) TP, pp. 9-48, m.n. pp. 28-31.

van 1973 bij de heruitgave van 'Erkenntnis und Interesse'¹⁾ krijgt dit onderscheid systematisch gewicht. Dan wordt uit de afwijzing van de universele aanspraken van hermeneutische filosofie de conclusie getrokken, dat wetenschappelijke verantwoording van aanspraken op universele gelding om een andere context van argumentatie vraagt dan die van zelfreflectie. Het type van theorievorming, eigen aan de context van praxisgerichte argumentatie, acht Habermas niet langer meer geschikt om voor de geldingsaanspraken aangaande het verwijzingskader waarop 'kritische theorie' steunt, een strikt wetenschappelijke verantwoording te geven. Een dergelijke verantwoording kan volgens de huidige inzichten van onze auteur, alleen in de tweede argumentatie-context worden nagestreefd, een context waarin gezocht wordt naar een theoretische verantwoording van de vooronderstellingen van handelen (en argumenteren). De systematische betekenis die het onderscheid krijgt, blijkt onmiskenbaar uit de volgende tekst, die tevens als een eerste verduidelijking daarvan kan dienen:

"Het is mij pas achteraf < d.w.z. na het schrijven van "Erkenntnis und Interesse", F.v.D. > duidelijk geworden, dat het traditionele taalgebruik van "reflectie", dat teruggaat op het duitse idealisme, beide zaken dekt (en dooreen haalt): enerzijds de reflectie op de mogelijkhedenvoorwaarden van competenties van het kennende, sprekende en handelende subject in zijn algemeenheid, en anderzijds de reflectie op de onbewust geproduceerde inperkingen, waaraan een steeds welbepaald subject (of een welbepaalde groep van subjecten of een welbepaald soortsubject) zich in zijn ontwikkelingsproces onderwerpt. Het eerste type van reflectie heeft bij Kant en zijn opvolgers de vorm aangenomen van het aangeven van transcendentale gronden van mogelijk theoretisch weten (en van moreel handelen). Wanneer een theorie, of theoretische kennis in het algemeen, transcendentale gronden aangeeft, maakt zij zich vertrouwd met de kring van onvermijdelijke voorwaarden aan de subjectkant, die de theorie tegelijk mogelijk maken en beperken: het aangeven van transcendentale gronden levert tevens kritiek op een overtrokken zelfverstaan van de theorie. Intussen heeft deze reflectie ook de vorm aangenomen van rationale reconstructies van genereringsregels of van cognitieve schema's. Het paradigma van

1) EI, pp. 367-417, m.n. p. 411-417.

de taal in het bijzonder heeft tot een omvorming van de transcendentale denkfiguur geleid (die in Humboldts taalfilosofie nog bepalend was) in die zin, dat het niet meer nodig is bij het systeem van voorwaarden, grondbegrippen of regels een transcendentaal subject te denken¹⁾. Het volstaat het generatieve karakter van de regels zelf zo te concipiëren dat de beheersing van generatieve regels, het ontstaan dus van een competentie en daarmee van een door competenties gekenmerkt subject, tot een tweede, analytisch en empirisch onafhankelijke vraag wordt²⁾.

Het lijkt me nuttig de voornaamste verschillen uit de genoemde teksten overzichtelijk naast elkaar te zetten.

zelfreflectie

- richt zich op onbewust geproduceerde inperkingen, waaraan een welbepaald subject zich in zijn ontwikkelingsproces onderwerpt;
- de data ervan zijn actuele zelfervaringen met een dubbele bodem, d.w.z. ze staan in het teken van de dubbelzinnigheid bewust/onbewust;
- betreft het particuliere wordingsproces, waarin de identiteit van een ik of van een groep tot stand komt;

rationele reconstructie

- richt zich op de mogelijkheden-voorwaarden van competenties van kennende, sprekende en handelende subjecten in het algemeen;
- de data waarop zij bouwen zijn uitspraken, handelingen, prestaties, die getuigen van de impliciete 'know how' van competente subjecten;
- betreft anonieme regelsystemen die door gelijk welk (competent) subject worden gevolgd;

1) De studie van Wittgenstein en Chomsky, evenals van Freud, Durkheim en Piaget (om de voornaamste te noemen) heeft Habermas tot een herziening gebracht van zijn conceptie van theorievorming. Naast de genoemde taaltheorie ziet hij in disciplines als logica, metamathematica en kennistheorie (allemaal disciplines die heden ten dage tot het kernbestand van de filosofie gerekend kunnen worden) voorbeelden van reconstructies.

2) EI, pp. 411-412.

- maakt wat onbewust is bewust en bewerkt daardoor een bewustzijnsverandering.
- maakt de impliciet gevolgde regels van feitelijke 'know-how' bewust zonder dat dit direct gevolgen heeft voor het dagelijkse doen en laten.

Na aldus het domein van rationele reconstructie scherper afgebakend te hebben ten opzichte van het domein van zelfreflectie, zal ik, voor een zo adequaat mogelijk begrip ervan, in het hierna volgende rationele reconstructie eerst terminologisch bezien en verschillende vormen van reconstructie onderscheiden (2.2). Vervolgens zal ik aspecten van de methode en de kennistheoretische betekenis van rationele reconstructie bespreken (2.3).

2.2. Verschillende vormen van rationele reconstructie

2.2.1. Terminologische beschouwing

Er is een viertal vindplaatsen die van belang zijn voor een nader inzicht in de inhoud en de betekenis die Habermas toekent aan het begrip "(rationele) reconstructie"¹⁾. In de schets die ik hier zal geven van dit voor Habermas nieuwe begrip zal ik vooral afgaan op de laatste standpuntbepaling terzake die hij heeft gegeven in "Universalpragmatik". Vanuit deze positie bekijk ik zijn eerdere uitspraken, en bij onduidelijkheid betreffende zijn bedoelingen zoek ik naar een uitweg in functie van deze laatste positiebepaling.

Wat Habermas verstaat onder de theoretische activiteit van "reconstructie" brengt hij zelf onder de bredere noemer van "logische analyse". De term "logisch" verwijst daarbij geenszins naar een of andere gestandaardiseerde logica, in de zin bijv. van de predikaten-logica, maar naar een methodische instelling waarvan als karakteristiek geldt dat zij zich laat leiden door wat aan "logos", in de zin van begrijpelijke samenhang,

1) Deze vindplaatsen zijn: TGS, pp. 171-175; TP, pp. 28-31; EI, pp. 411-417 en UP, pp. 174-204.

aanwezig is in een aantal ervaringsgegevens. (Soms wordt deze begripelijke samenhang zelf door Habermas 'structuur' genoemd). Meestal echter duidt de term 'logos' op de begripelijke articulatie van zulk een samenhang. Rationele reconstructies zijn dus in Habermas' conceptie voorbeelden van logische analyse in de zojuist bedoelde ruime zin.

Op de achtergrond van ons alledaagse doen en laten spelen - volgens Habermas - allerlei gemeenschappelijke overtuigingen een belangrijke rol. De term 'overtuigingen' wordt hier zeer ruim opgevat, in een zin die vergelijkbaar is met wat in de angelsaksische filosofie wel als 'belief-systems' wordt aangeduid. In recente decennia zijn analyses van dit soort overtuigingen uitgevoerd die het wenselijk maken met betrekking tot dit veld van verschijnselen grondbegrippen, criteria, regels en schemata te onderscheiden. Rationele reconstructie (in de ruime zin van 'logische analyse') kunnen we dan ook vanuit deze optiek omschrijven als het expliciet maken van de grondbegrippen, regels, enz. die de bedoelde achtergrond-overtuigingen vorm geven. In deze algemene betekenis hebben reconstructieve werkwijzen ook een functie ten aanzien van empirische wetenschappen, omdat deze de trekken vertonen van een gevestigde traditie. Ook hier spelen 'gestandaardiseerde' overtuigingen en ermee corresponderende verwachtingen op de achtergrond mee. Reconstructie is dan bijvoorbeeld van belang bij het articuleren van wetenschappelijke grondbegrippen, en kan leiden tot het formuleren van de begripelijke samenhang waarvan in een wetenschap wordt uitgegaan. In het kader van zijn grondslagenonderzoek vindt Habermas het gewenst deze algemene omschrijving nader te specificeren. Hij doet dit op een manier die, zoals we nog zullen zien, verreichende gevolgen heeft, namelijk door het begrip "rationele reconstructie" voor te behouden aan de werkwijze van die wetenschappen die "systematisch voortheoretisch weten reconstrueren"¹⁾.

Om precies te weten welke inhoud we aan deze nadere bepaling moeten toekennen, is het nodig na te gaan hoe Habermas het begrip 'rationele reconstructie' in verband brengt met het begrip 'explicatie'. Hij differentieert dit begrip als volgt:

1) UP, p. 183; zie eveneens PP (1981), p. 408.

Beide vormen van explicatie van betekenis leiden wanneer ze slagen, tot een "know-that". In het eerste geval heeft dit weten betrekking op bepaalde begripsinhouden. In het tweede geval heeft de explicatie te maken met de structuur van de "know-how", dit is met de structuur van het proces waarin betekenis wordt voortgebracht¹⁾. Wat Habermas hier in kort bestek te berde brengt, gaat uiteindelijk terug op analyses van Carnap betreffende begripsexplicatie²⁾. Hij citeert diens conclusies zoals deze voorkomen in een studie van Wunderlich en hij sluit zich aan bij de interpretatie door laatstgenoemde. Carnap heeft enige eisen geformuleerd waaraan een begrip moet voldoen om op adequate wijze als explicaat van een gegeven (ander) begrip, het explicandum, te kunnen fungeren. Wunderlich geeft van deze adequaatheidsvereisten de volgende samenvatting³⁾:

1. Het explicaat moet lijken op het explicandum, d.w.z. in alle relevante gevallen moet in plaats van het explicandum voortaan het explicaat gebruikt kunnen worden.
2. Er moeten regels worden aangegeven, die het gebruik van het explicaat (in samenhang met andere wetenschappelijke begrippen) op exacte wijze vastleggen.
3. Het explicaat moet met betrekking tot de formulering van algemene uitspraken vruchtbaar blijken.
4. Het explicaat moet (onder de voorwaarde dat aan de vereisten 1 tot 3 kan worden voldaan) zo eenvoudig mogelijk zijn".

1) Zie voor het bovenstaande UP, p. 189, eveneens TGS, p. 174.

2) Carnap/Stegmüller (1959), p. 15. Begripsexplicatie staat de laatste jaren duidelijk in de belangstelling, met name in verband met "reconstructies". Te denken valt o.a. aan de "Erlanger Schule" met mensen als Lorenzen, Janich, Kambartel en Mittelstrasz.

3) Wunderlich (1974), p. 209 (= UP, p. 189).

Wunderlich voegt er de volgende beschouwingen aan toe over de status van begripsexplicatie:

1. De explicatie gebeurt altijd, overeenkomstig Carnaps vereisten 2 tot 4, met het oog op theorieën; ofwel worden zodanige centrale begrippen geëxpliceerd (zoals 'betekenis'), dat daaraan hele theorieën als explicaat beantwoorden, ofwel worden verschillende begrippen in hun samenhang geëxpliceerd.
2. We expliceren steeds met het oog op de duidelijke gevallen, om daarbij onze intuïtie te kunnen vervangen door exacte argumenten. De theorie kan dan echter ook antwoorden geven op de eventuele grensgevallen; of we expliceren afzonderlijk wat een duidelijk grensgeval is.
3. De explicatie-taal is van hetzelfde niveau als de explicandum-taal (bijv. de omgangstaal of een daaruit voortgekomen gestandaardiseerde versie); het gaat hier bijgevolg niet om een beschrijvingstaal of een metataal met betrekking tot de taal van het explicandum (het explicaat beschrijft het explicandum niet)".

Na deze uitweiding over adequaatheidsvereisten keren we terug naar de rationale reconstructies die Habermas voor ogen staan. Het zijn explicaties van betekenis met betrekking tot 'know-how', die hij in eerste instantie aanduidt als 'systematisch voortheoretisch weten'. Met 'systematisch' bedoelt hij dat de reconstructies moeten voldoen aan de adequaatheidsvereisten zoals Carnap en Wunderlich die hebben geformuleerd. Bij het nader verhelderen van wat hij onder 'voortheoretisch weten' verstaat, vindt Habermas dat hij de analyses van Carnap en Wunderlich moet aanvullen. Hij benadrukt namelijk dat het impliciet weten dat gegeven is met de achtergrondovertuigingen, een normatief aspect heeft. De achtergrondovertuigingen waarin hij geïnteresseerd is en die als 'know-how' ons denken en handelen richten, zijn betrouwbaar gebleken ('bewährt'). Zij vormen met andere woorden een weten dat in de praktijk beproefd is en dat zijn bruikbaarheid heeft bewezen als leidraad voor het eigen handelen en als verwachtingsnorm en toetsingsinstantie aangaande het handelen van anderen. Kort gezegd, zulk weten impliceert een aanspraak op gelding. Zo gaat bijvoorbeeld de syntaxistheorie uit van syntactisch welgevormde zin-

nen en de predicationen van correct gevormde uitspraken¹⁾.

Als we nu zouden mogen aannemen dat aan de intuïtieve waardering in de genoemde gevallen universele aanspraken op gelding ten grondslag liggen, inzake de grammaticaliteit van zinnen, de consistentie van uitspraken enz., dan hebben we voorbeelden van reconstructies die betrekking hebben op een voortheoretisch weten van algemene aard, op universele competenties. De gedachte die Habermas aldus invoert is, dat er naast specifieke competenties (de bekwaamheid Nederlands te spreken, microbiologisch onderzoek te doen, enz.) wellicht sprake is van universele competenties, dit is competenties die eigen zijn aan alle (volwassen) leden van de mensengemeenschap waar of wanneer ook.

Hiermee wordt meteen de draagwijdte duidelijk van de term 'voortheoretisch'. Deze term is gesmeed in functie van vraagstellingen die ons op het spoor zetten van fundamentele bekwaamheden van de mens, die volgens Habermas' gewaagde hypothese kenmerkend zijn voor de menselijke bestaanswijze als zodanig. Zij gaan in hun niet-willekeurige eigenheid blijvend vooraf aan om het even welke theorievorming. Wanneer het mogelijk is zulke reconstructies door te voeren, hebben we daarmee volgens hem theoretische uitgangspunten ontwikkeld die op het gebied van de sociale wetenschap naar reikwijdte en status vergelijkbaar zijn met algemene theorieën in de natuurwetenschap. Zij kunnen fungeren als protosociologie, die qua niveau vergelijkbaar zou zijn met de eerder besproken protofysica. Habermas beschouwt het als de grote verdienste van Chomsky dat hij deze idee, betreffende taalcompetentie, als eerste ontwikkeld heeft in zijn grammaticatheorie²⁾.

2.2.2. Horizontale en verticale reconstructies

In verband met Habermas opvatting van 'rationele reconstructie', heb ik tot nu toe alleen gesproken over zijn streven algemene kenmerken van de 'conditio humana' te expliceren. Het betreft hier echter slechts één type van reconstructies. Habermas noemt het reconstructies op 'de horizontale lijn' of 'synchrone' reconstructies. Daarnaast spreekt hij

1) UP, p. 190. 'Know-how' in de zin van het beheersen van een regelsysteem (competentie).

2) Chomsky (1957).

van een ander type: reconstructies op 'de verticale lijn', die hij ook wel 'diachrone' reconstructies noemt¹⁾. Korteidshalve spreek ik van horizontale, respectievelijk verticale reconstructies.

De reconstructies op de horizontale lijn hebben betrekking op de diverse regelsystemen die fundamenteel zijn voor de menselijke bestaanswijze²⁾ als zodanig. Deze regelsystemen grijpen in elkaar bij de constitutie van objecten van mogelijke ervaring, bij betekenisconstitutie en bij de realisatie van argumentatiecontexten. Een voorbeeld van het soort probleemstellingen waarmee deze vorm van reconstructie zich inlaat, is de vraag of er aan de menselijke bestaanswijze een algemeen geldende standaard van rationaliteit te ontleen zou zijn.

Het tweede type van reconstructie beoogt de ontwikkelingslogica te reconstrueren, die - naar wordt aangenomen - de ontwikkeling van het individu en van de samenleving in hun voornaamste dimensies beheerst. Het uitgangspunt is dat verschillende fasen kunnen worden onderscheiden in het ontwikkelingsproces van individu en samenleving. Het feitelijk beheersen door het individu en de samenleving van fundamentele regelsystemen is gebonden aan de ontwikkelingsfase waarin het individu, respectievelijk de samenleving zich bevindt. Onder ontwikkelingslogica wordt hier het volgende verstaan: een analytisch kader dat criteria aanreikt die toestaan feitelijk optredende ontwikkelingen in het leven van individuen en groeperingen te onderscheiden naar structureel verschillende fasen en niveaus en die het mogelijk maken te verklaren hoe subjecten en samenlevingen in ontwikkeling hun identiteit kunnen behouden en ontplooien³⁾.

- 1) TGS, pp. 174-175.
- 2) Habermas noemt de regelsystemen van de logica, van de taalbeheersing, van het interactief en het instrumenteel handelen, van het tellen en het meten, TGS, p. 175.
- 3) Uitgaan van parallellen tussen ontwikkelingsfasen in het leven van individuen en in de ontwikkelingsgang van samenlevingen is zeker niet onproblematisch. Habermas ziet zelf een aantal problemen die met een dergelijke onderzoekshypothese gegeven zijn, zie RHM, pp. 16-20, vgl. pp. 169-173. Kimmerle wijst op een nog fundamenteeler probleem wanneer hij het ontbreken signaleert van een analyse van de gronden die de assumptie van de vergelijkbaarheid kunnen ondersteunen. Hij vraagt zich bovendien af of 'rationaliteitsstructuren' wel een goed uitgangspunt zijn voor de vereiste analyse, Kimmerle (1971, pp. 8-9).

Van een ontwikkelingslogica¹⁾ in deze zin is zowel sprake ten aanzien van afzonderlijke regelsystemen als ten aanzien van hun interdependentie. Habermas geeft van deze vorm van reconstructies enkele voorbeelden. Als voornaamste gebieden waarop de ontwikkeling van het individuele, de ontogenese, zich afspeelt, noemt hij het aanleren van taal, het verwerven van moreel bewustzijn en van operatief denken. Voor de ontwikkeling van een samenleving zijn naar zijn mening het ontplooiën van de produktiekrachten en de mogelijkheden tot het veranderen van het institutionele kader van het grootste belang. Hiermee hangen samen structuurverandering op het gebied van wereldbeelden en de ontwikkeling van moraalsystemen. De bekendste voorbeelden van pogingen tot reconstructie op deze gebieden zijn volgens Habermas te vinden bij Marx, Freud, Durkheim, Piaget, Kohlberg en Chomsky²⁾.

Uit de gegeven omschrijving van beide groepen van reconstructies moge blijken, dat verticale reconstructies niet mogelijk zijn zonder horizontale. Deze kunnen als voorwerk voor de eerstgenoemde worden beschouwd. Horizontale reconstructies kunnen daarom ook niet rechtstreeks in onderzoek van verticale reconstructies aan empirische toetsing worden onderworpen, omdat ze zelf tot de vooronderstellingen behoren op basis waarvan verticale reconstructies toetsbaar kunnen worden gemaakt. Dit betekent niet dat verticale reconstructies zelf wel rechtstreeks toetsbaar zouden zijn. We moeten immers voor ogen houden dat rationale reconstructies in alle gevallen tot conceptuele representaties leiden van in de alledaagse werkelijkheid (ook naar haar tijdsdimensie) effectief aanwezig geachte structureringen. Geen van deze representaties kan evenwel op rechtstreekse wijze empirisch getoetst worden. Horizontale en ver-

1) Het begrip 'ontwikkelingslogica' vraagt volgens Habermas zeker nog om nadere opheldering. Vooralsnog evenwel gebruikt hij het in de zin van Piaget (en zijn school), wat betekent dat het 'aan tamelijk onwaarschijnlijke voorwaarden' (RHM, pp. 35-36) moet voldoen. Om een indruk te krijgen van deze voorwaarden zij verwezen naar een uitvoerig citaat van Döbert (1973): RHM, pp. 89-90, voetnoot 9. Voor een bijdrage aan de verheldering van de status van het begrip verwijst Habermas verder nog naar een manuscript van Oevermann uit 1975 (KK, p. 205). Zie voor een meer algemene discussie van 'niveau' en 'fase' in ontwikkelingstheoretische analyses het zeer instructieve artikel van A. Edel (1959):

2) TGS, p. 175.

ticale reconstructies tesamen fungeren als maatgevende vooronderstellingen bij het opzetten van empirisch onderzoek, en het is pas in de context daarvan dat operationeel gemaakte implicaties van de reconstructies wel rechtstreeks toetsbaar worden. De uitkomsten van zulk toetsingsonderzoek kunnen dan natuurlijk wel onrechtstreeks als toetsing van de (plausibiliteit van de) conceptuele voorstellingen worden opgevat. Langs deze weg acht Habermas een niet-ontologische rechtvaardiging mogelijk van normatieve grondbegrippen, en hij meent aldus te kunnen ontkomen aan het gevaar van "valse positiviteit"¹⁾.

2.3. Aspecten van de methode en de kennistheoretische betekenis van rationale reconstructie

Habermas heeft de kennistheoretische en methodologische status van rationale reconstructie nader trachten te omlijnen door middel van contrastering met andere vormen van methodische kennisverwerving. Hiertoe heeft hij met name empirisch-analytische wetenschap en Kants transcendentale filosofie met reconstructieve onderzoeksprogramma's vergeleken. Zo leidt een vergelijking in kennistheoretisch en methodologisch opzicht van empirisch-analytische en reconstructieve taalwetenschap hem tot de volgende bevindingen. In het geval van de empirisch-analytische wetenschappen zijn de selectieve gezichtspunten van de onderzoeker uiteindelijk bepalend voor wat als data wordt beschouwd, voor de afbakening van het objectgebied en voor de noodzaak die zich voordoet het alledaagse weten te corrigeren. Bij reconstructies daarentegen - althans wanneer we uitgaan, zoals Habermas doet, van "het construct van het (beproefde) voortheoretische weten"²⁾ - blijkt de allesbepalende norm het onderzoeksobject, hier het regelsysteem van betekenisgenerering. Competente sprekers, niet de onderzoeker waarden en selecteren vooraf de mogelijke data, onder het gezichtspunt van bijvoorbeeld grammaticale welgevormdheid. De taal waarin reconstructieve explicatie zich voltrekt kan geen andere

1) RHM, pp. 66-67. Ontologisch denken wordt opgevat in de zin van het teruggrijpen op, aan discussie onttrokken, uiteindelijk funderende grondbegrippen. Vgl. TP, p. 46 (noot 31).

2) UP, p. 163 (voetnoot 33).

zijn dan een gestandaardiseerde versie van de natuurlijke taal. En het voortheoretisch weten kan in een reconstructie-ontwerp meer of minder expliciet en adequaat gerepresenteerd worden, maar het kan er nooit door worden gecorrigeerd en gefalsificeerd. Dat heeft alles te maken met de geheel eigen vorm van weten waar we mee te maken krijgen in het geval van het beheersen van competenties. Er bestaat namelijk altijd een discrepantie tussen de 'know-how' van een competent subject en zijn bekwaamheid expliciet de regels aan te geven die hij dankzij zijn competentie 'altijd al' impliciet volgt. Weliswaar vormt dit 'weten' tevens de basis voor een oordeel over de vraag of bepaalde verschijnselen al of niet aan de regels voldoen, maar het is geen 'weten' waarover een subject onmiddellijk kan beschikken door bij zichzelf te rade te gaan. Wanneer bovendien geldt dat niemand privé een regel kan volgen¹⁾, dan moet om het even welk 'regelweten' ('know-how') voldoen aan de eis dat het door minstens twee subjecten wordt gedeeld die hun competentie wederkerig kunnen toetsen²⁾. Daarom is een weloverwogen, maïeutische ondervragingsmethode nodig om zulk 'weten' te kunnen expliceren.

Het is hierom dat Habermas in het geval van betekenisexplicatie in strikte zin, dit is van rationele reconstructies, van een geheel eigensoortige ervaringsbasis kan spreken³⁾. Dit punt wordt nog eens benadrukt wanneer Habermas stelt dat de aanleiding om reconstructies te maken eerst ontstaat naar aanleiding van problemen op het niveau van praxisgerichte argumentatie, en niet in de context van het handelen van alledag.

Het gericht op zoek gaan naar de zogenaamde intuïties van competente subjecten is de eerste stap in het proces van betekenisexplicatie van dit type. "Vandaar" - aldus Habermas - "dat mij de door Chomsky en vele anderen gepraktiseerde werkwijze zinvol en bevredigend lijkt te zijn: men gaat uit van duidelijke gevallen, waarbij de reacties van de ondervraagden geen spreiding te zien geven. Op basis hiervan worden structuurbe-

1) Habermas steunt in deze op Wittgensteins analyse (vgl. 1971-5).

2) TGS, p. 174.

3) Ibid.

schrijvingen ontwikkeld en in het licht van de verkregen hypothesen worden vervolgens de minder duidelijke gevallen zo gepresenteerd, dat het onderzingsproces ook in deze gevallen tot een bevredigende opheldering kan leiden. Ik zie in deze circulaire werkwijze niets verkeerd; in zulk een cirkel tussen precisering van het onderzoeksgebied en theorievorming bewegen zich alle onderzoeksprocessen¹⁾.

Het hoeft geen verwondering te wekken, dat Habermas aan deze beschouwingen meteen maar de opmerking toevoegt, dat reconstructies een "essentialistische claim"²⁾ leggen. Hij wil aantonen dat niet alleen de ons omringende natuur grenzen stelt aan onze mogelijkheden, maar dat we ook in het communicatief handelen uiteindelijk op objectieve grenzen stuiten die niet overschreden kunnen worden zonder prijs te geven wat het menselijke kenmerkt. "Rationele reconstructies kunnen (daarentegen) enkel in een essentialistische betekenis het voortheoretisch weten dat ze expliceren weergeven; wanneer ze waar zijn, moeten ze precies overeenkomen met de regels die in het objectgebied operatief werkzaam zijn, d.w.z. het genereren van oppervlaktestructuren daadwerkelijk bepalen"³⁾. Daar het evenwel niet als bij voorbaat vaststaand wordt aangenomen, dat een reconstructief onderzoeksprogramma mogelijk en vruchtbaar is⁴⁾, heeft de term "essentialistisch" een hoogst ongewone hypothetische bijklank. Over de vraag hoe overigens competentietheorieën getoetst en eventueel gefalsificeerd kunnen worden, bestaat volgens onze auteur op dit moment nog geen duidelijkheid. Zijns inziens raken we daarmee aan "de systematische vraag naar de tot nu toe ontoereikend opgehelderde status van niet-nomologische ervaringswetenschappen van het reconstructieve type"⁵⁾. Zowel het

- 1) UP, p. 197 (zie ook voetnoot 38, p. 264). Vgl. TP (1972), p. 46, noot 31, waar de hier bedoelde cirkel onvermijdelijk heet bij problemen die "equivalent zijn aan de traditionele (problemen) van uiteindelijke fundering".
- 2) UP, p. 193.
- 3) Ibid.
- 4) UP, p. 196.
- 5) UP, p. 204 (onderlijning F.v.D.). Vgl. ook TGS, p. 175, waar Habermas spreekt over de selectiefunctie van empirie ten aanzien van theoretische ontwerpen zowel in empirisch-analytische als in reconstructieve wetenschappen, zij het in beide gevallen naar wordt aangenomen in een andere zin.

hypothetische als het ervaringsmoment van dit type wetenschap wordt nog eens te meer benadrukt wanneer Habermas stelt, dat het voortheoretisch weten niet intuïtief is in de zin van rechtstreeks na te trekken intuïties die voor zichzelf spreken. "Het impliciet weten moet integendeel door de keuze van geëigende voorbeelden en tegenvoorbeelden, door contrast- en gelijkenisrelaties, door vertalingen, parafrasen, enz., dus door een weloverwogen, maïeutische ondervragingsmethode bewust worden gemaakt"¹⁾. Niet minder relativierend voor essentialistische claims is tenslotte de veronderstelling - die Habermas plausibel noemt - dat de competenties waarop reconstructies betrekking hebben die van een volwassen spreker zijn en als zodanig de niet-gegarandeerde uitkomst van een leerproces²⁾.

De kennistheoretische problematiek van reconstructies wordt door Habermas ook anderszins nog aangescherpt door een vergelijking namelijk met wat sinds Kant 'transcendentale analyse' heet. 'Transcendentiaal' heet het onderzoek dat de apriori-voorwaarden van de mogelijkheid van ervaring aangeeft en analyseert³⁾. Aangenomen wordt dat er naast empirische kennis die betrekking heeft op ervaringsobjecten, ook kennis mogelijk is die zich richt op de aan de ervaring 'voorafgaande' begrippen. In een beschouwing over de Kant-receptie in kringen van de analytische filosofie bespreekt Habermas een tweetal kwesties die omtrent 'transcendentale analyse' relevant zijn in de vergelijking met reconstructies:

- de vraag naar de methode waarmee we kunnen aantonen dat zulke apriori-begrippen als voorwaarden gelden van mogelijke ervaring en wat dit inhoudt aangaande de objectiviteit van de ervaring;
  - de vraag naar de rol van het begrip 'constitutie van de ervaring'.
- Zoals zo vaak komt zijn eigen kennistheoretische positie indirect naar voren, wanneer hij namelijk de balans opmaakt van het conflictrijke contact tussen twee filosofische tradities, in dit geval tussen een continentale en een analytische Kant-receptie. Het ligt niet op mijn weg in te gaan op de wijze waarop deze balans wordt opgemaakt⁴⁾. We zullen

1) a.w., p. 196.

2) a.w., p. 198.

3) UP, p. 198.

4) De geïnteresseerde lezer zij verwezen naar UP, pp. 198-204.

ons bepalen tot de voor onze probleemstelling belangrijke conclusies: het sterke apriorisme van Kant zoals dat vorm krijgt in diens aanspraak via transcendentale deductie de objectieve gelding te bewijzen van de begrippen-apriori wordt afgewezen. In een afgezwakte versie wil Habermas evenwel de aanspraak overeind houden dat begrippen-apriori als noodzakelijke en universele voorwaarden gelden van objectervaring als zodanig. Reconstructies vormen de weg waarlangs deze aanspraak beargumenteed kan worden. Het inslaan en volgen van deze weg betekent wel dat de aanspraak op de noodzakelijke en universele gelding van begrippen-apriori haar absolute karakter verliest¹⁾. Het betekent dat "transcendentaal onderzoek zich voortaan moet verlaten op de competentie van kennende subjecten die beoordelen welke ervaringen 'coherent' genoemd mogen worden, om vervolgens dit materiaal te onderzoeken op algemene en noodzakelijke categoriale vooronderstellingen. Elke reconstructie van een systeem van grondbegrippen van mogelijke ervaring moet als hypothetisch voorstel worden beschouwd, dat aan de hand van nieuwe ervaringen kan worden getest"²⁾. Het systeem van grondbegrippen van mogelijke ervaring blijft dus volgens Habermas ten allen tijde voor bijstelling en verandering vatbaar.

Volgens onze auteur hoeft het afwijzen van de sterke vorm van apriorisme geenszins in te houden, dat de Kantiaanse constitutietheorie moet worden opgegeven³⁾. Wel zal deze drastisch omgewerkt moeten worden wanneer ze toegepast gaat worden op de algemene vooronderstellingen of grondbegrippen van het communicatief handelen. Ze is immers uitgewerkt met het oog op object-constitutie en betreft wat Habermas instrumenteel handelen noemt, terwijl het in het geval van het communicatief handelen primair om be-

- 1) Daardoor wijzigt zich ten opzichte van de Kantiaanse positie de verhouding tussen de objectiviteit van mogelijke ervaring en de waarheid van proposities.
- 2) UP, p. 199. Het ervaringsapriori wordt aldus geherinterpreteerd in het kader van een materialistische kennistheorie. Vgl. 1970-5. In de 'know-how' van competente subjecten manifesteert zich een kennis-apriori, en om dit te reconstrueren volstaat een reflexieve analyse in klassieke zin niet; daartoe zijn gestructureerde ondervragingen van empirische subjecten nodig.
- 3) Deze theorie dan opgevat als het aangeven van de grondbegrippen die de objecten van mogelijke ervaring constitueren.

tekenis-constitutie gaat¹⁾.

1) Het is voor Habermas zelfs de vraag of het met het oog op deze context niet beter is de term 'constitutie' helemaal te laten vallen (zie UP, pp. 201-203). Hierover meer in het volgende hoofdstuk.

HOOFDSTUK IV: GRONDSLAGENONDERZOEK IN HET KADER VAN HABERMAS' ALGEMENE HANDELINGSTHEORIE

§ 1. De plaats van grondslagenonderzoek in Habermas' ontwerp van kritische theorie

In het vorige hoofdstuk heb ik het onderscheid ingevoerd dat Habermas sinds een aantal jaren maakt tussen drie handelingscontexten, en in verband hiermee heb ik gewezen op nieuwe begrippen en denkwijzen. Habermas is tot dit nieuwe onderscheid gekomen vanuit het besef dat slechts door het inruimen van een systematische plaats voor de handelingscontext van grondslagenonderzoek een fundamentele verantwoording van 'kritische theorie' gegeven kan worden. Voor de oplossing van de problemen die zich voordoen inzake de grondslagen van sociale wetenschap vestigt hij zijn hoop op een theorie van het communicatief handelen¹⁾.

In dit hoofdstuk wil ik uiteenzetten hoe het door Habermas vernieuwde ontwerp van kritische theorie eruit ziet, en welke plaats en functie binnen dit ontwerp toekomt aan grondslagenonderzoek. Hiertoe presenteer ik een schematisch overzicht van de verbanden die Habermas legt tussen de drie handelingscontexten die karakteristiek zijn voor zijn variant van kritische theorie. Om goed de verschillpunten en het verband met zijn vroegere opvatting van kritische theorie tot uitdrukking te laten komen, geef ik een korte samenvatting van deze laatste en een overzicht van de vooronderstelde relaties. Ik maak daartoe vooral gebruik van het onderscheid van handelingscontexten.

Habermas gaat ervan uit dat voor onderzoek in mens- en maatschappijwetenschappen een handelingscontext wordt gecreëerd waarbinnen problematisch geworden deelgebieden en aspecten van het handelen van alledag kunnen worden vertaald en omgevormd tot wetenschappelijke probleemstellingen. Maatschappelijke verschijnselen worden in sociaalwetenschappelijke theorievorming op specifieke wijze benaderd. De benaderingswijze

1) Hij noemt haar ook wel 'communicatietheorie van de samenleving' (o.a. 1971-f, p. 319), en 'universele pragmatiek' (zie de titels van 1975-b en 1976-k).

legt vast wat als empirische problematiek wordt beschouwd omtrent mens en maatschappij, en hoe deze problematiek binnengaat in wetenschappelijke theorievorming. In de eerste hoofdstukken heb ik aangegeven dat Habermas de wijze waarop deze 'input' vertaald en bewerkt wordt systematisch verbonden acht met de 'output' van het wetenschappelijk handelen. Voor Habermas is de vraag uitermate belangrijk of de uitkomsten van sociaalwetenschappelijk onderzoek aanknopingspunten bieden ter ondersteuning of ter verbetering van het handelen van alledag.

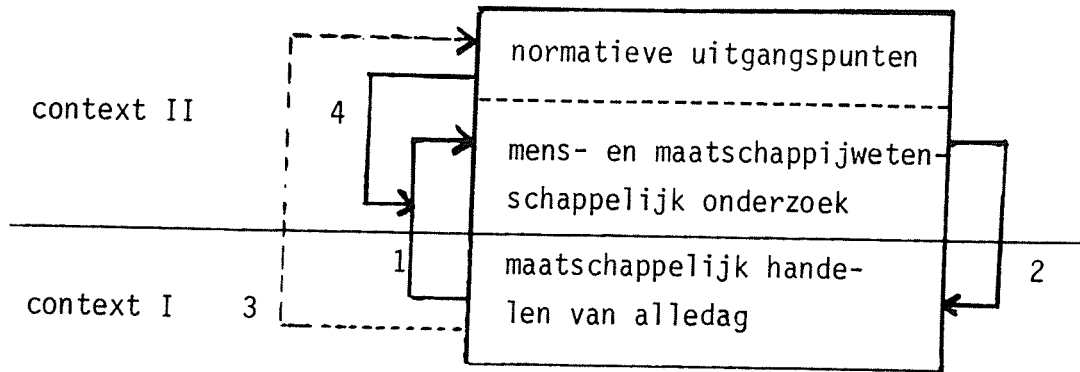
In vroegere geschriften heeft hij uiteengezet dat en waarom de behandeling die in de gangbare, dit is de positivistische, wetenschap de 'input' krijgt, eenzijdig en beperkt is en geenszins recht doet aan het zijns inziens specifiek communicatief karakter van maatschappelijke verschijnselen en problemen. Daaruit komt volgens hem - we hebben dat gezien - het falen voort van de mens- en maatschappijwetenschappen waar het gaat om het bieden van praktische oriëntatie voor het maatschappelijk handelen.

Aanvankelijk hield Habermas de kritische theorie in de lijn van Adorno, Horkheimer en Marcuse voor een positie die toereikend was voor het bekritisieren en verbeteren van deze ernstige tekortkoming van de gangbare sociale wetenschap. Volgens hun opvatting van kritische theorie kunnen de normatieve uitgangspunten van de gangbare wetenschapsopvatting door zelfreflectie bewust worden gemaakt en gecorrigeerd. Habermas' analyses omtrent kennisleidende belangen vormen hiervan een sprekend voorbeeld. Nadien is hij op deze zienswijze teruggekomen¹⁾, en vanaf ongeveer 1970 vindt hij dat dit soort analyses geen bevredigende verantwoording kunnen bieden van het verwijzingskader en de functie van kritische theorie. De voornaamste reden om zijn eerdere opvatting prijs te geven vormt zijn nieuw gewonnen overtuiging, dat de twee functies van kritische theorie: het bieden van praktische oriëntatie en het leveren van gefundeerde kritiek, om een verwijzingskader vragen waarbinnen niet twee, maar drie handelingscontexten ten opzichte van elkaar worden onderscheiden. In het schema dat volgt sluit ik dicht aan bij schema 2: het

1) Zie PP (1981), pp. 11-12.

antipositivistisch model¹⁾.

Schema 4: 'Kritische theorie': een kader met twee handelingscontexten

Toelichting bij schema 4. Lijn 1 stelt de 'input'-relatie voor die er volgens Habermas bestaat tussen het geproblematiseerde handelen van alledag en de uitgangspunten van theorievorming in mens- en maatschappijwetenschappelijk onderzoek. Lijn 2 stelt de 'output'-relatie voor die er bestaat tussen de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek en het maatschappelijk handelen. Lijn 3 - de stippellijn - verwijst naar het proces van zelfreflectie waarin men tot het inzicht komt dat de feitelijk gekozen uitgangspunten van wetenschappelijke theorievorming altijd dragers zijn van bepaalde normatieve maatschappelijke vooronderstellingen. Ik wil met het kiezen van een stippel-lijn benadrukken dat zelfreflectie weliswaar de aanwezigheid van normatieve vooronderstellingen bewust kan maken. Inzicht in de aard hiervan is zeker van belang voor de oriëntatie van het maatschappelijk handelen. Volgens Habermas' huidige inzichten kan zelfreflectie evenwel niet tegelijkertijd en op dezelfde gronden ook nog de functie hebben van fundamentele, dit is theoretische, verantwoording. Deze vorm van reflectie voldoet zijns inziens niet aan de eisen van universele gelding en intersubjectieve toetsbaarheid die men aan theorievorming in de context van grondslagenonderzoek moet stellen.

1) Zie p. 62. Het anti-Gadamer model van p. 63 (schema 3) geeft in feite immers de eerste poging weer om van een kader met twee handelingscontexten te komen tot een kader met drie. Als zodanig is het een voorloper van schema 5 dat hierna volgt.

Wanneer dan-lijn 4 geeft dit aan - vanuit inzicht in normatieve maatschappelijke vooronderstellingen kritiek wordt uitgeoefend op feitelijk gekozen uitgangspunten van wetenschappelijk onderzoek, blijft deze beperking gelden. Binnen het aldus geconcipeerde verwijzingskader valt bij confrontatie met andere mens- en maatschappijvisies dan ook niet te ontkomen aan een ideologische patstelling.

Voor de vernieuwing en de verantwoording van het verwijzingskader en de functie van kritische theorie heeft Habermas het afgelopen decennium een onderzoeksprogramma ontwikkeld. In de Inleiding heb ik al gewezen op de drie eisen waaraan een dergelijk verwijzingskader tegelijkertijd moet voldoen¹⁾. In het nieuwe kader moet grondslagenonderzoek er allereerst voor zorgen dat de twee eisen betreffende wetenschappelijke theorievorming, die hij ook ten aanzien van het oude kader heeft gesteld, ingelost worden. Kort samengevat luiden deze eisen:

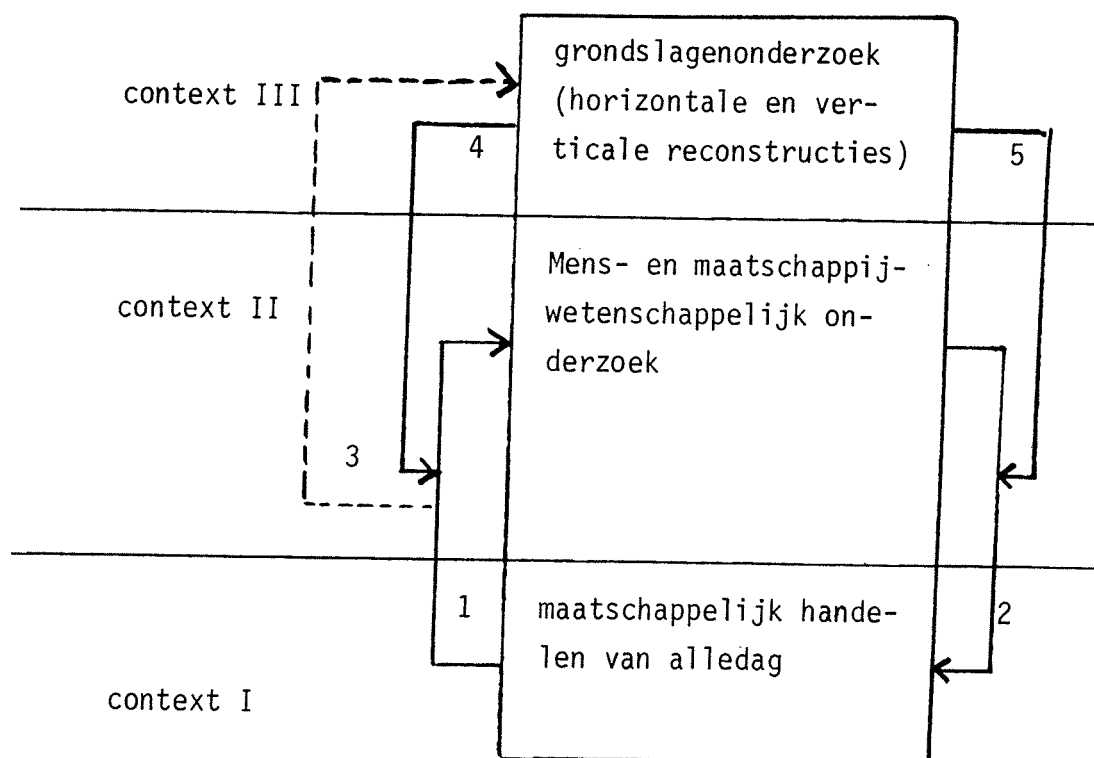
- 1) theorievorming in mens- en maatschappijwetenschappen moet de (communicatieve) eigenheid van humane en sociale verschijnselen respecteren;
- 2) dit type theorievorming moet op gefundeerde wijze oriëntatie kunnen bieden aan het maatschappelijk handelen. Bovendien moet het te ontwerpen verwijzingskader zelf nog aan een derde eis voldoen, te weten:
- 3) het moet op theoretische en empirische gronden plausibel gemaakt kunnen worden. Dit houdt onder andere in dat de normatieve uitgangspunten van waaruit de gangbare sociale wetenschappen bekritiseerd worden zelf zowel theoretisch als empirisch verantwoord moeten worden, en dat niet met zelfreflectie kan worden volstaan wegens het ontbreken van een universele basis voor argumentatie. De mogelijkheid tot deze verantwoording ziet hij in rationele reconstructies. Het is in functie van deze eisen dat ik mijn onderzoek naar de wetenschapstheorie van Habermas heb uitgevoerd.

Schema 5 geeft weer hoe ik de veelheid van Habermas' bijdragen aan de beantwoording van dit belangrijke vraagstuk heb samengebracht in wat ik als zijn verwijzingskader van kritische theorie beschouw. De samenhang waartoe ik kom is het resultaat van een jarenlange omgang met de geschetste problematiek en met het werk van Habermas. Nergens namelijk

1) Zie p. 4.

had hij zelf tot voor kort¹⁾ de totale samenhang van zijn onderzoeksprogramma met enige detaillering uiteengezet. Ook de invulling ervan met concrete analyses verkeert nog slechts in een beginstadium. Geen wonder overigens voor wie zich realiseert hoe omvattend en ambitieus de taak is die Habermas zich stelt. Om de lezer derhalve zo snel mogelijk een idee te geven van het kader waarbinnen Habermas deze immense taak aanpakt, presenteer ik het volgende schematisch overzicht.

Schema 5: 'Kritische theorie': een kader met drie handelingscontexten

Toelichting bij schema 5. Bij mijn toelichting op het schema laat ik me leiden door de wijze waarop Habermas stelling neemt ten aanzien van de drie eisen waaraan kritische theorie als verwijzingskader zijns inziens moet voldoen. Welke gevolgen krijgt het ingaan op deze eisen voor de opbouw van zo'n kader?

Lijn 1 en lijn 2 staan evenals in het vorige schema voor de 'input' en 'output'-relaties tussen enerzijds het handelen van alledag en anderzijds de uitgangspunten en uitkomsten van onderzoek in mens- en maatschappijwetenschappen. Stippellijn 3 gebruik ik weer, maar ditmaal in een

1) Zie nu (1981-c).

sterk gewijzigde betekenis. Deze lijn wijst op het in eerste instantie 'intuïtief' expliceren van de grondbegrippen die geacht kunnen worden de gemeenschappelijke kenmerken van alle maatschappelijke handelings-situaties tot uitdrukking te brengen. De vraag naar het expliceren van deze grondbegrippen wordt relevant wanneer de kritische drempel overschreden wordt van het handelen van alledag naar de handelingscontext van argumenteren. Volgens Habermas kunnen immers de grondbegrippen niet naar believen worden gekozen; zij zijn niet-willekeurig¹⁾. Voor de verantwoording van de fundamentele betekenis die aldus aan de grondbegrippen wordt toegekend, kan men naar zijn mening niet volstaan met een beroep op wezensinzicht verkregen via zelfreflectie, omdat het zich onttrekt aan rationele discussie en intersubjectieve toetsing. Met de introductie van rationele reconstructies denkt Habermas een nieuwe context voor communicatief handelen gevonden te hebben die fundamentele verantwoording in de bedoelde zin wél mogelijk maakt.

De grondbegrippen die in eerste instantie 'intuïtief' geëxpliceerd zijn, moeten op een andere wijze controleerbaar en daardoor plausibel worden gemaakt. Habermas ziet daartoe twee wegen. Ik noem ze 'reconstructief-analytisch' en 'reconstructief-empirisch' onderzoek. Het zijn termen die geschikt zijn om uit te drukken wat in Habermas' verwijzingskader van kritische theorie de functie is van grondslagenonderzoek met betrekking tot mens- en maatschappijwetenschappen. In schema 5 worden deze beide typen van onderzoek aangeduid met respectievelijk de lijnen 4 en 5. Een nadere bespreking van deze twee typen van onderzoek is hier niet op zijn plaats. Dit kan pas op verantwoorde en begrijpelijke wijze gebeuren nadat ik Habermas' grondslagenonderzoek heb uiteengezet.

1) Met de term 'niet-willekeurig' wil ik attenderen op Habermas' zienswijze, dat de vrijheid van handelen in mens- en maatschappijwetenschappelijk onderzoek van de zijde van het object van onderzoek onder normatieve begrenzings staat. Hij denkt in termen van een theoretisch, en niet enkel heuristisch, belangrijke interdependentie van het subject en het object van onderzoek. Deze zienswijze impliceert kritiek op de gangbare dichotomie van 'context of discovery' en 'context of justification'. Vgl. Nauta (1977).

§ 2. Object en functie van grondslagenonderzoek

2.1. Grondslagenproblematiek?

Uit het voorgaande valt af te leiden dat in Habermas' variant van kritische theorie aan grondslagenonderzoek een sleutelpositie toekomt. Het levert een maatstaf aan de hand waarvan (1) het niet-willekeurig karakter wordt bepaald van de grondbegrippen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, en (2) -op indirecte wijze - ook de aanvaardbaarheid van de uitkomsten van empirisch onderzoek¹⁾ wordt bepaald. Grondslagenonderzoek kan deze functie krijgen omdat het de uitkomst is van horizontale reconstructies, die in het kader van Habermas' onderzoeksprogramma geacht worden de grondstructuren van het menselijk handelen als zodanig expliciet te maken. Zij vormen het antwoord dat hij geeft op de vraag of er in onze tijd nog een begaanbare weg is om grondslagenproblematiek op een kennis- en wetenschapstheoretisch bevredigende manier aan de orde te stellen²⁾. We kunnen, nadat vooral vanuit de hoek van het kritisch rationalisme (Albert, Radnitzky) argumenten zijn aangedragen ter weerlegging van funderingsdenken, de vraag stellen of deze argumenten Habermas niet hebben kunnen overtuigen.

Habermas' grondslagenonderzoek wordt geleid door een fundamentele keuze ten gunste van redelijkheid ('Parteinahme für Vernunft'). Deze keuze is voor hem niet minder maatgevend dan voor de aanhangers van het kritisch rationalisme. Het grondbegrip 'redelijkheid' wordt door beide partijen evenwel zeer verschillend ingevuld. Volgens Habermas is het verschil in inzicht dat daaruit blijkt, terug te voeren op een voortijdig afbreken door kritisch rationalisten van het streven naar verantwoording van de fundamentele keuze voor redelijkheid. In hun ogen is deze keuze uit-

- 1) Ik verwijs hier opnieuw naar de nog nader te bepalen nieuwe typen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek: reconstructief-analytisch en reconstructief-empirisch, zie de paragrafen 2 en 3 van hoofdstuk VII.
- 2) Habermas wil, met andere woorden, ernst maken met bepaalde verworvenheden van het hedendaagse denken zonder er zich blindelings aan over te leveren. Vgl. het interview met K.O. Apel in 'Information: Philosophie' nov./dec. 1980, pp. 8-12 en jan./febr. 1981, pp. 10-14. Habermas' positie wijkt m.i. verder af van die van Apel dan deze laatste zelf denkt. Zie ook: H. van Luyk (1980 en 1981).

eindelijk een waarde-oordeel, dat zelf niet verder verantwoordbaar is. In Habermas' termen uitgedrukt stellen de kritisch rationalisten dat de normatieve keuze voor redelijkheid zelf niet meer terug te voeren is op een argumentatief verdedigbare grondslag van redelijkheid. Hiertegenover stelt Habermas, zij het in eerste instantie nog alleen op intuïtieve gronden, dat in de structuur van het samenleven een beroep op redelijkheid vervat ligt; ook in die maar al te vaak voorkomende situaties waarin aan dit beroep geen gehoor gegeven wordt of gegeven kan worden¹⁾. Met horizontale reconstructies hoopt hij aannemelijk te maken, dat de menselijke bestaanswijze als zodanig op een dergelijke grondslag van redelijkheid steunt, zodat hij zijn 'Parteinahme für Vernunft' ook kan funderen.

Het wijsgerig klimaat van deze eeuw is lange tijd niet gunstig geweest voor een dergelijke onderneming. De oudere analytische filosofie, het neopositivisme van de Wiener Kreis, het kritisch rationalisme en diverse vormen van structuralistisch denken waren (en zijn ten dele nog) diep doordrongen van de zienswijze, dat er een kloof gaapt tussen enerzijds het gebied van zaken waaromtrent met rede valt te twisten én anderzijds het gebied van normatieve problematiek. Een zienswijze die met zich mee brengt dat de idee en het begrip van redelijkheid (meer gangbaar is daarvoor de term 'rationaliteit') gereserveerd worden voor contexten waar doel-middel-relaties worden onderzocht. Habermas noemt het contexten van doelrationeel handelen²⁾. We weten dat hij zich al jaren beijvert om de begrippen 'redelijkheid' en 'rationaliteit', die ik in zijn geschriften voor synoniem houd, op een veel ruimer gebied toe te passen. In ieder geval zouden deze begrippen volgens hem ook van toepassing moeten zijn op interactief handelen, d.i. handelen op basis van wederzijdse normering³⁾. En met betrekking tot het doelrationeel handelen zou zijns inziens onderkend moeten worden, dat ook daar de wijze waarop het begrip 'rede-

- 1) Bijvoorbeeld in situaties waarin communicatie door niet-legitimeerbare machtsinvloeden verstoord of vervormd wordt en waarin derhalve werkelijk wederkerige relaties onmogelijk zijn.
- 2) Hij onderscheidt daarbinnen verder instrumenteel en strategisch handelen. Het eerste betreft mens-ding-relaties, het tweede mens-subject-object-relaties. De term 'subjectobject' neem ik over van K.O. Apel (1976), p. 148, noot 0/24.
- 3) Zie (1979-a), p. 195.

lijkheid' wordt gebruikt onontkoombaar verwijst naar normen die door wederkerig handelen worden gedragen¹⁾. Steeds meer worden ook door anderen vragen gesteld die het beperkte rationaliteitsdenken van de genoemde stromingen doorbreken, of minstens zwaar op de proef stellen²⁾. De herleefde belangstelling voor 'praktische filosofie' en voor de grondslagen van het ethisch handelen zijn voorbeelden van deze nieuwere ontwikkeling. Ook over politieke en sociale vraagstukken kan met rede getwist worden³⁾, zo stelt men. De vanzelfsprekend geachte dichotomie van 'feiten' en 'normen' waarmee normatieve problematiek buiten het bereik van de rede wordt geplaatst komt ter discussie. Wanneer de blokkering van discussies over de reikwijdte van de rede wordt opgeheven, kunnen verschillen van opvatting over 'redelijkheid' weer rationeel bespreekbaar worden gemaakt. Rivaliserende opvattingen over redelijkheid worden in de regel echter op een dusdanige wijze naar voren gebracht dat ze binnen een twee-contextenkader de eigen normen voor rationaliteit poneren. Discussiëren over verschil in opvatting dienaangaande en onderzoek naar de houdbaarheid ervan, kunnen niet zinvol plaatsvinden binnen een kader met de gangbare structuur. Zij vereisen een nieuw kader van probleemstelling, zoals het in schema 5 gepresenteerde kader met drie contexten.

Habermas formuleert een drietal voorwaarden waaraan de discussie over een mogelijke grondslag van redelijkheid zal moeten voldoen. Uit deze voorwaarden blijkt welke lering hij trekt uit de ontwikkeling van het funderingsdenken in onze eeuw. Het zijn de volgende:

- wil de gezochte grondslag de functie van beoordelingsstandaard voor specifieke opvattingen van redelijkheid kunnen krijgen, dan moet hij er aanspraak op maken niet-willekeurig⁴⁾ te zijn;
- de grondslag moet bovendien universeel gelden omdat dan uitzicht bestaat

1) Zie voor deze problematiek Van Doorne en Gielen (1981).

2) Vgl. H. Kunneman (1978), pp. 135-137. Lang niet altijd gaat kritiek op het beperkte rationaliteitsdenken gepaard met constructieve bijdragen tot een verbeterde versie ervan. Ik denk bijvoorbeeld aan Feyerabends geschriften met hun pleidooi voor intellectueel anarchisme.

3) Vgl. de titel van het boek van P. Tijmes (1977): Over politiek valt met rede te twisten, en de provocerende titel van de studie van L. Fretz, Ethiek als wetenschap (1980).

4) in de hierboven gepreciseerde zin, p. 117 voetnoot 1.

op het overstijgen van de rivaliserende, aan particuliere contexten gebonden opvattingen van redelijkheid;

- het funderingsdenken zelf moet in principe herzienbaar zijn. Dit niet op de eerste plaats omdat funderingsdenken zoals elke menselijke activiteit natuurlijk tekort kan schieten, maar in hoofdzaak omdat niet uitgesloten kan worden dat in de sociale evolutie de grondslag van redelijkheid op een nieuw niveau van probleemstelling om een andere inhoudelijke explicatie vraagt¹⁾.

Het laatste punt betekent, dat het zoeken naar een grondslag volgens Habermas niet meer doorgevoerd kan worden in een ontologisch kader. Met 'ontologisch' duidt hij elk denken aan dat de grondslag formuleert in termen van een laatste of eerste grond die onveranderlijk is. Onveranderlijk, omdat hij naar zijn aard gegeven is onafhankelijk van en transcendent aan de historische contingentie van de menselijke bestaanswijze²⁾. Hoewel zulk denken het niet-willekeurig karakter van de gezochte grondslag veilig stelt, vindt Habermas de prijs die ervoor betaald moet worden te hoog: namelijk de opheffing van het contingent karakter ervan.

Adorno, Habermas en de kritisch rationalisten vinden elkaar in de afwijzing van ontologisch funderingsdenken. Daarom dan maar het streven naar fundering helemaal opgeven, zoals zowel Adorno als de kritisch rationalisten doen - zij het om uiteenlopende redenen -, is voor Habermas onaanvaardbaar³⁾. Hij ziet daarin een ondermijning van de menswaardigheid en een vermindering van de overlevingskansen van de hedendaagse samenleving. We zullen verderop nog zien waarom. In het vervolg van deze uiteenzetting zal uitsluitend gegeven moeten worden over de vraag, of Habermas met zijn onderzoeksprogramma een plausibel alternatief weet te bieden.

1) Vgl. RHM, p. 194.

2) Habermas grijpt hiermee terug op argumenten van Adorno, zie: RHM, pp. 66-67 en p. 123, noot 6. Onze auteur meent, dat geschiedenisfilosofisch denken een uiterste poging is, zij het een mislukte, om ontologisch denken te sauveren onder erkenning van de historische dimensie van het menselijk bestaan. Hij denkt hier zeker aan Hegel en Marx als de meest imposante voorbeelden.

3) Habermas meent dat Adorno het streven om aan te geven welke grondbegrippen als standaard van menselijkheid kunnen fungeren voor 'valse positiviteit' zou hebben gehouden, RHM, pp. 66, Vgl. *ibid.*, pp. 192-199.

Hij houdt het immers voor mogelijk aan de gewraakte consequenties van funderingsdenken te ontkomen¹⁾. Voor we ons daarover een oordeel kunnen vormen, moeten we eerst een duidelijker beeld zien te krijgen van wat hij onder grondslagenonderzoek verstaat, en in verband hiermee onder een grondslag van redelijkheid.

2.2. Grondbegrippen

Habermas gaat uit van de gedachte dat maatschappelijk handelen, waarvan handelen op basis van wederkerigheid zijns inziens de kern vormt, verloopt volgens grondstructuren die kenmerkend zijn voor de menselijke leefwijze als zodanig. ('Maatschappelijk handelen' verstaat hij in dit verband zo breed mogelijk: als elk handelen waaraan binnen een bepaalde (gelijk welke) samenlevingscontext herkenbare betekenis toekomt.) Adequate kennis van zulke grondstructuren²⁾ maakt het volgens hem mogelijk het maatschappelijk karakter van menselijk handelen te verklaren. Onderzoek dat zich richt op de bedoelde grondstructuren - Habermas noemt het één 'algemene handelingstheorie' - moet geschikte begrippen vinden voor het verwijzen naar de fundamenteel geachte structuren. Onze auteur noemt begrippen die in deze betekeniscontext fungeren 'grondbegrippen'. Habermas denkt dat het nodig is het gebied van het maatschappelijk handelen naar twee richtingen te differentiëren, de kant van de handelende subjecten en de kant van de werkelijkheidsgebieden waarop het handelen van de actoren betrekking heeft. Met het oog op het handelende subject onderscheidt hij als structurelementen bekwaamheden of competenties tot het deelnemen, door handelen en spreken, aan het maatschappelijk verkeer³⁾. Met het oog op het handelingsveld voert hij structureel onderscheidbare gebieden in waaraan de handelende subjecten in hun onderlinge verkeer houvast en oriëntatie ontleen. Hij vooronderstelt natuurlijk dat er een

1) Zie (1981-a), p. 14 en RHM, p. 123, noot 16.

2) Vooruitlopend op hetgeen volgt kan ik ter bepaling van de gedachte nu al wel een tweetal grondstructuren noemen: arbeid (doelrationeel handelen) in haar relatie tot de buitenwereld, en interactie op basis van wederkerigheid (communicatief handelen) tussen twee handelingssubjecten.

3) Vgl. RHM, p. 132.

structurele samenhang bestaat tussen de handelingsbekwaamheden en de handelingsgebieden. De omvattende samenhang noemt hij het 'algemeen handelingsstelsel'; de beide deelsystemen resp. het 'persoonlijkheidssysteem' en het 'wereldsysteem'. Het zijn analytische reconstructies¹⁾.

Ik wil nu eerst het competentie-begrip verduidelijken, omdat het een belangrijke rol speelt in Habermas' grondslagenonderzoek. Daarna introduceer ik de eerste twee grondbegrippen: doelrationeel en communicatief handelen, die al sinds jaren een centrale plaats innemen onder de begrippen waarmee onze auteur werkt.

2.2.1. Competentie-onderzoek

De betekenis die Habermas geeft aan het begrip competentie, evenals de rol die hij er aan toekent in het kader van zijn algemene handelings-theorie, sluiten aan bij de onderzoeksstrategie en terminologie van Chomsky en Piaget. Het onderzoek van deze beide auteurs heeft betrekking op een universeel geachte competentie, op een handelingsbekwaamheid waarover, volgens de hypothese die hun onderzoek leidt, alle (volwassen) mensen beschikken ongeacht de sociaal-culturele groep waartoe zij behoren. Chomsky onderzoekt de universele competentie van het spreken, opgevat als het beheersen van een taal, en noemt haar linguïstische competentie. Piagets onderzoek handelt over de universele competentie van zaakgerichte²⁾ kennisverwerving, en hij noemt haar cognitieve competentie.

- 1) Dat ik in één alinea termen gebruik die stammen uit zulke verschillende tradities (Kant, Chomsky, Piaget, Parsons) kan hinderlijk zijn vanwege de opgeroepen associaties. Ik wil dit risico evenwel niet uit de weg gaan, omdat lezing van Habermas' teksten uiterst moeilijk wordt, wanneer men er geen idee van heeft hoe hij vanuit zijn optiek betekenis-equivalenties tracht te construeren waar zijns inziens dieperliggende verbanden schuil gaan achter uiteenlopende terminologieën. De term 'systeem', hier ontleend aan Parsons, moet zeker niet systeem-theoretisch worden opgevat. Vgl. Adriaansens (1976), pp. 43-44.
- 2) Ik voeg dit adjectief toe aan de term kennisverwerving, omdat het begrip 'kennis', zoals we zullen zien, voor Habermas een bredere betekenis heeft dan Piagets begrip 'cognitie'. Het gekozen adjectief preciseert de meer algemene term in functie van Habermas' interpretatie van Piaget.

Habermas denkt dat het noodzakelijk is naast de beide genoemde nog een derde competentie aan te nemen. Hij is daartoe zeker gestimuleerd door het werk van Kohlberg¹⁾. Hij noemt haar interactieve competentie²⁾, en zij betreft de bekwaamheid om op basis van wederkerigheid deel te nemen aan het verkeer met andere mensen en aan het oplossen van problemen die zich daarbij voordoen, en om hiervan te leren. De gedachte om deze derde competentie in te voeren wordt beheerst door het reconstructiemodel waarmee Habermas wil werken en dat ik zojuist het 'algemene handelingssysteem' heb genoemd. Ik wil op de invoering hiervan niet vooruitlopen. Het gaat hier eerst om het volgende. Volgens Habermas vormt het algemene handelingssysteem dat hij wil reconstrueren de geëigende context waarbinnen de drie competenties in hun onderlinge samenhang te situeren zijn. Zij maken, aldus opgevat, deel uit van de algemene grondstructuren van het handelen. Vanwege deze zienswijze ziet Habermas zich wel gedwongen amenderingen voor te stellen ten aanzien van de onderzoeksprogramma's van Chomsky, Piaget en Kohlberg³⁾. Deze zijn er voornamelijk op gericht het mogelijk te maken dat de onderzoeksprogramma's van deze auteurs als deelprogramma's in een algemene handelingstheorie kunnen worden verwerkt. Mocht dit op bevredigende wijze lukken dan zou dat betekenen dat de bekwaamheid tot het spreken van een taal, de bekwaamheid tot zakelijke kennisverwerving en de bekwaamheid tot interactief handelen niet op adequate wijze bepaald kunnen worden zonder een analyse van hun interdependentie⁴⁾.

- 1) Kohlberg (1969). Voor verdere verwijzingen zie de bibliografie van het onder (1977-a) vermelde boek.
- 2) De meest concrete behandeling van deze kwestie is te vinden in 'Zur Entwicklung der Interaktionskompetenz', dat als roofdruk is verschenen en waarvan Habermas zelf slechts deel II heeft gepubliceerd = (1975-b).
- 3) Het is een erkenning van de theoretische doorbraak die volgens Habermas deze auteurs hebben afgedwongen, en terzelfdertijd een poging hun programma's op elkaar te betrekken, aan te vullen en in een nieuwe en bredere context te plaatsen.
- 4) De drie deelcompetenties constitueren volgens Habermas in hun onderlinge samenhang de omvattende bekwaamheid tot specifiek menselijk handelen. Hij noemt haar 'communicatieve competentie'. Zie bijvoorbeeld (1970-g).

Hier ligt voor Habermas een belangrijk aanknopingspunt voor kritiek op de kennistheorie voorzover die in een op Kant teruggaande continentale traditie als constitutie-analyse wordt opgevat¹⁾. Binnen deze conceptie leidt confrontatie van het (eenzame!) kennissubject met waarnemingsgegevens tot kennis, omdat de menselijke rede aan zintuiglijke data objectieve ordening verleent overeenkomstig a priori gegeven categorieën of grondbegrippen. Het zijn de a priori grondbegrippen van de menselijke rede die objectervaring mogelijk maken. Volgens Habermas komen in deze lijn van analyse de handelings- en taalcomponenten van de objectervaring stelselmatig tekort. Op zich is dat niet zo verwonderlijk, omdat pas in de laatste decennia het belang van handelingstheoretische en taal-filosofische analyses onder filosofen vrij algemeen wordt onderkend. Het tekortschieten op dit punt van constitutietheoretische²⁾ analyses heeft volgens Habermas tot een ernstige inperking geleid van het kennis- en rationaliteitsbegrip door de strikte koppeling ervan aan wat hij 'dingervaring' noemt. In eerste instantie heeft Habermas kritiek op deze inperking vorm gegeven door doelrationeel en communicatief handelen tegenover elkaar af te grenzen.

2.2.2. Doelrationeel en communicatief handelen

Lang voordat Habermas zijn variant van kritische theorie in de vorm van een handelingstheoretisch onderzoeksprogramma is gaan uitwerken, stond bij hem al de opvatting centraal dat de begrippen 'arbeid' en 'interactie' naar twee bestaanssectoren verwijzen die niet op één noemer gebracht mogen worden. De relatie tussen beide heeft hij eerder onderzocht in het licht van de dialectiek van de zedelijkheid³⁾. Ter voorbe-

1) Zie voor een beknopte discussie van de begrippen 'Konstitution' en 'Kompetenz' zoals Habermas die recipieert, het 'Historisches Wörterbuch der Philosophie', resp. kol. 999-1003 en kol. 929-930. Onze auteur stelt dat een kennistheorie ontwikkeld moet worden op basis van een algemene handelingstheorie.

2) De voornaamste vindplaats voor kritiek op de beperkingen die constitutietheoretische analyses met zich meebrengen, is TGS, pp. 172-181.

3) Vgl. Hoofdstuk II, par. 1.2 van deze studie.

reiding op een handelingstheoretische invoering van beide begrippen¹⁾ herformuleert hij ze en spreekt van 'doelrationeel' en 'communicatief handelen'²⁾. Op meerdere plaatsen³⁾ geeft hij een schets van de elementen die zijns inziens in ieder geval een plaats moeten krijgen in een handelingstheoretisch opgezette analyse van deze grondbegrippen. Ik ontleen aan deze schets enkele gegevens omdat zij mij nuttig lijken om nader inzicht te krijgen in Habermas' kritiek op constitutietheoretisch denken.

Allereerst vindt Habermas het noodzakelijk twee soorten van ervaring te onderscheiden (1) en vervolgens legt hij sterke nadruk op de samenhang van semantische grondbegrippen, ervaringsapriori's en handelingsschema's (2). Ik geef bij elk van beide punten enige toelichting.

(1) Volgens Habermas wordt al onze ervaring door zintuigen bemiddeld. Dit neemt niet weg, dat het volgens hem noodzakelijk is binnen het geheel van onze ervaring een onderscheid te maken tussen ervaringen die primair zintuiglijk zijn⁴⁾ en ervaringen die primair communicatief zijn, dit is op wederkerigheid berusten. Het eerste type van ervaring (waarvoor Habermas de term 'zintuiglijk' reserveert, nu in engere zin te verstaan) heeft betrekking op het waarnemen van dingen, gebeurtenissen of toestanden die wij aan dingen toeschrijven (wij zien dat iets zich in een bepaalde toestand bevindt). Ervaring van wederkerigheid heet het verstaan van personen, uitlatingen of toestanden die wij aan personen toeschrijven (wij 'zien', dit is verstaan dat zich iemand in een bepaalde toestand bevindt). Beide ervaringsgebieden duidt Habermas aan met respectievelijk de termen 'waarneembare realiteit' en 'symbolisch voorgestructureerde werkelijkheid'⁵⁾. Het eerstgenoemde gebied is zijns inziens recht-

1) Hij wijst op de noodzaak beide langs handelingstheoretische weg systematisch in te voeren, EI, (1973), p. 394, maar acht zich nog niet in staat hieromtrent een afgewogen en coherente theorie te presenteren. De stand van zaken tegen het eind van de zeventiger jaren wordt in het volgende hoofdstuk besproken. De ontwikkelingen na 1980 vallen buiten het bestek van deze studie.

2) Vgl. voetnoot 1, p. 41.

3) Zie TGS, pp. 206-209, en EI (1973), pp. 394-396.

4) In sommige teksten spreekt Habermas, zoals eerder vermeld, over 'ding'-ervaring.

5) UP, p. 185.

streeks zintuiglijk toegankelijk, het tweede alleen indirect. Dat blijkt volgens Habermas uit de verschillende wijzen waarop we met deze ervaringen omgaan en ze verwerken. Zo verwerken we onze zintuiglijke ervaringen door ze op te nemen in het intersubjectief taalverkeer. Dit doet evenwel volstrekt geen afbreuk aan de onmiddellijke toegankelijkheid van het waargenomen verschijnsel. Enkel bij de interpretatie van deze ervaringen speelt taal een rol. Wat ervaringen van communicatieve aard betreft liggen de zaken anders. Zulke ervaringen kan men enkel opdoen als medespeler, niet als waarnemer. De wederkerigheid van de relatie die onmisbaar is voor dit soort ervaringen heeft te maken met het feit, dat interpretatie van wat men ervaart tot de ervaring zelf behoort. De gemeenschappelijke zingeving is bepalend voor het totstandkomen van deze ervaringen, of de zingeving nu met woorden gebeurt of niet. De betrokkenen moeten in ieder geval 'on speaking terms' met elkaar zijn. De aard van de relatie blijkt natuurlijk op zintuiglijk-waarneembare wijze, maar de zintuiglijkheid van dit gebied is slechts indirect benaderbaar, namelijk door deel te nemen aan wederkerige interactie.

Habermas werkt zeker ook, zoals we nog zullen zien, met de vooronderstelling, dat het uitdrukken van de verschillende ervaringen om anders gestructureerde 'talen' vraagt.

(2) Aan taal kent Habermas aldus betekenis toe in het markeren van de eigenheid van zintuiglijke ervaring in vergelijking met de ervaringen van wederkerigheid. Aan de differentiatie van ervaring en ervaringsgebieden kent hij anderzijds betekenis toe ten aanzien van de structuur van de omgangstaal. Hij is van mening dat voor het doen van uitspraken met een empirische inhoud alleen maar zinnen met een welbepaalde grammaticale structuur gebruikt kunnen worden, en dat bij de verwerking van zintuiglijke ervaring een andere taal hoort dan bij een verwerking van ervaringen van wederkerigheid. De eerste noemt hij 'ding-gebeurtenis'-taal, de tweede 'intentionele' taal. Het onderscheiden van beide talen vooronderstelt een voorafbestaande structurering van het gebied van onze ervaring. Voor deze gedachte meent onze auteur steun te kunnen vinden in de syntaxis van beide talen.

Hij neemt aan, dat aan onze zintuiglijke ervaringen een stelsel van grondbegrippen beantwoordt dat toestaat ervaringen met bewogen lichamen te

ordenen en te verwoorden¹⁾, en aan onze ervaringen van wederkerigheid een stelsel van grondbegrippen die betrekking hebben op subjecten die zich in handelen en spreken uiten. Aangenomen wordt verder dat het tweede stelsel van grondbegrippen gecoördineerd is met het eerste. Habermas kent aan deze stelsels van grondbegrippen een dubbele functie toe: zij ordenen het veld van ervaringsmogelijkheden 'voorafgaand' aan de ervaring van gelijk welk specifiek verschijnsel. Als zodanig kunnen zij ervaringsapriori's of grondbegrippen van de empirie worden genoemd. Tegelijkertijd vormen zij naar zijn mening de fundamentele semantische grondbegrippen, waarmee de nadruk valt op de structurerende betekenis die zij hebben ten aanzien van de wijze waarop verwerking en verwoording van onze ervaringen plaats kan vinden. Kortom, Habermas gaat er vanuit, dat op het niveau van de grondbegrippen de ervaringsdimensie en de semantische dimensie met elkaar geïntegreerd zijn.

Tot nu toe is nog niet gesproken over een derde functie die hij eveneens aan de beide stelsels van grondbegrippen toekent. De mogelijkheid die de grondbegrippen bieden tot het opdoen van concrete ervaringen en, in samenhang hiermee, tot het verwoorden ervan, is volgens Habermas verbonden met de mogelijkheid tot gedifferentieerd handelen. Hij wijst op zijn analyses van Peirce en Dilthey²⁾ ter staving van zijn vermoeden, dat het hanteren van het begrippelijk onderscheid van 'bewogen lichamen' en 'handelende en sprekende personen' ook apriori-schemata van handelen met zich brengt. Tot de betekenisinhoud van het begrip 'observeerbare lichamen' behoort volgens onze auteur tevens wat uitgedrukt wordt door 'instrumenteel behandelbare (manipuleerbare) lichamen', en hetzelfde geldt zijns inziens voor het begrip 'verstaanbare personen' en de betekenis van de uitdrukking 'deelnemers aan door spreekdaden bemiddelde in-

- 1) Deze grondbegrippen zijn door Lorenzen en andere "Erlangers" in hun profofysica gereconstrueerd.
- 2) In EI (1968). Met betrekking tot ervaringsverschijnselen onderscheidt hij in dit werk een pragmatisch en een communicatief ervaringsapriori. De term 'pragmatisch' keert in deze betekenis later niet meer terug. De gedachte dat er een categoriale samenhang bestaat tussen ervaring en handelen is niet nieuw. Habermas wijst nog op de antropologie van Gehler, de filosofie van Dewey en Heidegger en op de genetische psychologie van Piaget, EI (1973), p. 396.

teracties'. Habermas neemt derhalve aan dat er een intrinsiek verband bestaat tussen elk van beide stelsels van empirische en semantische grondbegrippen met de grondbegrippen van respectievelijk doelrationeel en communicatief handelen.

Door te spreken over competentie-onderzoek en over het gewichtig onderscheid van doelrationeel en communicatief handelen, heb ik enkele kennis-theoretische aspecten van Habermas' algemene handelingstheorie willen belichten waarvoor in de constitutietheoretische kennistheorie van kantiaanse origine geen plaats is ingeruimd. Bij wijze van samenvatting noem ik ze nogmaals:

- er moeten twee grondtypen van ervaring worden onderscheiden;
- het opdoen van ervaring en, in het verlengde hiervan, het verwerven van kennis staan in systematische samenhang met spreken en handelen;
- de mogelijkheidsvoorwaarden van kennen, spreken en handelen hebben een intersubjectief karakter.

Zonder dat deze vooronderstellingen tot hun recht komen, is volgens Habermas een adequate omschrijving van het kennis- en rationaliteitsbegrip niet mogelijk. Ik ga nu bespreken hoe deze kennistheoretische aspecten in latere geschriften van Habermas hun plaats krijgen in het algemeen handelingssysteem dat hij reconstrueert.

2.3. Het algemeen handelingssysteem

Jarenlang heeft Habermas zijn vooronderstellingen en analyses gecentreerd rond het begrippenpaar 'arbeid-interactie', of meer recent: 'doelrationeel' en 'communicatief' handelen. Het zijn sleutelbegrippen van zijn variant van 'kritische theorie'. Naarmate evenwel de noodzaak zich voordoet een systematische uitwerking te geven van de goeddeels impliciet gebleven assumpties die het onderscheid van beide grondbegrippen dragen, 'treedt in Habermas' geschriften een meer modelmatige behandeling van de handelingsproblematiek op de voorgrond. In eerste instantie leidt dit tot een inventarisatie van alle elementen die onmisbaar zijn om de fundamentele handelingsstructuur van de menselijke bestaanswijze te kunnen begrijpen. Geleid door zijn intuïtie omtrent de menselijke eigenheid en haar onherleidbare dimensies introduceert Habermas

mas de volgende grondbegrippen¹⁾. Allereerst onderscheidt hij binnen de structuur van het handelingsveld van de mens vier handelingssectoren: de aan het menselijk subject externe (1a) en interne (2a) natuur, de maatschappij (3a) en het gebied van de taalverschijnselen (4a). Betrekken we hierop meteen de daarop afgestemde handelingsbekwaamheden, dan moet volgens hem een handelend subject in staat zijn tot doelrationeel handelen (1b), tot zelfexpressie (2b), tot communicatief handelen (3b) en tot taalgebruik (4b). Wat de wijze betreft waarop de relaties tussen de afzonderlijke ervaringsregionen en de verschillende handelingsbekwaamheden vorm krijgen, onderscheidt Habermas: objectiviteit (1c), subjectiviteit (2c), normativiteit (3c), en intersubjectiviteit (4c). En kijken we tenslotte naar de impliciete aanspraken waarmee subjecten ten overstaan van elkaar de intentionaliteit van hun handelen laten gelden, dan moeten we volgens Habermas vier aanspraken onderscheiden: een aanspraak op waarheid (1d), een aanspraak op waarachtigheid (2d), een aanspraak op juistheid of adequaatheid (3d) en een aanspraak op verstaanbaarheid (4d). In schema 6 worden de bovenstaande elementen bijeengezet.

1) Zie (1975-b), p. 332 en vooral pp. 337-338. Eveneens (1975-a), pp. 13 e.v. Intuïtie speelt volgens Habermas in eerste instantie altijd een rol, maar ze mag niet het laatste woord krijgen. Ze moet verantwoord worden. Ik kom hier zo dadelijk op terug.

Schema 6: het algemeen handelingssysteem¹⁾

	handelings- sectoren	bekwaamheden	werkelijkheids- verbanden	impliciete aanspraken op gelding
	(a)	(b)	(c)	(d)
1	externe natuur	doelrationeel handelen	objectiviteit	waarheid
2	interne natuur	zelfexpressie	subjectiviteit	waarachtig- heid
3	maatschappij	communicatief handelen	normativiteit	juist/ade- quaatheid
4	taal	taalgebruik	intersubjec- tiviteit	verstaan- baarheid

De vraag of de intuïtief ingevoerde grondbegrippen een plausibel te maken grondslag oplevert voor een algemene handelingstheorie is zowel vanuit wetenschapstheoretisch als vanuit maatschappij-kritisch gezichtspunt van beslissend belang. Opvallend aan Habermas' positie sinds ongeveer 1970 is immers, dat intuïtief gemaakte onderscheiden niet worden gepresenteerd als fundamentele inzichten, maar als fundamentele uitgangspunten voor ons denken en handelen waarvan de realiteits- en handelingswaarde nog aannemelijk gemaakt moet worden. Dit houdt voor hem in, dat filosofische grondbegrippen pas geldingskracht verkrijgen wanneer op empirisch controleerbare wijze²⁾ blijkt dat ze houvast en oriëntatie

- 1) Vgl. het schema uit (1975-a), t.a.p. verso van p. 8. Voor de rubrieken van het schema heb ik termen gekozen die, naar het mij voorkomt, zakelijk het best karakteriseren waar het Habermas om gaat. Zijn terminologie is op dit punt niet altijd dezelfde en ze is ook niet steeds vrij van dubbelzinnigheid. Hetzelfde geldt voor de namen onder rubriek (b).
- 2) Met 'empirisch controleerbaar' wordt enkel geduid op de mogelijkheid intersubjectieve overeenstemming te bereiken op basis van ervaringsgegevens. In deze betekenis heb ik eerder Habermas' onderzoeksprogramma van het laatste decennium (een ontwerp van) 'empirische filosofie' genoemd, Van Doorne (1980), p. 155. Ik prefereer nu de term 'reconstructieve filosofie' om redenen die ik in hoofdstuk VII duidelijk wil maken.

bieden voor onze omgang met de werkelijkheid. Het uitwerken van deze conceptie in een onderzoeksprogramma beschouw ik als het werkelijk vernieuwende van Habermas' werk.

De weg die hij in recente jaren voornamelijk heeft bewandeld om de intuïtief-ingevoerde grondbegrippen plausibel te maken is die van taalfilosofische analyse. In zijn streven de grondbegrippen van zijn onderzoeksprogramma handelingstheoretisch uit te werken en te verantwoorden maakt hij dankbaar gebruik van de mogelijkheden die hij daartoe ziet in Austins en Searle's taalfilosofie¹⁾. Habermas' gedachte om een algemene handelingstheorie taaltheoretisch uit te werken komt voort uit de vooronderstelling die hij maakt dat spreken het medium is waarmee een subject zichzelf met zijn innerlijkheid tegenover andere werkelijkheidsregioenen afgrenst. Aan deze vooronderstelling koppelt hij nog een andere - die onderzoeksstrategisch van groot belang is - namelijk dat taal een structureringsfunctie heeft die zijn neerslag vindt in de structuur van de taaluitingen²⁾. Hoe Habermas 'spreken' langs taaltheoretische weg tot een grondbegrip van zijn algemene handelingstheorie heeft weten te maken kan ik enkel uitleggen tegen de achtergrond van de taalfilosofie van Austin en Searle. De sleutel tot een antwoord op deze vraag vormt het begrip 'spreekdaad'. Habermas heeft tot nu toe vooral vanuit deze invalshoek de grote lijnen van zijn onderzoeksprogramma geschetst en er partiële invullingen aan gegeven. Het hoe en het waarom van deze werkwijze is zó belangrijk, dat ik er de nu volgende paragraaf aan wil wijden.

1) Austin (1962) en Searle (1969). Ik verwijs naar de Nederlandse vertaling (1977). Searle reserveert de term taalfilosofie ('philosophy of language') voor zaken die Habermas in het kader van zijn grondslagenonderzoek voornamelijk hebben beziggehouden. Volgens Searle moeten ze goed onderscheiden worden van de onderwerpen waarop linguïstische filosofie ('linguistic philosophy') zich richt. Habermas is zonder twijfel bijzonder geïnteresseerd in de vraag, hoe taalfilosofie en linguïstische filosofie samenhangen. Onderzoeksstrategisch legt hij zelf dit verband in zijn reconstructief-analytisch onderzoek (zie hoofdstuk VII).

2) Zie (1975-b), p. 332 en UP, p. 256.

§ 3. Taalfilosofische uitwerking van het grondslagenonderzoek

In deze paragraaf wil ik duidelijk maken waarom het een aanvaardbare werkwijze is de grondslag van een algemene handelingstheorie te reconstrueren middels een analyse van de geldingsbasis van het spreken. Daartoe zal ik aangeven waarom in verband met de grondslag van de menselijke bestaanswijze de betekenisvelden waarop de begrippen "spreken" en "handelen" betrekking hebben als coëxtensief kunnen worden beschouwd. Voor het op deze wijze expliceren en interpreteren van de grondslag van zijn handelingstheorie beroept Habermas zich, zoals ik reeds heb aangeduid, op de mogelijkheden die het hedendaagse taalfilosofische onderzoek te bieden heeft. Vooral aan Searle ontleent hij op dit gebied belangrijke inzichten. Niettemin verwijdert hij zich ook van hem op enkele voorname punten¹⁾. Als reden hiervoor komt naar voren Habermas' preoccupatie met een algemene handelingstheorie. Dat Habermas zich intens gaat inlaten met spreekdaden, getuigt trouwens geenszins van een plotseling opgekomen nieuwe belangstelling. Hij heeft in de zestiger jaren al herhaaldelijk aandacht geschonken aan Wittgensteins taalanalyses, met name aan het daarin centrale begrip 'taalspel'²⁾. In zijn artikel over Sellars en Wittgenstein uit 1971 zet Habermas zijn discussie met Wittgenstein voort. Hij brengt naar voren welke bezwaren er aan diens taalanalyse verbonden zijn naast de onmiskenbare verdiensten ervan, wanneer men een algemene handelingstheorie wil ontwikkelen³⁾. Habermas en Searle stemmen precies op het punt van de theoretische fundering van taalanalyses overeen in hun kritiek op Wittgenstein, en ook in hun pogingen boven de beperkingen van diens taalfilosofie uit te komen⁴⁾. Vooraleer ik het

- 1) UP, p. 204 e.v. De uiteenzetting op deze plaats betreft zowel werk van Austin als van Searle.
- 2) Zie PP, pp. 141-146. Dit artikel over Wittgenstein dateert uit 1965. Zie verder LS, pp. 220-251.
- 3) (1975-d), pp. 319-340. De hier aangehaalde bundel waarin het artikel uit 1971 opgenomen wordt ingeleid door een zeer verhelderende bijdrage van R. Wiggershaus (die de bundel heeft geredigeerd) over de Duitse Wittgenstein-receptie en over de rol van Habermas daarin, zie *ibid.*, pp. 7-34.
- 4) Vergelijk wat Searle betreft het eerder geciteerde (1969) en zijn recente artikel in het Franse tijdschrift 'Critique', Searle (1980).

belang van de theorie van spreekdaden voor Habermas' algemene handelings-theorie bespreek, attendeer ik op enkele oudere elementen van een taaltheorie die verspreid over Habermas' geschriften te vinden zijn.

3.1. Oudere elementen van Habermas' taaltheorie

Ik wil stellen dat in de ontwikkeling van Habermas' denken aan taal en aan analyse van taalverschijnselen een steeds opvallender positie toekomt. Dit hangt ongetwijfeld samen met zijn zienswijze dat de taalproblematiek in de filosofiebeoefening sinds meerdere decennia de plaats heeft ingenomen van de klassieke bewustzijnsproblematiek¹⁾. De begrippen 'taal' en 'spraak' neemt onze auteur van meet af aan in een zeer ruime betekenis: zij betreffen niet alleen het spreken in de zin van verbale uitingen, maar ook gedragingen en expressieve gesten²⁾. Als het gaat over natuurlijke talen kiest Habermas meestal de term 'omgangstaal', en het lijkt me niet onbetekenend dat in de samenstelling van dit woord de component 'omgang' verwijst naar handelingsaspecten. Hoe breed hij in recente jaren het begrip taal wel niet verstaat, blijkt onder andere in zijn discussie met Luhmann over de vraag, of 'zin' een taalonafhankelijk grondbegrip is³⁾. Habermas verdedigt het standpunt, dat dit niet het geval is. Als reden hiervoor voert hij aan dat enkel dankzij talige omgang een context ontstaat waarbinnen zin gegenereerd en verstaan kan worden. Zo'n context noemt hij 'communicatief'⁴⁾. Deze context is mijns inziens geen andere dan die van de menselijke bestaanswijze zelf, voorzover zij te kenschetsen valt als 'een cultureel gedefinieerd leven'⁵⁾. Habermas legt aldus verband tussen een leefvorm die zijns inziens

1) PP, p. 220.

2) TGS, pp. 114-115.

3) TGS, pp. 171 e.v.

4) TGS, p. 186. Ik geef hier een nogal vrije interpretatie van de betreffende passage, maar ik meen toch te mogen stellen dat ze zakelijk gesproken correspondeert met de andersluidende formulering van Habermas.

5) TGS, pp. 151, 163 en 267. Verder passim.

systematisch een betekenisstructuur vertoont en het met elkaar omgaan van mensen middels taaltekens¹⁾. De menselijke bestaansconditie kenmerkt zich volgens hem door een zinsverband, voor de totstandkoming waarvan de betrokkenheid op elkaar van handelen en spreken onmisbaar is. Vooral in het genoemde artikel uit 1971 werkt hij nader uit waarom kernthema's uit de wijsgerige antropologie en uit de maatschappij- en kennistheorie in een taaltheorie zoals hij die zich voorstelt, hun samenhang verkrijgen. Ik signaleer de twee voornaamste stellingen die Habermas daar poneert²⁾.

De eerste stelling zegt, dat wanneer Wittgenstein een theorie van taalspelen zou hebben willen ontwikkelen, hij deze de vorm zou hebben moeten geven van een algemene handelingstheorie³⁾. Habermas komt tot deze opmerkelijke stelling omdat zijns inziens aan te tonen valt, dat de uitgangspunten vanwaar Wittgensteins taalanalyses vertrekken een algemene handelingstheorie vooronderstellen. Diens benaderingswijze laat volgens onze auteur in ieder geval de conclusie toe, dat een omvattende taaltheorie moet voldoen aan de volgende eisen: - zij moet betrekking hebben op zowel cognitief als niet-cognitief taalgebruik;

- zij moet in staat zijn de intentionele structuur van taal te verantwoorden;

- zij moet niet alleen gelden voor kunsttalen maar ook voor natuurlijke talen.

Aan deze eisen kan, zo stelt Habermas, alleen een algemene theorie van taalspelen voldoen, omdat alleen dan het analyzeniveau wordt bereikt dat geschikt is om de universele systemen van taalregels op het spoor te komen die wij volgen wanneer we de 'symbolische realiteit van de samenleving' creëren⁴⁾.

Natuurlijk beseft Habermas dat ingaan op deze eisen een overschrijding inhoudt van de grenzen waarbinnen Wittgenstein zich wil bewegen, de

1) Vgl. TGS, p. 171.

2) Zie (1975-d), pp. 326-340.

3) *ibid.*, pp. 327 en 338. Vergelijk hiermee de recente uitspraak van Searle: "...la théorie des actes de langage restera incomplète tant qu'on ne l'intégrera pas à une théorie générale de l'action". Searle (1980), p. 999.

4) *ibid.*, p. 337.

grenzen van de grammatica van specifieke taalspelen. De 'Philosophische Untersuchungen' richten zich enkel op de regels die er voor zorgen dat taalgebruik in concrete handelingssituaties zonder problemen tot consensus leidt. Habermas wil méér en zoekt daarom naar een analysecontext waarin vragen omtrent de onderlinge samenhang van alle taalspelen en omtrent datgene wat ze tot taalspelen maakt aan de orde kunnen worden gesteld. Hij denkt dat de verscheidenheid van taalspelen pas eenheid gaat vertonen wanneer we als de grondslag ervan, als haar constitutieve mogelijkheidsvoorwaarde, een taalspel-competentie aannemen. Met dit begrip, dat in Habermas' theorie thuishoort in de context van horizontale reconstructies, verwijst hij naar de bekwaamheid waarover subjecten moeten beschikken om de situaties te kunnen voortbrengen waarin het gebruik van taaltekens überhaupt zin heeft. Hij noemt deze bekwaamheid 'communicatieve competentie' en omschrijft haar als het beheersen van de grammatica van de communicatieve leefvorm¹⁾. We weten dat het onderscheid van taalcompetentie en taalverrichting ('performance' of feitelijk taalgebruik) door Chomsky in de linguïstiek is ingevoerd. Deze noemt linguïstische competentie de bekwaamheid waarmee een ideale²⁾ spreker een abstract systeem van taalgeneratieve regels beheerst. Tegenover de ideale spreker wordt een empirische spreker gesteld, die de betreffende competentie onder altijd beperkende voorwaarden de facto uitoefent. Linguïstische theorievorming heeft in deze conceptie tot taak het systeem van regels te reconstrueren volgens hetwelk competente sprekers zinnen maken en omvormen³⁾. Wanneer nu Habermas spreekt van communicatieve competentie, en het als taak ziet van een taaltheorie deze te reconstrueren, geeft

1) Het transponeren van termen als 'grammatica', 'regels', 'taalspel' van een context van feitelijk taalgebruik naar een context van grondslagenonderzoek (want daartoe valt competentie-onderzoek te rekenen) kan gemakkelijk verkeerde suggesties wekken. Dit risico kan evenwel voor lief genomen worden wanneer een dergelijke herinterpretatie, zoals bij Habermas, getuigt van het streven over de grenzen van de eigen (continentale) traditie heen in gesprek te komen met andere onderzoekstradities, in zijn geval vooral met de angelsaksische traditie.

2) Vgl. voor een discussie van dit begrip Ullmann-Margalit (1977, pp. 1-7).

3) Vgl. TGS, p. 107.

hij aan competentie-onderzoek een nieuwe dimensie. Communicatieve competentie betreft niet enkel de bekwaamheid zinnen te maken en om te vormen, maar primair de omvattende bekwaamheid tot het voortbrengen van situaties die communicatie middels taaltekens mogelijk maken. In de wijze waarop Chomsky het onderscheid van taalcompetentie en taalverrichting hanteert, blijft buiten beschouwing dat ook de algemene structuren van spreek situaties zelf nog door spreekdaden tot stand komen. De bedoelde algemene structuren behoren niet tot de buitentalige randvoorwaarden want deze structuren zijn zelf afhankelijk van taal. Ze vallen ook niet samen met de uitdrukkingen die krachtens linguïstische competentie worden voortgebracht, omdat ze de pragmatische situering van deze uitdrukkingen bewerken¹⁾. Met het oog op deze pragmatische dimensie van taal, zo fundamenteel voor Habermas, raakt hij geïnteresseerd in theorieën over spreekdaden. Hij hoopt met behulp daarvan te kunnen laten zien hoe Wittgensteins taal spel analyses en Chomsky's taaltheorie elkaar kunnen bevruchten en hoe de beperkingen van deze beide aanzetten kunnen worden overwonnen. De plaats waar Habermas beide onderzoeksperspectieven met elkaar meent te kunnen integreren, is een algemene handelingstheorie. Tot zover de toelichting bij de eerste stelling. Meerdere elementen ervan zal ik verderop in dit hoofdstuk nog moeten hernemen.

De tweede stelling die onze aandacht verdient werpt vanuit een andere invalshoek eveneens licht op het handelingskarakter van taal. Deze stelling houdt in, dat taalgebruik altijd al het deelnemen veronderstelt aan een 'gemeenschappelijke menselijke handelwijze'²⁾. De gemeenschappelijkheid wordt verzekerd door een consensus omtrent regels. Habermas zegt dat deze consensus sprekende en handelende subjecten reeds in een interactiesamenhang met elkaar verbindt vóór zij samen handelen ('vorgängig')³⁾. Elders drukt hij zeer kernachtig uit wat hij hiermee bedoelt: "(...) het gezichtspunt van wederkerigheid behoort eo ipso tot

1) (1975-d), p. 327.

2) Vgl. hiermee Habermas' these, dat volkomen monologisch taalgebruik niet op consistente wijze kan worden gedacht, (1975-d), p. 322. Zie ook: Barth (1980) en De Gelder (1980).

3) (1975-d), p. 329. De consensus heeft apriori-karakter ten aanzien van concrete handelingen.

het intuïtieve weten van subjecten met taal- en handelingscompetentie"¹⁾. Zo begrepen consensus moeten wij volgens Habermas vōronderstellen om het feitelijk tussenmenselijk verkeer te kunnen begrijpen. De rechtvaardiging van dit gezichtspunt baseert hij op analyses van G.H. Mead²⁾ en A. Gouldner³⁾. Habermas' opvatting, dat communicatieve interactie tot de reproductievoorwaarden behoort van de samenleving, sluit hier op aan⁴⁾. Spreken en handelen zijn zijns inziens onafscheidelijk in het tot stand brengen van een gezamenlijke leef- en betekeniswereld. De taalvorm functioneert als leefvorm, en vice versa⁵⁾.

De twee stellingen waaraan ik een aantal elementen van Habermas' taaltheorie heb opgehangen keren terug in diens receptie van de spreekdaadtheorieën van Austin en Searle. Hun theorie van spreekdaden biedt volgens onze auteur nieuwe mogelijkheden tot het doortrekken en corrigeren van belangrijke inzichten uit de angelsaksische taalfilosofie en tot het leggen van verbanden met traditionele vraagstellingen uit de continentale filosofie. De taalfilosofische invalshoek bepaalt enerzijds de nieuwe manier waarop Habermas traditioneel filosofische grondbegrippen wil hernemen, terwijl hij anderzijds door zijn vertrouwdheid met de klassieke filosofische problemen het taalfilosofisch denken nieuwe impulsen geeft. Ik denk dat voor hem geldt wat als karakterisering wordt gegeven van Tugendhats intenties⁶⁾: "Tugendhat wil graag laten zien, dat een 'eerste filosofie' - in de oudheid de ontologie in de moderne tijd de transcendentaalfilosofie - enkel op een taalanalytische basis vernieuwd kan worden. Het zijn de traditionele grondbegrippen zelf - de

- 1) (1974-e), p. 84. Een belangrijk deel van het artikel over Sellars en Wittgenstein is aan deze zienswijze gewijd, zie (1975-d), vooral pp. 322-329.
- 2) (1975-d), p. 333. Vgl. TGS, pp. 188-195 en LdS, pp. 152-154.
- 3) (1974-e), pp. 82 en 84.
- 4) Zie o.a. TGS, pp. 163-164 en 267.
- 5) (1975-d), pp. 322-326. Vgl. KK, pp. 199-200.
- 6) Zie het eerste binnenblad van Tugendhats boek 'Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie' (1976). Vergelijk eveneens van dezelfde auteur: Selbstbewusstsein und Selbstbestimmung; sprachanalytische Interpretationen (1979).

begrippen van het apriori, van het zijn, van het object, van de waarheid, van de rede -, die in deze richting wijzen zodra men probeert ze scherper te verhelderen dan met de traditionele middelen mogelijk was. Op deze weg, die van de traditionele grondposities naar de analytische filosofie voert, moet tevens de analytische filosofie van haar kant gebracht worden tot een proces van reflectie over haar grondvragen en methoden".

3.2. Spreekdaden bij Searle en Habermas

In Searle's analyse van taal¹⁾ wordt als basiseenheid van communicatie het begrip 'spreekdaad' ingevoerd²⁾. Met dit voor zijn filosofische onderneming fundamentele begrip brengt hij zijn hypothese tot uitdrukking, dat het spreken van een taal een aan regels onderworpen vorm van handelen is. Dit gedrag bestaat erin, dat een subject door het uiten van zinnen in overeenstemming met constitutieve regels³⁾ in relatie treedt met een ander subject. Wanneer iemand op deze specifieke wijze met iemand anders omgaat, met een ander communiceert, verricht hij een spreekdaad. Wanneer taalgebruik vanuit deze interactieve invalshoek

- 1) Searle (1969). Ik verwijs naar de Nederlandse vertaling (1977). Zie voor het hier besprokene, pp. 12-31.
- 2) De term 'Sprechakt' waarmee Habermas het Engelse 'speech-act' vertaalt, wordt in het Nederlands meestal niet vertaald met 'spreekdaad'. Het lijkt mij niettemin de beste vertaling van Habermas' term 'Sprechakt', omdat daarmee de voor zijn theorie zo belangrijke nadruk op het constitutieve aspect van spreken beter tot uitdrukking komt dan in het woord 'taalhandeling' (term die gebruikt wordt door Dik en Kooy (1979) en door Van Eemeren in zijn vertaling van het boek van Searle (1977)), of 'taaldaad' (term die Nuchelmans (1980) gebruikt). Deze beide termen benadrukken naar mijn mening meer het instrumentele aspect van het spreken.
- 3) Searle onderscheidt twee soorten regels: regulerende en constituerende, zie pp. 45 e.v.. Ik volsta met erop te wijzen, dat volgens hem constituerende regels die regels zijn welke de activiteit zelf die ze reguleren pas mogelijk maken. Hij geeft als voorbeelden de regels van voetbal- of schaakspel. Het komt goed uit, dat de nederlandse vertaler voor het engelse 'constitutive' de term 'constituerend' kiest. De term 'constitutief' reserveer ik in verband met spreekdaden voor Habermas' context van grondslagenonderzoek. Vergelijk noot 2 op deze pagina en de analyse van pp. 142-143.

wordt geanalyseerd hoeft het geen verwondering te wekken dat een desbetreffende taaltheorie zal behoren tot het onderzoeksgebied waarop een algemene handelingstheorie zich richt. Dit vormt zeker een belangrijke reden voor Habermas op de zojuist besproken werkhypothese van Searle verder te bouwen. Is de relatie van taaltheorie en algemene handelingstheorie evenwel ook omkeerbaar? Met andere woorden, kan ook gesteld worden, dat alle handelingen spreekdaden zijn in de aangegeven zin? Pas dan immers kan Habermas voor zijn onderzoek naar de universele grondslag van het handelen geldige conclusies verbinden aan een onderzoek naar de grondslag van het spreken, opgevat dus als het verrichten van spreekdaden. Daar streeft hij naar, zoals ik in het volgende hoofdstuk wil laten zien. Habermas beantwoordt deze vraag bevestigend. Ter verantwoording hiervan neemt hij opnieuw een hypothese van Searle tot uitgangspunt¹⁾. Ik bedoel het principe van uitdrukbaarheid²⁾. Dit principe houdt kort gezegd in, dat alles wat een spreker kan bedoelen, ook gezegd kan worden. De intentie waardoor om het even welke communicatieve handeling geleid wordt, kan nauwkeurig, expliciet en verbaal worden uitgedrukt. Het gestelde geldt volgens Searle in beginsel, hetgeen wil zeggen dat er weliswaar dikwijls toevallige grenzen zijn aan wat in een bepaalde of zelfs in alle bestaande talen kan worden uitgedrukt, maar dat deze beperkingen niet noodzakelijk inherent zijn aan die taal of talen³⁾. Wanneer dit een juiste vooronderstelling is, dan zijn weliswaar spreekdaden een specifieke vorm van handelen, maar dan kunnen in beginsel alle mogelijke handelwijzen, ook niet-verbale handelingen⁴⁾, in spreekdaden worden omgezet. Dit kan natuurlijk niet betekenen, dat bijvoorbeeld de effectiviteit van de handelwijze die wij 'spitten' noemen, evengoed bereikt zou kunnen worden door het verrichten van een spreekdaad. Het betekent mijns inziens wel, dat de handelings-

1) Zie (1975-b), p. 333.

2) Zie Searle (1977), pp. 29-31 en passim.

3) a.w., p. 30.

4) Door Searle worden de termen 'handeling' en 'intentioneel gedrag' kennelijk als synoniem gebruikt. Habermas neemt dit stilzwijgend over. Om misverstanden te voorkomen, gebruik ik steeds de term handelen of afleidingen ervan.

regels waardoor 'spitten' als een typisch menselijke activiteit is gestructureerd en kan worden onderkend, op adequate wijze verwoord kunnen worden.

Vooraf de vooronderstelling dat het mogelijk is de regelstructuur van het menselijk handelen op verbale wijze uit te drukken, en dat het derhalve ook mogelijk is verbale uitingen als uitdrukking en weergave te interpreteren van de regelstructuur van het handelen, neemt Habermas gretig over. Het stelt hem in staat aan het gebruik van het begrip 'spreekdaad', dat volgens Searle verwijst naar de basiseenheid van communicatie, een wending te geven waardoor het geschikt wordt voor onderzoek naar de algemene regels die wij volgen wanneer we de "symbolische realiteit van de samenhang creëren"¹⁾. In Habermas' optiek zijn het, zoals we eerder zagen, de regels volgens welke subjecten de situaties kunnen voortbrengen waarin het gebruik van taaltekens überhaupt zin heeft. Als men wil zou men dit een radicalisering en universalisering kunnen noemen van wat Searle onder constitutieve regels verstaat. Het begrip 'spreekdaad' krijgt daardoor in het kader van Habermas' taaltheorie een meer fundamentele betekenis. Onze auteur gebruikt de term bij voorkeur voor de context van grondslagenonderzoek en hij maakt het tot het centrale groundbegrip van zijn horizontale reconstructie. De 'communicatieve competentie' waarvan hij spreekt heeft betrekking op het beheersen van aldus verstande spreekdaden. Het algemeen handelingsstelsel, zoals in schema 6²⁾ weergegeven, kan langs deze weg geherformuleerd worden in termen van een gemodificeerde theorie van spreekdaden.

Ik heb in het bovenstaande aangegeven hoe Habermas om reden van de grondslagenproblematiek waarop hij het afgelopen decennium zijn aandacht heeft geconcentreerd, niet alleen de aanzetten van Wittgenstein en Chomsky benut en amendeert, maar ook meer recent werk uit de angelsaksische traditie. Ik heb wat dit laatste betreft enkel bij Searle stilgestaan; er zouden meer voorbeelden aan te halen zijn. De modificatie die hij aan Searle's aanzet geeft vloeit voort uit Habermas' pogingen het

1) Zie p. 121 van deze studie en de daar gegeven verwijzing.

2) Zie p. 131.

continentale funderingsdenken op een nieuwe wijze voort te zetten. Bij dit streven is een ander aspect van Searle's theorie van spreekdaaden, dat we tot nu toe niet hebben besproken, ook zeer belangrijk. Diens hypothese dat de spreekdaad de basiseenheid van communicatie is, in combinatie met het principe van uitdrukbaarheid, leiden hem namelijk tot het gezichtspunt, dat er tussen het begrip 'spreekdaad' enerzijds en de vele aspecten van het gebruik van taaltekens anderzijds een reeks van analytische betrekkingen bestaan. Aspecten die Searle noemt zijn: dat wat de spreker bedoelt; wat de geuite zijn (of een ander verbaal element) betekent; dat wat de intentie is van de spreker; dat wat de hoorder begrijpt en de regels waaraan de verbale elementen onderworpen zijn¹⁾. De bedoelde betrekkingen kunnen volgens Searle analytisch genoemd worden omdat het principe van uitdrukbaarheid er juist toe dient om de regels voor het uitvoeren van spreekdaden gelijk te kunnen stellen aan de regels voor het uiten van bepaalde verbale elementen²⁾. Hierdoor wordt het mogelijk onderzoek van deze laatste regels als vertrekpunt te kiezen voor een analyse van de regelstructuur³⁾ van spreekdaden.

Habermas' opvatting van funderingsdenken brengt met zich mee dat hij zich sterk maakt voor een reconstructieve filosofie. Dit houdt onder andere in dat de uitgangspunten van horizontale reconstructie plausibel gemaakt moeten kunnen worden. De voordelen die in dit opzicht aan Searle's benaderingswijze verbonden zijn, mogen dan ook bij het amenderen ervan niet verloren gaan. Met het oog hierop gebruikt Habermas in zijn taaltheorie het begrip 'spreekdaad' in een meer algemene en in een meer specifieke betekenis. In de algemene betekenis hoort het thuis in de context van grondslagenonderzoek en betreft het de mogelijkheid tot handelen overeenkomstig regels. De specifieke betekenis ervan geldt concrete, feitelijk uitgevoerde spreekdaden. Ook deze betekenis is nog breder dan de inhoud die Searle aan het begrip geeft: hij reserveert

1) Zie Searle (1977), p. 31.

2) *ibid.*

3) Ik noem 'regelstructuur' het onderling verband binnen de noodzakelijke set van regels waaraan taalhandelingen moeten voldoen.

het begrip 'spreekdaad' voor die concrete handelingen welke verbaal worden uitgedrukt. Voor deze klasse van spreekdaden gebruikt Habermas het begrip 'taaluiting'¹⁾. De theorie van de spreekdaden wordt door hem derhalve uitgebreid door ze te differentiëren naar twee contexten van theorievorming: de context van grondslagenonderzoek en de context van taalanalytisch onderzoek ten aanzien waarvan het grondslagenonderzoek een meetstandaard ontwikkelt. In de eerste context vindt de reconstructie plaats van de regelstructuur van spreekdaden als zodanig, terwijl taalanalytisch onderzoek volgens zijn conceptie alles omvat wat Searle laat vallen onder respectievelijk taalfilosofie en linguïstische filosofie.

Naar het mij voorkomt krijgt hierdoor het gebruik dat Habermas maakt van Searle's principe van uitdrukbaarheid eveneens een dubbele betekenis. Enerzijds gebruikt hij dit principe om een relatie te leggen tussen de context waarin de analyse plaats vindt van de ideale structuur van spreekdaden en de context van onderzoek naar taaluitingen. Het principe houdt dan in dat het mogelijk is de fundamentele regelstructuur van spreekdaden op adequate wijze tot uitdrukking te brengen en dat het derhalve ook mogelijk is concrete spreekdaden als representanten te zien van deze regelstructuur. Het principe is anderzijds ook dienstig binnen taalanalytisch onderzoek, om de reden die Searle daarvoor geeft²⁾, want het staat toe de regels die gelden voor het uitvoeren van concrete spreekdaden gelijk te stellen met de regels voor het doen van taaluitingen. Door het toekennen van deze dubbele betekenis aan het principe van uitdrukbaarheid kan bij Habermas het taaltheoretisch hernemen van de handelingstheoretische grondbegrippen tot empirisch onderzoek leiden dat waarde heeft voor de beoordeling van de plausibiliteit van de ingevoerde grondbegrippen. Aldus kan aan onderzoek van taaluitingen exemplarische betekenis worden toegekend in het kader van onderzoek naar de grondslag van het menselijk handelen.

1) Niet te verwarren met wat Searle 'uitingshandelingen' noemt, a.w., p. 34. Deze betreffen in Habermas' terminologie slechts één aspect van spreekdaden. Hij zal het de expressiefunctie noemen.

2) (Searle, 1977), p. 31.

HOOFDSTUK V: RECONSTRUCTIE VAN DE GRONDSLAG EN DE STANDAARD VAN DE SOCIAAL-CULTURELE LEEFWIJZE: DE GRONDSTRUCTUUR VAN EEN SPREEKDAAD

In het vorige hoofdstuk heb ik in grote lijnen aangegeven wat de plaats en de functie zijn van grondslagenonderzoek binnen Habermas' ontwerp van kritische theorie. Ik heb daar ook verantwoord, waarom de rationele reconstructie van de grondslag van de menselijke bestaanswijze doorgevoerd kan worden in de vorm van een reconstructie van de geldingsbasis van het spreken. De uiteenzettingen van dit hoofdstuk willen een zo nauwkeurig mogelijke behandeling geven van deze geldingsbasis. Met zijn algemene handelingstheorie heeft Habermas in eerste instantie de geldingsbasis gereconstrueerd. Ik noem de uitkomst daarvan de grondstructuur van de spreekdaad.

Met betrekking tot deze uitkomst wil ik nu al op twee aspecten van Habermas' grondslagenonderzoek attenderen. Ik wil allereerst het hypothetisch karakter van deze reconstructie benadrukken, zonder daarmee overigens tekort te doen aan de realistische betekenis, die Habermas toekent aan de begrippen waarmee hij de grondstructuur karakteriseert. Dat deze grondbegrippen inderdaad kunnen gelden als adequate uitdrukking van de grondslag van de menselijke bestaanswijze moet nog plausibel worden gemaakt¹⁾. Nog een tweede aspect is uitermate belangrijk in verband met Habermas' grondslagenonderzoek. Het betreft zijn intentie argumenten aan te dragen voor de zienswijze, dat de gereconstrueerde grondstructuur niet enkel de functie heeft een grondslag te bieden aan sociaalwetenschappelijk onderzoek, maar dat de grondstructuur tevens fungeert als laatste maatstaf of standaard voor de beoordeling van het maatschappelijk karakter van zulk onderzoek.

De indeling van het hoofdstuk is als volgt: in § 1 zet ik uiteen hoe de grondslag, die Habermas in zijn algemene handelingstheorie expliciteert, geïnterpreteerd kan worden als geldingsbasis van het spreken, dat wil zeggen in termen die aansluiten bij een theorie van spreekdaden. In § 2 analyseer ik de inhoudelijke vooronderstellingen omtrent de dubbelfunctie

1) Hoe Habermas de plausibiliteit ervan wil aantonen bespreek ik in hoofdstuk VII.

van grondslag en standaard die Habermas aan de geldingsbasis toekent. In mijn benaderingswijze doet zich een verschuiving voor: ik ga van nog enigermate concrete spreek situaties in de eerste paragraaf over naar een algemener en abstracter niveau van probleemstelling in de tweede.

§ 1. Geldingsaspecten; van het concrete spreken naar de structuur van een spreekdaad

Habermas is van mening dat de mens in de loop van de geschiedenis lering heeft getrokken uit ervaringen die hij in zijn handelen heeft opgedaan. Gewoonlijk denkt men hierbij het eerst of uitsluitend aan leren in de objectiverende verkenning van de wereld. Onze manier van spreken over rationaliteit sinds het ontstaan van de moderne wetenschap (Bacon, Hobbes, Galilei, Descartes) is niet vreemd aan deze eenzijdige aandacht voor het gebied van het doelrationeel handelen. Habermas is van mening dat ook op het gebied van het communicatief handelen vooruitgang is geboekt. Zowel in de objectiverende verkenning van de wereld als in het moreel-praktisch reguleren van gedragsrelaties zijn volgens hem cumulatieve leerprocessen opgetreden¹⁾. Zo beschouwt hij bijvoorbeeld de ontwikkeling van een democratisch staatsbestel in een aantal westerse landen als het resultaat van zo'n leerproces.

Laten we even aannemen dat Habermas gelijk heeft, en dat er zich in beide dimensies leerprocessen hebben voorgedaan. Dan moet volgens hem ter verklaring hiervan allereerst aangenomen worden, dat de mogelijkheid in beide dimensies te leren gegeven is met de 'conditio humana'. De feitelijke ontplooiing van deze mogelijkheid kan dan worden opgevat als een contingent historisch gebeuren, waarvan de mogelijkheidsvoorwaarde gelegen is in de grondstructuur zelf van de menselijke bestaanswijze. Deze biedt de speelruimte voor feitelijk optredende ontwikkelingen.

Analyses in termen van leerprocessen inzake de rationaliteit van ons handelen (en in verband hiermee van vooruitgang), vooronderstellen bovendien het gebruik van een standaard van rationaliteit. In de verklaringsstrategie van Habermas, die we in deze studie onderzoeken, is het weer de grondstructuur van de menselijke bestaanswijze zelf die als zodanig

1) Zie o.a. RHM, p. 194.

fungeert. Wil men de opvatting verdedigen, dat mensen en menselijke gemeenschappen vooruit kunnen gaan in redelijkheid, anders gezegd: een hoger niveau van redelijkheid kunnen bereiken, dan kan dit volgens Habermas enkel op basis van een analyse van de karakteristieken welke toestaan de structuur van de menselijke bestaanswijze zelf redelijk te noemen¹⁾. Zoals we in het voorafgaande hoofdstuk hebben gezien, kan volgens hem een daarop afgestemde analyse de vorm krijgen van onderzoek naar de kenmerkende structuur van spreekdaden²⁾. Om nog nader te bespreken redenen noemt Habermas de laatste jaren de structuur waarop de mogelijkheid van spreekdaden berust, bij voorkeur 'de geldingsbasis van het spreken'³⁾.

1.1. Redelijkheid, gelding en facticiteit

Een eerste aanloop tot verheldering van het begrip 'gelding', zoals het bij Habermas functioneert, kan ik nemen door te wijzen op spreesituaties, waarin dit begrip in verband wordt gebracht met de begrippen 'rede' en 'redelijkheid'. Een voorbeeld is de situatie waarin mensen serieus met elkaar in discussie gaan, bijvoorbeeld over de vraag of er op de Regte Heide bij Goirle typische heide-vegetatie voorkomt. Zo'n situatie kenmerkt zich door argumentatief spreken. Het is spreken met de pretentie dat er met rede te twisten valt over de geldigheid van bevindingen en (cognitieve) oordelen⁴⁾. Anders gezegd: in zulk spreken wordt er van-

- 1) Zie bijvoorbeeld (1979-a), p. 6. Een dergelijke analyse is weliswaar op zichzelf onvoldoende om aangaande de rationaliteitsaspecten van specifieke historische situaties en ontwikkelingen tot gefundeerde uitspraken te komen, maar zonder zulk een analyse houdt Habermas gefundeerde uitspraken daaromtrent voor onmogelijk.
- 2) Als karakteristieken van redelijkheid gelden voor hem, zoals we nog zullen zien, de volgende kenmerken van de spreekdaadstructuur: normativiteit, objectiviteit, subjectiviteit en intersubjectiviteit.
- 3) Zie o.a. UP, pp. 175, 237 en 255. In RHM, p. 340 spreekt hij ook van 'de impliciet gevolgde grondnormen van het spreken'.
- 4) Hetzelfde geldt volgens Habermas eveneens voor disputen omtrent ethische waarderingsen en normatieve oordelen, en voor disputen betreffende expressieve uitingen en esthetische oordelen. Zie wat dit laatste betreft bijvoorbeeld (1979-a), pp. 200-201.

uit gegaan dat het mogelijk is elkaar met goede argumenten ervan te overtuigen, dat iets geldt.

Een dergelijk verband treffen we eveneens aan, wanneer we letten op de in ons parlementair en juridisch bestel aangehangen overtuiging, dat het van méér redelijkheid getuigt, verschillen van mening op te lossen door overleg en met kracht van argumenten, dan door ze uit te vechten met fysiek geweld of ze te beslechten met behulp van machtsmiddelen. Het heeft immers geen zin van méér redelijkheid te spreken, wanneer niet verondersteld wordt dat er voor de beoordeling criteria gelden waarop men zich kan beroepen. De spreeksituaties waarnaar ik hier verwijs kennen we allemaal uit het dagelijkse leven. Zij wekken op zijn minst de indruk dat rede, redelijkheid en gelding in ons spreken op elkaar betrokken zijn, en dat hun onderlinge samenhang betekenis heeft voor de wijze waarop wij mensen met elkaar omgaan.

In het tweede voorbeeld speelt de afgrenzing mee van redelijkheid en gelding tegenover geweld. Er zijn bij Habermas enkele interessante teksten te vinden die dit voorbeeld verder kunnen verduidelijken. Onder andere een uitspraak die hij doet in zijn discussie met Luhmann over 'zin' als grondbegrip van een maatschappijtheorie. Hij koppelt daar het feit dat de betekenis van een begrip voor meerdere subjecten als identiek kan gelden, vast aan de mogelijkheid tot het aangaan van relaties, "die in principe ontheven zijn aan ervaringsdruk en handelingsdwang"¹⁾. Ik interpreteer deze koppeling zó, dat identiteit van betekenis volgens Habermas enkel mogelijk is in een context waarin - althans in beginsel - de rede geldingskracht heeft gekregen voor het handelen. Dat wil zeggen dat het handelen niet langer verklaard kan worden door het uitsluitend te herleiden tot zijn fysieke en biologische bestaansvoorwaarden. In de verklaring moet de mogelijkheid dat mensen rationeel gemotiveerd²⁾ kunnen wor-

1) TGS, pp. 186-187. Voor een juiste interpretatie van deze tekst is het m.i. noodzakelijk het 'in principe' ('grundsätzlich') uit deze tekst te contrasteren met het begrip 'darstellen' uit de erop volgende zin. De principiële mogelijkheid wordt analytisch afgegrensd tegenover de historisch-contingente explicering, en eventuele institutionalisering ervan. Vgl. RHM, p. 74. Tugendhat is van mening, dat Habermas in dit soort analyses nog te weinig de vruchten plukt van een taal filosofische herformulering van klassieke filosofische problemen. Zie Tugendhat (1976).

2) Zie o.a. UP, p. 252. 'Rationeel motiveren' staat tegenover louter 'empirisch motiveren'.

den, in aanmerking worden genomen.

Deze zelfde idee keert elders - al is het zijdelings - weer terug, wanneer Habermas stelt dat "op het sociaal-culturele ontwikkelingsniveau dierlijk gedrag wordt gereorganiseerd onder imperatieven van aanspraken op gelding"¹⁾. Het is een andere manier om te zeggen, dat in beginsel handelingsdwang en ervaringsdruk doorbroken zijn. Deze begrippen duiden immers in eerste instantie op de geconditioneerdheid die in wijsgerig-anthropologisch perspectief als karakteristiek geldt voor de dierlijke bestaanswijze, wanneer daartegenover het specifieke van de menselijke bestaanswijze wordt afgegrensd. De begrippen 'handelingsdwang' en 'ervaringsdruk' markeren, zo verstaan, de grens die overschreden wordt bij de evolutionaire overgang naar de sociaal-culturele bestaanswijze. Laten we de aldus omschreven geconditioneerdheid biologisch noemen. Dezelfde termen gebruikt Habermas evenwel ook voor de vele vormen van sociaal-culturele geconditioneerdheid met haar vele oorzaken, waaronder machtsmisbruik en structureel geweld, die een belangrijke rol spelen in zijn maatschappijanalyses. Het is dus zaak goed in de gaten te houden in welke context (in de context van grondslagenonderzoek of in de context van concrete maatschappijanalyses) Habermas deze termen gebruikt. In het kader van de grondslagenproblematiek gaat het steeds over de biologische geconditioneerdheid, waarbij hij ervan uitgaat dat er een fundamentele grens ligt tussen de biologische en de sociaal-culturele orde. De overschrijding hiervan doet de sociaal-culturele ruimte ontstaan, waarbinnen de omgang van mensen met elkaar en hun omgang met dingen in het teken komen te staan van aanspraken op gelding.

Om het begrip 'aanspraak op gelding' te verhelderen bespreekt Habermas een voorbeeld uit de rechtssfeer²⁾. Het sluit nauw aan bij het eerste voorbeeld van een spreek situatie, dat ik hierboven heb gegeven. Uit iemands gedrag of uit zijn woorden kan blijken, dat hij aanspraak maakt op een bepaald recht, bijvoorbeeld het recht op vrije doorgang. Zolang dit recht de facto gehonoreerd wordt door de betrokkenen, geldt het. Nu komen er vrij vaak situaties voor waarin iemand zich gedwongen voelt voor zijn

1) EI, p. 390.

2) W, pp. 212-213.

recht op te komen, omdat aangevochten wordt dat het geldt. In het rechtsdispuut dat aldus ontstaat (en het doet er niet toe of het een informeel of een formeel karakter heeft), kan de betreffende aanspraak op gelding afgewezen of bekrachtigd worden. De feitelijke erkenning van iemands recht kan vele motieven hebben. We zeggen van een aanspraak pas dat zij terecht erkend wordt, dat wil zeggen dat zij gerechtvaardigd is, voorzover er volgens de betrokkenen een voldoende grond voor is. Een aanspraak op gelding wordt dus gerechtvaardigd genoemd, wanneer en voorzover hij op een goede grond tegenover betrokkenen staande kan worden gehouden. Overeenkomstig de aldus, nog in zeer algemene termen, omschreven betekenis van het begrip 'aanspraak op gelding', werkt Habermas uit wat hij verstaat onder 'de geldingsbasis van het spreken'.

Dat het menselijk samenleven in het teken staat van aanspraken op gelding, is voor Habermas een grondfeit van de sociaal-culturele leefvorm als zodanig. Hij spreekt ter karakterisering hiervan ook van het 'Faktum der Vernunft'; en hij kent er normerende kracht aan toe voor het zelfbegrip van de mens en voor de oriëntatie van zijn handelen¹⁾. Dit kan hij enkel doen vanuit de zienswijze, dat 'de typisch breekbare facticiteit' van de sociaal-culturele levenssamenhang precies bestaat in het erkennen van discursieve aanspraken op gelding²⁾. Het heeft volgens Habermas alleen zin om in verband met de bestaanswijze van de mens van 'facticiteit' te spreken, wanneer daarmee een 'soort-specifieke kwetsbaarheid' wordt aangeduid. Die kwetsbaarheid is hierin gelegen dat de menselijke bestaanswijze niet ééns en voorgoed verankerd ligt in onveranderlijke biologische grondpatronen, maar haar bindende samenhang en haar dynamiek vindt in bespreekbare en betwistbare voorwaarden, waarvan aanspraken op

- 1) LiS, pp. 165-166. Ik wil in dit hoofdstuk betogen, dat redelijkheid en zedelijkheid in het 'Faktum der Vernunft' hun gemeenschappelijke wortel vinden.
- 2) LiS, pp. 152-153, voetnoot 160: "... argumentaties zijn niet op contingente wijze, maar systematisch ingebouwd in een levenssamenhang, waarvan de typisch breekbare facticiteit bestaat in het erkennen van discursieve aanspraken op gelding". Het woord 'discursief' heeft hier zowel de betekenis van betwistbaar als van verdedigbaar met argumenten. In het frans en in het Duits betekenen respectievelijk 'discours' en 'Diskurs': een levendig gesprek!

gelding de uitdrukking zijn. Dat aanspraken op gelding een rol spelen, erkend en betwist worden, bepaalt volgens hem het specifieke karakter van de menselijke leefwijze. Geldingskracht en betwistbaarheid, betwistbaarheid en redelijkheid, redelijkheid en zedelijkheid zijn evenzovele grondbegrippen die, elk vanuit een verschillend perspectief, verwijzen naar de sociaal-culturele levenssamenhang. Hierop heeft de prachtige tekst betrekking die ik als motto aan deel II heb meegegeven (en die ik hier herhaal): "Humanität ist die Kühnheit, die uns am Ende übrig bleibt, nachdem wir eingesehen haben, dass den Gefährdungen einer universalen Zerbrechlichkeit allein das gefahrvolle Mittel zerbrechlicher Kommunikation selber widerstehen kann."¹⁾

1.2. Geldingsbasis als grondstructuur van spreesituaties

Met behulp van de gegeven verkenning van verbanden die er liggen tussen rede en gelding en tussen geconditioneerdheid en aanspraken op gelding, kunnen wij zien, dat Habermas met zijn analyse van de geldingsproblematiek inderdaad wil doordringen tot de basis of de grondslag van onze bestaanswijze. Om nu gericht onderzoek naar deze basis, die hij geldingsbasis noemt, op gang te brengen, poneert Habermas een uiterst belangrijke these over aanspraken op gelding²⁾. Ik zal uitvoerig bij deze these stilstaan, omdat Habermas daarmee de poging onderneemt tot een systematische presentatie en integratie te komen van alle elementen die hij onmisbaar acht voor het ontwikkelen en funderen van een algemene handelingstheorie. De meeste van deze elementen zijn in de loop van mijn uiteenzetting al aan de orde geweest. Nu eerst krijgen ze de plaats toegewezen die eraan toekomt binnen de systematiek van de algemene handelingstheorie.

1) PP, p. 214.

2) Volgens de grote Van Dale is de woordbetekenis van 'geldigheid' en 'gelding' niet verschillend, en beide termen zijn m.i. een goede vertaling van Habermas' term 'Geltung'. Toch wil ik het woord 'gelding' reserveren voor contexten waarin de vanzelfsprekendheid van het gelden van iets voorop staat, terwijl ik het woord 'geldigheid' gebruik daar waar het gelden van iets betwist wordt of als betwistbaar wordt voorgesteld.

De weg die Habermas daartoe volgt, is een analyse van de fundamentele regelstructuur van spreekdaden. In de vorige paragraaf heb ik uitgewerkt onder welke vooronderstellingen dit een aanvaardbare weg is. Wat Habermas de geldingsbasis van het spreken noemt, kan tegen deze achtergrond geïnterpreteerd worden als de dieptestructuur van concrete taaluitingen, die zelf representanten zijn van de zogeheten oppervlaktestructuur. De dieptestructuur betreft de regels waaraan concrete taaluitingen moeten voldoen om als zodanig herkenbaar én aanvaardbaar te zijn. Deze fundamentele structuur legt de grenzen en mogelijkheden vast van alle spreken, en kan daarom volgens Habermas ook als laatste maatstaf fungeren voor de analyse en de beoordeling van de geldingsdimensies van concrete taaluitingen.

1.2.1. Adequaatheidsvereisten en aanspraken op gelding

Op meerdere plaatsen heeft Habermas zijn these omtrent aanspraken op gelding verwoord. Ik volg in mijn uiteenzetting voornamelijk de tekst van 'Was heisst Universalpragmatik?', omdat naar ik meen deze tekst tot voor kort de duidelijkste voorstelling van zaken gaf¹⁾.

Het verrichten van spreekdaden (en als zodanig verstaat Habermas 'spreken' in verband met de geldingsbasis) is volgens hem gelijk aan handelen binnen een sociaal-culturele context. Binnen het geheel van de spreekdaden onderscheidt hij 'taaluitingen', dat wil zeggen - we hebben dat gezien - spreekdaden die verbaal worden uitgevoerd. Binnen deze categorie kent hij weer een bevoorrechte plaats toe aan taaluitingen die zich richten op het bevestigen of bewerken van wederkerig verstaan: ze zijn 'verständigungsorientiert'. Aan deze klasse van taaluitingen kent hij prototypische betekenis toe voor het gehele veld van het sociale handelen²⁾, en hij wil onderzoeken welke de universele mogelijkheidsvoorwaarden zijn van deze specifieke klasse van taaluitingen.

1) UP, pp. 175-179. Zie eveneens *ibid.*, pp. 235-246 en pp. 225-258. Andere belangrijke vindplaatsen zijn TGS en W. Zie thans ook 1981-c en d.

2) Elders voert hij daarvoor redenen aan. Vgl. paragraaf 3 van het vorige hoofdstuk. En zie verder UP, p. 175. Betreffende de plausibiliteit ervan, zie (1979-a), vooral pp. 194-196.

Zijn these omtrent aanspraken op gelding luidt als volgt: ieder die handelt met het oog op communicatie moet in het uitvoeren van gelijk welke spreekdaad

- 1 - aanspraken laten gelden waarvan de strekking universeel is, en
- 2 - veronderstellen dat deze aanspraken staande kunnen worden gehouden¹⁾.

Beide leden van de these worden gepreciseerd. Het eerste lid door het uitputtend opsommen van de betreffende universele aanspraken. Ik kom er zo meteen op terug. Het tweede lid wordt in de toelichting geherformuleerd, naar ik aanneem met behoud van zijn betekenis. De herformulering zegt dat handelen met het oog op communicatie slechts ongestoord kan worden voortgezet, zolang alle betrokkenen vooronderstellen, dat zij de aanspraken op gelding die ze ten opzichte van elkaar maken, terecht laten gelden. Dat beide formuleringen dezelfde betekenis kunnen hebben, kan ik duidelijk maken door ze als volgt in elkaar te schuiven: iedere actor/spreker moet aannemen, dat er goede gronden zijn waarop de aanspraken verdedigd kunnen worden voor het geval ze worden betwist²⁾.

Wat zijn nu de bedoelde aanspraken op gelding? Habermas noemt er vier. Ik geef ze hier weer in eigen woorden, waarbij ik er natuurlijk wel voor zorg zo dicht mogelijk bij Habermas' formuleringen en commentaar aan te sluiten.

Iedereen die wil deelnemen aan een proces dat gericht is op werkelijke wederkerigheid in de relatie met een ander, moet er aanspraak op maken:

- (1) dat wat hij of zij direct (intentione recta) of indirect (intentione obliqua) omtrent de werkelijkheid te kennen geeft waar is;
- (2) dat hij of zij een gesprekspartner is die je kunt vertrouwen;
- (3) dat de regels waarnaar hij of zij zich richt bij het uitvoeren van een spreekdaad regels zijn die door alle betrokkenen aanvaard zijn;
- (4) dat de uitdrukkingsmiddelen die hij of zij kiest geschikt zijn om door de ander te worden verstaan.

Ik heb in mijn formulering zo duidelijk mogelijk proberen aan te geven

1) UP, p. 176.

2) Vgl. het eerder gestelde op pp. 148-149.

wat elk van die vier aanspraken op gelding inhoudt. Habermas' formulering en commentaar op zich zijn nog zo tastenderwijs neergeschreven en de materie is zo nieuw, dat ik een lange weg van interpretatiepogingen heb moeten gaan vooraleer ik tot een inzichtelijke en consistente interpretatie ervan ben gekomen. Vandaar dat het me nuttig lijkt, nu eerst een aantal voorbeelden te geven van taaluitingen, waarin telkens een van de vier aanspraken op gelding in het geding is. Bij de verdere analyse van de geldingsproblematiek kan ik dan ook naar deze voorbeelden terugverwijzen.

Om de aard van de vier aanspraken te illustreren bewandel ik een indirecte weg. Ik geef een reeks van taaluitingen waarin telkens een van de vier aanspraken wordt betwist. Om te markeren dat het hier een onderzoek betreft naar communicatief handelen, heb ik taaluitingen gekozen die een gesprek tussen twee personen betreffen. Om redenen die ik nog zal uitwerken, is het gewenst met betrekking tot elke aanspraak op gelding meerdere voorbeelden van betwisting te geven. Ik vertrek van de volgorde van de aanspraken op gelding van de vorige pagina, en elke taaluiting duid ik aan met een letter van het alfabet.

ad 1 (a) 'je vergist je, deze muur is ontzettend hard'

(b) 'iets is toch niet meer of minder waar naarmate het je meer raakt!'

(c) 'nou breekt mijn klomp, je kunt toch niet op je eentje uitmaken wat waar is en wat niet'

ad 2 (d) 'ik heb al maar het idee dat je meer weet dan je zegt'

(e) 'vertrouw je jezelf wel?'

(f) 'je meet met twee maten'

ad 3 (g) 'Laten we wel wezen, de inhoud van een gebouw kun je niet op deze manier berekenen'

(h) 'met je gedrag zet je onze vriendschappelijke relatie op het spel'

(i) 'we hebben geen keus: we moeten ons wel houden aan de regels van het huis'.

ad 4 (j) 'Ik kan je werkelijk niet verstaan, wil je wat beter articuleren'

(k) 'ik hoor wat je zegt, maar ik vat de betekenis van je woorden niet'

(1) 'als ik begrijp waar je het over hebt vind ik wel dat je de verkeerde termen gebruikt'.

Waarom moet nu een actor/spreker de vier genoemde aanspraken laten gelden? Het antwoord dat in Habermas' commentaar naar mijn interpretatie ligt opgesloten, luidt: omdat alleen zo voldaan wordt aan de eisen van adequaatheid die handelen met het oog op communicatie stelt. Datgene wat communicatief handelen maakt tot wat het is, meent Habermas te kunnen analyseren in termen van adequaatheidsvereisten¹⁾. Zijn these omtrent aanspraken op gelding is dus een poging om het samenhangend geheel van adequaatheidsvereisten te formuleren, op basis waarvan een theoretische verklaring kan worden gegeven van op communicatie gerichte taaluitingen. Tot deze klasse van taaluitingen reken ik alle gegeven voorbeelden.

Nu maakt Habermas het zijn lezers soms nogal moeilijk. Enerzijds spreekt hij in zijn analyses over concrete taaluitingen in aansluiting op de spreekdaad-theorieën van angelsaksische huize. Anderzijds maakt hij in een aantal teksten, op veelal ongestructureerde wijze, een overgang van concrete taalanalyses naar beschouwingen over de structuur van spreekdaden, naar beschouwingen dus die thuishoren in de context van grondslagenonderzoek. Het lijkt me nodig bij de behandeling van de grondslagenproblematiek door de keuze van een meer analytische terminologie te markeren op welk niveau van analyse we ons bevinden. Met deze intentie herneem ik nu Habermas' these en zijn commentaar, om na te gaan uit welke elementen en relaties de grondstructuur van de spreekdaad volgens hem is opgebouwd. Ik breng daartoe de zojuist gegeven formulering van aanspraken op gelding in verband met het eerder door mij besproken algemeen handelingssysteem²⁾.

De eerste aanspraak op gelding, waaraan de taaluitingen (a) t/m (c) uitdrukking geven, correspondeert naar mijn interpretatie met de eerste horizontale rij van schema 6, en betreft de waarheidsaspecten die met betrekking tot een communicatieve gesprekssituatie analytisch onderschei-

1) De term komt van Habermas zelf, zie UP, p. 178. Deze term heeft in vergelijking met 'mogelijkheidsvoorwaarden' het voordeel, dat duidelijk meeklinkt, dat communicatief handelen gesitueerd is in een context van gelding.

2) Zie hoofdstuk IV, pp. 129 e.v., met name schema 6 op p. 131.

den moeten worden. Op dezelfde wijze corresponderen de overige drie aanspraken op gelding met de tweede, derde en vierde rij van het schema, dat een analytisch overzicht geeft van de elementen van het algemeen handelingssysteem. Zij betreffen de geldingsaspecten van waarachtigheid, van juistheid en van verstaanbaarheid, die in de analyse van communicatieve verhoudingen nog naast de waarheidsaspecten te onderscheiden zijn. De taaluitingen (d) t/m (f) uit de reeks voorbeelden brengen geldingsaspecten van waarachtigheid tot uitdrukking, de taaluitingen (g) t/m (i) en (j) t/m (l) respectievelijk aspecten van juistheid en van verstaanbaarheid.

Met het verband dat ik aldus leg tussen enerzijds de aanspraken op gelding en de gegeven voorbeelden en anderzijds de elementen van het algemeen handelingssysteem, heb ik willen aangeven dat Habermas' these over aanspraken op gelding structurele kenmerken van taaluitingen betreft, en slechts indirect concrete taaluitingen in hun toevallige vormgeving. Zoals de voorbeelden laten zien, maken feitelijke taaluitingen altijd maar een of ander aspect van de geldingsbasis van het spreken expliciet. De geldingsbasis zelf kan, naar de vier soorten aanspraken op gelding die erin vervat liggen, enkel geëxpliceerd worden in de reconstructieve analyses van de context van grondslagenonderzoek. In hetgeen volgt wil ik duidelijk maken, hoe behandeling van de geldingsproblematiek het mogelijk maakt nader te bepalen, welke betekenis en functie Habermas in zijn onderzoeksprogramma toekent aan de afzonderlijke elementen van het algemeen handelingssysteem.

1.2.2. Uitleg van grondbegrippen

In het kader van grondslagenonderzoek staat 'spreken' voor het middels spreekdaden tot stand brengen van de sociaal-culturele werkelijkheid van de mens. De grondstructuur van dit spreken hebben we in het voorafgaande nader gearticuleerd in een uitwerking van wat Habermas verstaat onder vereisten van adequaatheid en onder aanspraken op gelding. Tot nu

toe is daarbij onderbelicht gebleven wat het werkelijkheidssysteem is, dat correleert met de subject-competentie die Habermas, zoals we eerder zagen, 'communicatieve competentie' noemt. Spreekdaden brengen het relatiepatroon voort, waardoor de subject-competentie van minimaal twee sprekers en de werkelijkheidsregionen waarin het wereldsysteem wordt onderscheiden, op elkaar betrokken zijn. Het is ongetwijfeld in deze zin dat Habermas taal het medium noemt waardoor spreker en hoorder de afgrenzingen doorvoeren, waarmee het algemeen handelingssysteem tot stand komt¹⁾. Ik geef hier weer hoe Habermas de bedoelde afgrenzingen kenschetst²⁾. Deze schets opent met een lange zin: "Het subject grenst zich af (a) tegenover een omgeving die het in de propositionele instelling van een waarnemer objectiveert, (b) tegenover een omgeving die het in de performatieve instelling van een deelnemer ervaart; het grenst zich af (c) tegenover zijn eigen subjectiviteit en tenslotte (d) tegenover het medium van de taal zelf"³⁾. Onze auteur noemt wat hij hier onderscheiden heeft 'werkelijkheidsregionen'⁴⁾, en hij duidt ze aan met de volgende namen (waarvan hijzelf terstond stelt dat ze enigermate willekeurig gekozen zijn): externe natuur, maatschappij, interne natuur en taal. Het zijn de termen die we al eerder bij de invulling van het algemeen handelingssysteem hebben gezien. Met deze vier regionen brengt Habermas de aanspraken op gelding in verband die volgens hem in elke communicatieve spreekdaad aan de orde zijn.

1) UP, p. 256.

2) a.w., pp. 256-259.

3) a.w., p. 256. Deze lange zin kan als voorbeeld dienen voor mijn eerdere opmerking, dat de terminologie van Habermas onvoldoende abstract en analytisch is, om tot uitdrukking te brengen, dat hier een uitspraak wordt gedaan die thuishoort in de context van grondslagenonderzoek, en niet in de context van het alledaags handelen. Dit geldt zeker voor een term als 'instelling' die in dit verband ongewenste psychologische betekenisassociaties oproept. Ik vervang deze term door de term 'gerichtheid' die dit nadeel wat minder lijkt te hebben. Hetzelfde bezwaar geldt trouwens ook voor de voorlopige terminologie die hij kiest voor het karakteriseren van de werkelijkheidsregionen. Ik zie geen kans om op dit punt nu een beter alternatief te bieden, en ik geef daarom hier Habermas' karakterisering weer.

4) Elders spreekt hij ook van 'ervaringsregionen' bijvoorbeeld in (1975-a), zie aldaar het schema op verso p. 8. Dit is het eerste geschrift waarin Habermas de afgrenzingen bespreekt die een subject moet beheersen (subjectcompetentie). In het kader van het algemeen handelingssysteem heb ik ze 'handelingssectoren' genoemd, zie schema 6, p. 131.

Met 'externe natuur' doelt hij op de geobjectiveerde sector van de realiteit, die het volwassen subject kan waarnemen en waarmee het manipulatief kan omgaan¹⁾. Een objectiverende gerichtheid is volgens hem niet alleen mogelijk ten opzichte van de levenloze natuur, maar ten opzichte van alle objecten en toestanden die rechtstreeks of onrechtstreeks²⁾ voor zinteuglijke ervaring toegankelijk zijn.

'Maatschappij' staat voor die sector van de werkelijkheid die persé volgens zinsverbanden is gestructureerd, en die het volwassen subject als deelnemer aan een communicatiestelsel³⁾ kan verstaan, dit is vanuit een niet-objectiverende, conformerende gerichtheid⁴⁾. Zinnen en handelingen horen tot dit gebied, evenals instituties, tradities, culturele waarden, kortom alle semantisch betekenisvolle vormen, en natuurlijk ook de tot

- 1) Habermas noemt zijn schets van de werkelijkheidsregionen 'phänomenologische Hinweise', UP, p. 256. Het betekent, meen ik, twee dingen: Habermas weet zich bij zijn schets geruggesteund door inzichten uit de wijsgerige anthropologie, maar hij realiseert zich ook, dat hij nog niet in staat is tot een systematische, dit is handelings-theoretische, invoering van de onderscheiden regionen. Daartoe zou zijn onderzoeksprogramma verder ontwikkeld moeten zijn.
- 2) Vgl. het vorige hoofdstuk, pp. 126-127.
- 3) Habermas zegt ook: als 'communicatief handelende', daarmee te kennen gevend dat dit het gebied is waarover het in de algemene handelings-theorie primair gaat.
- 4) In de Engelse vertaling van een niet eerder gepubliceerde tekst van Habermas uit 1977 gebruikt de vertaler, T. McCarthy, de term 'conformative', zie (1979-a), p. 198. Ik vind deze term zeer geslaagd, en ik voer hem in voor de hier bedoelde relatie tot 'maatschappij', mede wegens zijn etymologie. De term 'performatief', die Habermas soms voor deze relatie gebruikt, bijvoorbeeld in het op p. 156 aangehaalde citaat, is algemener en betreft het aannemen of het wijzigen van een instelling.

spreken en handelen bekwame subjecten zelf¹⁾.

Tot 'innerlijke natuur' rekent Habermas alle intenties die een ik als 'mijn belevenissen van het moment' kan uiten zoals behoeften, gevoelens en verwachtingen. Hieraan correspondeert een expressieve gerichtheid waarin een subject er weet van heeft dat het niet louder subjectiviteit is, en waarin het zich zelf ziet als een instantie die (in cognitie, wederkerige interactie en taaluitingen) de grenzen van het louter subjectieve altijd al²⁾ heeft overstegen.

Tenslotte de regio 'taal', waarmee Habermas doelt op het medium³⁾ van onze spreekdaden oftewel het stelsel van taaltekens. Als reden voor het onderscheiden van taal als een eigen regio voert hij aan, dat het stelsel van taaltekens waarmee communicatieve en expressieve handelingen worden verricht, 'een eigenaardige half-transcendentie'⁴⁾ vertoont. Dat is voor hem niet alleen reden om 'taal' als een eigen regio op te voeren, maar bovendien om in dit geval van een 'werkelijkheidssector sui generis'⁵⁾ te spreken. Zonder dat op dit moment door de hier gegeven minimale karakterisering van 'taal' duidelijk kan zijn waarom dit het geval is, wil ik in mijn interpretatie van Habermas deze opmerking ernstig nemen. Dat betekent dat ik zal moeten laten zien waarom er met deze regio, in vergelijking met de andere drie, iets bijzonders aan de hand is. De enige nadere indicatie die hieromtrent op deze vindplaats wordt gegeven, is dat de half-transcendentie te maken heeft met de dubbelzinnigheid van taalte-

- 1) Habermas merkt op, dat de conformerende gerichtheid verwisseld kan worden voor een objectiverende gerichtheid tegenover de maatschappij, zoals het omgekeerd ook mogelijk is een conformerende gerichtheid aan te nemen tegenover gebieden waar wij ons (tegenwoordig) normaliter objectiverend tegenover opstellen, bijvoorbeeld tegenover dieren en planten. Zo'n uitspraak haalt veel meer zaken overhoop dan die welke in mijn onderzoek van horizontale reconstructie aan de orde kunnen komen. Vergelijk voetnoot 1 van de voorgaande pagina.
- 2) Dit rededeel keert vaak terug, steeds wanneer Habermas het apriori-karakter van subject-competentie wil benadrukken.
- 3) Vgl. (1975-b), p. 332.
- 4) UP, p. 257.
- 5) *ibid.*

kens, die gegeven is met het feit dat een taalteken het onlosmakelijk verband betreft tussen een materieel substraat en een semantische inhoud.

Met de zojuist weergegeven 'fenomenologische indicaties' omtrent te onderscheiden werkelijkheidsregionen, heeft Habermas te kennen gegeven hoe elk van de aanspraken op gelding, handelingstheoretisch beschouwd, gerichtheid op een werkelijkheidsregio betekent. Ik heb deze gerichtheden in het algemeen handelingssysteem gekoppeld aan de bekwaamheid tot doelrationeel handelen, expressief handelen, communicatief handelen en taalgebruik. Het netwerk van deze gerichtheden vormt de grondslag van communicatieve relaties, zoals deze in Habermas' these omtrent de aanspraken op gelding worden bepaald.

§ 2. Spreekdaden: naar een systematische analyse van het spreken

Sprekend over de competentie tot het verrichten van spreekdaden, heb ik tot nu toe vrijwel uitsluitend aandacht geschonken aan het handelingsaspect ervan, dit is aan het tot stand brengen van een spreesituatie die qua structuur geschikt is voor communicatieve omgang. Ook de aanspraken op gelding heb ik tot nu toe vooral vanuit deze hoek belicht. Het verrichten van spreekdaden is in Searle's en Habermas' conceptie evenwel tegelijkertijd ook het met taaltekens¹⁾ tot uitdrukking brengen van de betreffende structuur. Juist omdat in Habermas' conceptie van een spreekdaad de mogelijkheid tot het structureren van een wereld én de mogelijkheid deze structurering tot uitdrukking te brengen samengaan, verwacht hij van een theorie van spreekdaden een doorbraak voor het uitwerken en verantwoorden van een algemene handelingstheorie. Er bestaat een constitutief verband tussen het inrichten van een sociaal-culturele werkelijkheid én het taalkundig vormgeven aan werkelijkheidsverbanden²⁾. Volgens de aldus opgevatte theorie van spreekdaden zijn de algemene

1) Wat Habermas betreft zijn dit niet enkel verbale tekens.

2) Aan taal komt aldus de betekenis toe van 'proto-institutie', dit is de institutie zonder welke de betekenis van geen enkele andere institutie kan worden begrepen.

structuren van het spreken derhalve handelingsverbanden die in taal ge-effectueerd worden. Ik wil nu op deze kant van Habermas' theorie van spreekdaden nader ingaan. Het betekent dat we ons met hem afvragen wat voor regels een competent spreker moet beheersen, om erin te slagen (een) taal zo te gebruiken dat zij haar handelingsfuncties vervult. De aandacht richt zich in eerste instantie dus niet op de concrete taalkundige vorm die taaluitingen nu eenmaal altijd hebben, maar op de functies die taalgebruik moet vervullen wil zich daarin het handelingskarakter van het spreken kunnen manifesteren.

2.1. Spraakfuncties¹⁾

Over welke functies gaat het hier? Vanuit de handelingstheoretische optiek van Habermas moet een antwoord op deze vraag altijd tweeledig zijn: aangegeven moet worden welke werkelijkheidsverbanden met spreekdaden worden gerealiseerd én hoe ze hun uitdrukking vinden in taal. Het betekent dat er voor de realisatie van de werkelijkheidsregionen externe natuur, interne natuur en maatschappij taaltekens moeten worden gekozen die geschikt zijn om het onderscheid tussen deze drie regionen te markeren. Daarom gaat Habermas ervan uit dat spreekdaden in ieder geval drie functies moeten kunnen vervullen. Hij noemt ze weergave-,

1) De eerste betekenis die de grote Van Dale aangeeft voor het woord 'spraak' is: de handeling van spreken, het spreken. Ik kan dat woord dus zeer wel gebruiken in plaats van 'spreekdaad' in woordverbindingen die anders zeer gekunsteld worden, zoals spreekdaad-functies. Nu wordt het woord 'spraakfunctie' dikwijls onmiddellijk in verband gebracht met het functioneren van de spraakorganen. Voorbeeld (j) (p. 153) uit de reeks van taaluitingen heeft hierop betrekking. In hetgeen volgt zal blijken, dat het reserveren van het woord 'spraakfunctie' voor dit ene aspect van de complexe werkelijkheid van een spreekdaad een betreuenswaardige eenzijdigheid zou zijn. Het gangbare taalgebruik lijkt zelf om een veel ruimere betekenis van het woord te vragen. Denken we aan de vele specifieke functies van het spreken, waarvoor een van het woord spraak afgeleide woordvorm bestaat, zoals inspraak, toespraak, voorspraak, uitspraak, afspraak enz.

expressie- en mededelingsfunctie¹⁾). De weergavefunctie laat hij aansluiten op de objectiverende handelingsgerichtheid, de expressiefunctie op de expressieve of subjectiverende gerichtheid, en de mededelingsfunctie op de conformerende. Ik wil nu eerst enigszins uitwerken wat taalgebruik, dat correspondeert met deze drie functies, bewerkstelligt en betekent. Over de regio taal zelf spreek ik daarna afzonderlijk. Zij neemt nu eenmaal een aparte plaats in binnen de algemene handelingstheorie. Ze wordt enerzijds weliswaar als een eigen werkelijkheidsregio náást de andere drie opgevoerd, maar anderzijds lijkt ze een bemiddelende positie in te nemen ten aanzien van de overige drie.

Met de drie genoemde spraakfuncties geeft Habermas aan hoe in zijn visie de gedifferentieerde handelingsgerichtheden die specifieke werkelijkheidsverbanden leggen, doorwerken op het gebied van de taalverschijnselen. Het zal volgens hem mogelijk moeten zijn, dat een spreker (voor zichzelf en zijn toehoorder) taalmiddelen zodanig kiest en hanteert, dat zijn spreken tegelijkertijd betrekking heeft op:

- iets in de objectieve wereld (als de totaliteit van wat het geval is),
- iets in de maatschappelijke wereld (als de totaliteit van legitieme interpersoonlijke relaties), en
- iets in de eigen subjectieve wereld van de spreker (als de totaliteit van manifesteerbare subjectieve ervaringen waarover hem primaire zeggenschap toekomt)²⁾.

Het zal niet moeilijk vallen in deze formulering van datgene waarop concrete taaluitingen betrekking hebben, de werkelijkheidsregionen te herkennen die ik eerder heb omschreven in Habermas' termen, respectievelijk 'externe natuur', 'maatschappij' en 'interne natuur'. Spreken, opgevat als het verrichten van spreekdaden, vlecht - vanuit het perspectief van spreker en toehorder - een drievoudig netwerk tussen spreker/hoorder en wereld.

Omtrent de aard van de verbanden die in het netwerk van taaltekens

1) Aldus vertaal ik de duitse termen 'Darstellung', 'Ausdruck' en 'Mitteilung'. Deze laatste term verwijst in Habermas' theorie vooral naar de gemeenschappelijkheid die bewerkt wordt door hetgeen wordt medegedeeld.

2) (1981-a), p. 7.

tot uitdrukking komen, zegt Habermas het volgende¹⁾.

'Externe natuur' heet alles wat expliciet als inhoud van uitspraken kan worden geponeerd. Impliciet vervult elke taaluiting een weergavefunctie, omdat spreken volgens Habermas' these altijd ook betrekking heeft, al is het maar zijdelings, op iets in de objectieve wereld. Wanneer onze auteur in zijn these stelt, dat een spreker er aanspraak op moet maken "iets te verstaan te geven", dan begrijpen we nu beter wat hij bedoelt. Elke spreker moet in het totstandbrengen van een spreesituatie een waarheidsaanspraak laten gelden aangaande de objectiviteit van wat hij zegt over wat hij weet. Of, zoals Habermas zich uitdrukt, "de spreker moet het voornemen hebben een ware propositionele inhoud mee te delen, opdat de hoorder het weten van de spreker kan delen"²⁾. De voorbeelden van taaluitingen (a) t/m (c) horen hier thuis.

'Maatschappelijke realiteit' heten die waarden en handelingsnormen die, via de conformerende gerichtheid van spreker en hoorder, tot de vormbepalende bestanddelen van hun spreekdaden behoren. Aan deze conformerende gerichtheid correspondeert in Habermas' ontwerp de universele spraakfunctie van mededeling. Het is deze spraakfunctie die het werkelijkheidsverband betreft dat Habermas 'normativiteit' noemt, en het is deze functie waardoor elke spreekdaad een impliciete aanspraak op juistheid inhoudt. Het is tegen deze achtergrond, dat we dat gedeelte van zijn these moeten interpreteren waar hij stelt, dat in elke spreekdaad subjecten er aanspraak op maken "zich met elkaar te verstaan". Het betekent dat volgens hem in elke spreekdaad taalmiddelen worden benut om tussen de betrokken subjecten een relatie te leggen waarvan geldt, dat ze gebaseerd is op de gemeenschappelijke erkenning van enigerlei vorm van regulering. Zie de voorbeelden (g) t/m (i).

'Innerlijke natuur' heten met het oog op zegbaarheid de aspecten van de lichamelijke, psychische en geestelijke gesteldheid van een subject, die het tot de mobiliserende en motiverende factoren rekent van de intenties

- 1) UP, pp. 257-258. Mijn uiteenzetting is nog steeds commentaar op deze voor de geldingsbasis zeer belangrijke bladzijden uit UP.
- 2) UP, p. 176. De uitdrukking "het voornemen hebben" vind ik om eerder genoemde redenen slecht gekozen in het kader van grondslagenonderzoek.

van zijn handelen. Het is het correlaat van de gerichtheid die een subject tegenover zichzelf kan innemen, als de instantie¹⁾ die de confrontatie met de werkelijkheid op een eigen wijze verwerkt. Het is deze relatie van een subject tot zijn eigenheid, die het tot gelding brengt in de omgang met de andere werkelijkheidsregionen. De universeel-geachte spraakfunctie die met dit werkelijkheidsverband correspondeert, is in Habermas' zienswijze de expressiefunctie. Zij maakt het mogelijk, dat een subject de unieke relatie die het aangaat met de werkelijkheid, met behulp van taaltekens tot uitdrukking brengt met de aanspraak daarin zichzelf te zijn. Het is de aanspraak "zich(zelf) verstaanbaar te maken". 'Waarachtigheid' is de naam die Habermas geeft aan de aanspraak op gelding, die zich in dit werkelijkheidsverband uitdrukt. Zie de voorbeelden van taaluitingen (d) t/m (f).

Het voorgaande kunnen we in eerste instantie samenvatten met behulp van een schema van Habermas zelf (schema 7).

Schema 7²⁾: het algemeen handelingssysteem

Werkelijkheids- regionen	verschijningsvorm van de werkelijk- heidsverbanden ³⁾	impliciete geldings- aanspraken	algemene functies van de spreekdaad ³⁾
externe natuur	objectiviteit	waarheid	weergave
maatschappij	normativiteit	juistheid	mededeling
interne natuur	subjectiviteit	waarachtig- heid	expressie
taal	intersubjectivi- teit	verstaan- baarheid	-

1) Eerder in mijn tekst heb ik deze instantie het 'persoonlijkheids-systeem' genoemd, zie hoofdstuk IV, § 2.3.

2) Zie UP, p. 259. Vgl. ook schema 6 uit hoofdstuk IV, p. 131.

3) In mijn tekst afgekort tot 'werkelijkheidsverbanden', respectievelijk 'spraakfuncties'.

In dit schema staan de grondbegrippen bijeen die ik in verband met Habermas' grondslagenonderzoek nodig heb. De meeste ervan heb ik in het voorafgaande reeds besproken; de grondbegrippen 'taal', 'intersubjectiviteit' en 'verstaanbaarheid' komen zo dadelijk aan de orde. Kijken we naar de spraakfuncties, dan zien we dat er in het schema drie voorkomen, die elk betrekking hebben op een andere werkelijkheidsregio. Het verband dat door elk van deze spraakfuncties wordt gelegd en uitgedrukt vertoont een regio-specifieke eigenheid (die zowel de handelingsgerichtheid betreft als de uitingsvormen). Impliciete aanspraken op gelding, die gegeven zijn met de structuur van de gesprekssituatie, kunnen op vele verschillende manieren worden omgezet in expliciete aanspraken op geldigheid¹⁾. Het behoort, zoals we nog zullen zien, tot de kenmerken van feitelijke taaluitingen, dat van de impliciete aanspraken op gelding telkens slechts één aspect expliciet als aanspraak aan de orde kan worden gesteld.

2.2. Twee punten van kritiek. Differentiatie en aanvulling van Habermas' analyse

De wijze waarop geldingsaspecten worden verwoord, is voor betwisting vatbaar, of kan op zijn minst aanleiding geven tot het bespreken van de feitelijk gekozen uitdrukkingsmiddelen. Laten we even aannemen - wat me plausibel blijkt -, dat we hier op een verschijnsel stoten dat tot de werkelijkheidsregio 'taal' behoort, en dat 'verstaanbaarheid' inzet en voorwerp vormt van het gesprek. Wat is dan de spraakfunctie die specifiek is voor deze regio? In Habermas' schema (zie schema 7) is onder de betreffende rubriek een plaats open gelaten. Het lijkt me van belang na te gaan waarom dit het geval is. Daartoe breng ik nu eerst een paar punten van kritiek naar voren betreffende dit schema. Het zijn punten van kritiek die, naar ik meen, elementen van de grondstructuur van de spreekdaad naar voren kunnen halen die voor een goed begrip van Habermas' ontwerp niet gemist kunnen worden, maar die in zijn werk of niet expliciet vermeld worden of gemakkelijk over het hoofd worden gezien.

1) Voor 'gelding' en 'geldigheid' zie voetnoot 2, p. 150. Een aantal van deze manieren wordt geïllustreerd door de reeks taaluitingen van pp. 152-153.

Tot nu toe heb ik Habermas' reconstructie van de grondstructuur van een spreekdaad van nabij gevolgd, en er met instemming kennis van genomen. Bij mijn interpretatie van de relevante teksten heb ik me laten leiden door het vermoeden, dat in het kader van Habermas' theorie van spreekdaaden de afzonderlijke groundbegrippen van de eerste kolom (werkelijkheidsgebieden) inhoudelijk gedefiniëerd worden door de onderscheiden groundbegrippen van de tweede tot vierde kolom. Volgens deze opvatting wordt bijvoorbeeld het werkelijkheidsgebied externe natuur gedefiniëerd door de relatie van het werkelijkheidsverband objectiviteit met de impliciete aanspraak op waarheid en met de algemene spraakfunctie van weergave. Zo verstaan hebben mij de vier gezichtspunten, aan de hand waarvan Habermas dit schema opbouwt (werkelijkheidsgebieden, verschijningsvormen van de werkelijkheidsverbanden, impliciete aanspraken op gelding en algemene functies van de spreekdaad), evenals de indeling van de groundbegrippen naar vier horizontale rijen kunnen overtuigen. Op één punt evenwel kom ik met deze interpretatie in de problemen. Het betreft de wijze waarop het werkelijkheidsgebied taal in het schema wordt ingevoerd. Nu is de uitleg die Habermas in UP geeft van dit werkelijkheidsgebied, nogal onduidelijk. Enkele recente teksten bieden evenwel, zoals ik hierna zal uitwerken, aanknopingspunten voor de volgende twee kritische opmerkingen:

- 1 - het lijkt niet juist, dat onder de rubriek 'algemene functies van de spreekdaad' in de vierde horizontale rij een plaats ongevuld blijft. Met andere woorden er ontbreekt in Habermas' inventarisatie van schema 7 een groundbegrip. Hierdoor blijft in zijn reconstructie onbepaald, hoe de definitie van het werkelijkheidsgebied taal moet worden gedacht. De aldus door mij gepostuleerde algemene spraakfunctie met betrekking tot het werkelijkheidsgebied taal is op andere plaatsen in Habermas' werk aanwijsbaar.
- 2 - in de reconstructie die Habermas geeft van de grondstructuur van een spreekdaad, wordt nergens eenduidig opgehelderd, hoe de vier werkelijkheidsgebieden in het netwerk van hun onderlinge relaties de eenheid vormen van de spreekdaad. Met name de positie die taal in deze eenheid inneemt, moet ondoorzichtig blijven, zolang de definitie ervan niet is aangevuld.

In de uiteenzetting die nu volgt, neem ik op mij Habermas' inventarisatie van grondbegrippen verder te differentiëren dan hijzelf expliciet gedaan heeft. Dit brengt me eveneens tot een verdere differentiatie van de samenhangen die er tussen alle structurelementen van de spreekdaad aangenomen moeten worden. Op basis van deze beschouwingen kan ik dan op systematische gronden aangeven hoe alle elementen en relaties tezamen de eenheid van de spreekdaad tot stand brengen.

2.2.1. Actorfuncties én kaderfuncties

UP en andere publicaties van Habermas laten er geen misverstand over bestaan, dat de constitutieve samenhang van alle grondbegrippen in de eenheid van een spreekdaad enkel denkbaar is in de vooronderstelling dat er twee actoren zijn (actor I en actor II)¹⁾. Dit betekent, dat met het oog op het totstandkomen van een (communicatieve) spreekdaad ten aanzien van elke actor uitgegaan moet worden van de drie, in schema 7 vermelde, algemene functies van de spreekdaad: weergave, mededeling en expressie. Men kan ook zeggen, dat in schema 7 de algemene spraakfuncties gespecificeerd moeten worden overeenkomstig het tweezijdige perspectief, dat gegeven is met de onherleidbare posities van actor I en actor II. Ik stel voor de drie spraakfuncties, tot het uitoefenen waarvan de beide actoren bekwaam zijn, actorfuncties te noemen. Het zojuist gezegde geef ik weer in schema 8.

1) In het licht van een lange traditie van monologisch denken in wijsbegeerte en empirische wetenschappen een uitgangspunt van belang.

Schema 8:

werkelijk- heidsgebieden	algemene functies van de spreekdaad	
	actor I	actor II
externe natuur	weergave	weergave
maatschappij	mededeling	mededeling
interne natuur	expressie	expressie
taal	-	-

Wanneer twee actoren met elkaar spreken, dan ontwikkelen zij in hun gesprek een netwerk van relaties, waarin zowel de verschijningsvormen van de werkelijkheidsverbanden als de wederkerige aanspraken op gelding tot stand komen. Beide actoren nemen gelijktijdig deel aan het voortbrengen van een objectieve, normatieve en subjectieve wereld, en ieder van hen maakt in het gesprek aanspraken op waarheid, juistheid en waarachtigheid.

Het is zeker ook Habermas' bedoeling, de zojuist gekarakteriseerde spraakfuncties structureel in verband te brengen met die elementen van de spreekdaad, waarnaar de grondbegrippen van de vierde horizontale rij verwijzen (taal, intersubjectiviteit en verstaanbaarheid). Hoe dat moet gebeuren, blijft evenwel een open vraag, wanneer er geen spraakfuncties zijn, die met deze elementen in verband staan.

Met betrekking tot het eerste punt van kritiek wil ik nu aantonen, dat Habermas inderdaad, zij het niet in UP, over spraakfuncties spreekt, die me geëigend lijken om de open gebleven plaats in schema 7 op te vullen.

In twee nieuwere geschriften heeft Habermas sociologische begrippen ingevoerd, die naar het mij voorkomt getransponeerd kunnen worden naar de context van handelingstheoretisch grondslagenonderzoek. Het zijn een artikel dat voor het eerst in het nederlands is gepubliceerd: Interpretatieve sociale wetenschap versus radicale hermeneutiek¹⁾, en een

1) (1981-d), pp. 4-23.

tekst over de mediatheorie van Talcott Parsons¹⁾. Ik geef een vrij lang citaat uit de eerstgenoemde tekst. Hierin worden drie spraakfuncties besproken, die in vergelijking met schema 7 nieuw zijn:

"Wanneer spreker iets zegt, binnen een alledaagse context, verwijst hij/zij niet alleen naar

- iets in de objectieve wereld (als de totaliteit van wat het geval is), maar tegelijkertijd naar
- iets in de sociale wereld (als de totaliteit van legitieme interpersoonlijke relaties) en naar
- iets in de eigen subjectieve wereld van spreker (als de totaliteit van manifesteerbare subjectieve ervaringen waartoe hij/zij bevoorrechte toegang heeft). Op deze manier presenteert het drievoudige netwerk tussen uiting en wereld zich zelf intentione recta, dat wil zeggen, vanuit het perspectief van sprekers (en toehoorders). Hetzelfde netwerk kan intentione obliqua geanalyseerd worden, vanuit het perspectief van de levenswereld, of de achtergrond van gedeelde assumpties en procedures, waarin elk afzonderlijk stukje communicatie vanaf het begin ongemerkt is ingebed. Vanuit dit gezichtspunt gezien vervult de taal
  - de functie van culturele reproductie (of het levend houden van tradities):(...)
  - de functie van sociale integratie (of het coördineren van de plannen van de verschillende handelende personen in sociale interactie): (...)
  - de functie van socialisatie (of van de culturele interpretatie van behoeften):(...)"²⁾.

In dezelfde richting wijst de tekst over Parsons. Ook hier geef ik de meest relevante passus:

"handelingen kunnen slechts communicatief, dat wil zeggen via het middels taal bewerken van consensus < 'Konsensbildung' >, gecoördineerd worden, wanneer tenminste drie voorwaarden zijn vervuld:

- a) < er moet > een gemeenschappelijke culturele voorraad aan kennis

1) (1980-d), pp. 69-104.

2) (1981-d), pp. 7-8. De tekst heeft betrekking op twee specifieke wijzen van taalgebruik, en niet zonder meer op algemene spraakfuncties.

- < zijn >, die de betrokkenen kunnen gebruiken voor hun interpretaties van situaties,
- b) < er moet > een kernbestand van intersubjectief geldende normen, < zijn >, waartoe de betrokkenen zich kunnen verhouden als tot hun sociale wereld en
- c) < er moet > een gemeenschappelijk vocabulair voor interpretaties van behoefte < zijn >, waarin de betrokkenen hun subjectieve belevingen, vooral wensen en gevoelens, publiekelijk toegankelijk en wederkerig toerekenbaar kunnen maken. De communicatieve praxis van alledag is met andere woorden ingebed in de context van een leefwereld, die door culturele overleveringen, institutionele ordeningen en gesocialiseerde innerlijke werelden is bepaald¹⁾.

Interessant is nu, dat aan deze beide teksten drie nieuwe, analytische gezichtspunten kunnen worden ontleend, die, overgebracht naar de context van grondslagenonderzoek, belangrijk bijdragen aan het ophelderen van de structuur van een spreekdaad. Het zijn de volgende:

(1) behalve het tweezijdige perspectief, dat gegeven is met de onderscheiden posities van actor I en actor II, is er nog een ander perspectief, dat relevant is voor de structuuranalyse van een spreekdaad: 'het perspectief van de leefwereld'.

(2) het perspectief van de leefwereld, ten aanzien waarvan drie nieuwe spraakfuncties worden ingevoerd (culturele reproductie, sociale integratie en socialisatie) kan niet herleid worden op de posities van de beide actoren. Dit perspectief vraagt derhalve om een eigen positie in de

1) (1980-d), p. 78. Naar mijn mening stemt deze omschrijving van de context van de leefwereld overeen met wat Habermas, met het oog op een algemene handelingstheorie, noemt: 'de rationale infrastructuur van de menselijke taal, de kennis en het handelen, dat wil zeggen, van de cultuur zelf' (1981-d, p. 6).

structuur van de spreekdaad. Deze derde positie noem ik 'actor' III¹⁾. (3) de algemene functies van de spreekdaad komen vanuit twee handelingsperspectieven in het spel: zowel vanuit het (symmetrische) handelingsperspectief van de actoren I en II, als vanuit het perspectief van 'actor' III. Dit laatste perspectief noem ik 'kaderperspectief', en de algemene functies die bepalend zijn voor dit perspectief, duid ik aan met 'kaderfuncties'. Voor de analyse van de structuur van een spreekdaad kan elk van beide handelingsperspectieven als vertrekpunt worden gekozen, en de verhouding van beide perspectieven tot elkaar wordt door Habermas gekarakteriseerd als een verhouding van direkt/indirekt.

Ik probeer nu deze nieuwe gezichtspunten in schema 9 productief te maken.

Schema 9:

handelings- perspectief	algemene functies van de spreekdaad	
	direkt	indirekt
actor I	weergave mededeling expressie	culturele reproductie sociale integratie socialisatie
actor II	weergave mededeling expressie	culturele reproductie sociale integratie socialisatie
'actor' III	culturele reproductie sociale integratie socialisatie	weergave mededeling expressie

1) Ik hecht er aan deze positie ook met de term 'actor' aan te duiden, omdat aan deze positie de competentie toekomt tot het vervullen van de spraakfuncties van culturele reproductie, sociale integratie en socialisatie. Met de aanhalingstekens wil ik er anderzijds op wijzen, dat het handelingsperspectief van deze derde actor niet vergelijkbaar is met het handelingsperspectief van de actoren I en II.

In de geciteerde teksten worden voor de analyse van de spreekdaad behalve actorfuncties ook kaderfuncties ingevoerd. De kaderfuncties (culturele reproductie, sociale integratie en socialisatie) worden vanuit de positie van 'actor' III uitgeoefend, en het specifieke van deze functies bestaat hierin, dat zij op directe wijze de actorfuncties ten opzichte van elkaar bemiddelen. Deze functies van 'actor' III, die ervoor zorgen dat de drievoudige, tweezijdige actorfuncties één netwerk vormen, noemt Habermas 'de reproductie van de levenswereld'¹⁾. Daarmee hebben we de gepostuleerde algemene functie van de spreekdaad gevonden die de open plaats kan opvullen in schema 7, en daarmee ook het groundbegrip, dat in Habermas inventarisatie van dit schema ontbreekt. Het is nu mogelijk een definitie te geven van het werkelijkheidsgebied taal, die vergelijkbaar van opzet is met de definitie van de overige drie werkelijkheidsgebieden: taal is de relatie die de algemene spraakfunctie van reproductie-van-de-leefwereld verbindt met het werkelijkheidsverband intersubjectiviteit en met de impliciete aanspraak op verstaanbaarheid.

2.2.2. De samenhang van alle spraakfuncties

Wanneer we nu terugkijken naar de opbouw van schema 7, en een deel ervan, de algemene functies van de spreekdaad, vergelijken met het veel verder gedifferentieerde beeld van schema 9, dan ligt het volgende vermoeden voor de hand. De plaats, die in schema 7 op de vierde horizontale rij door Habermas werd opengelaten, bleef open omdat dit schema enkel vanuit het actorperspectief is opgesteld. Met betrekking tot dit perspectief zijn bovendien alleen de direkte spraakfuncties ingevuld. En dit zou verklaren, waarom culturele reproductie, sociale integratie en socialisatie niet met betrekking tot het directe kaderperspectief zijn opgenomen, en al evenmin met betrekking tot het indirecte actorperspectief. Wanneer deze verklaring juist is, wordt het ook aannemelijk, dat voor een volledige bepaling van de kaderfuncties vanuit het perspectief van 'actor' III op indirecte wijze ook de actorfuncties (weergave, mededeling en expressie) relevant zijn.

1) (1981-d), p. 9.

Tegen de achtergrond van deze beschouwingen kan ik nu stellen, dat het werkelijkheidsgebied taal in ieder geval niet zonder meer als een vierde gebied naast de drie andere mag worden geplaatst. Omdat dit in schema 7 min of meer gebeurde, moest wel onduidelijk blijven hoe actor- en kaderperspectief in de grondstructuur van een spreekdaad structureel op elkaar betrokken zijn.

Hiermee kom ik toe aan de uitwerking van mijn tweede punt van kritiek. Kennelijk moet het werkelijkheidsgebied taal worden begrepen als het geheel van alle feitelijk aanwezige (materiële en sociaal-culturele) mogelijksvoorwaarden van een spreekdaad. Vanuit het kaderperspectief bezien bewerkt en artikuleert de spraakfunctie van reproductie-van-de-leefwereld de intersubjectiviteit van de verstaanbaarheid betreffende de drie overige werkelijkheidsgebieden. Deze zijn, zoals we hebben gezien, in hun interdependentie constitutief voor de handelingsgerichtheid van de actoren I en II.

Over de wijze waarop actor- en kaderperspectief in de structurele eenheid van de spreekdaad op elkaar ingrijpen, is in een recente tekst van Habermas opnieuw meer te vinden dan in UP. In de eerder al geciteerde tekst zet hij uiteen, hoe in taalgebruik dat gericht is op het bereiken van overeenstemming een drietal relaties is geïmpliceerd. Zij komen voort uit het feit dat elke taaluiting,

"a) een uitdrukking is van de bedoeling van de spreker, b) een uitdrukking is die instrumenteel is voor het tot stand brengen van de interpersoonlijke relatie van de spreker met de toehoorder en c) een uitdrukking is over iets in de wereld"¹⁾.

Wanneer we afgaan op deze omschrijving van de geïmpliceerde relaties, valt het niet moeilijk vast te stellen, dat deze relaties volkomen passen bij wat ik de actorfuncties heb genoemd (in deze volgorde: expressie, mededeling en weergave). Belangrijk voor de analyse van de samenhang van actor- en kaderfuncties is nu het vervolg van de tekst:

1) (1981-d), p. 7.

"Bovendien worden wij door elke poging om te verhelderen wat het voor een spreker betekent te weten hoe je iets moet zeggen én wat het voor een toehoorder betekent te weten hoe je dat wat gezegd is moet begrijpen, geconfronteerd met een vierde relatie - de relatie tussen een gegeven uiting en reeksen van uitingen gedaan in dezelfde taal" ¹⁾.

Het netwerk tussen taaluitingen en wereld vertoont in de analyse vanuit het actorperspectief twee actorposities met voor elk drie spraakfuncties, en hetzelfde netwerk ²⁾ vertoont geanalyseerd vanuit het kaderperspectief dus ook drie spraakfuncties, zij het in dit geval maar vanuit één 'actor'positie. Ik heb de hier bedoelde spraakfuncties (culturele reproductie, sociale integratie en socialisatie) in eerste instantie ontleend aan een tekst over sociaalwetenschappelijke theorievorming, maar ik meen nu ook een reden te hebben gegeven, waarom zij ook wijzen op de systematische noodzaak het groundbegrip 'reproductie van de leefwereld' naar drie functie-aspecten te differentiëren, zodra het als direkt handelingsperspectief wordt gekozen. Ik ben daar overigens al op vooruitgelopen in de opbouw van schema 9. Hetzelfde netwerk kan - afhankelijk van het punt van waaruit de analyse vertrekt - op direkte wijze geanalyseerd worden vanuit zowel het actor- als vanuit het kaderperspectief, en in beide gevallen fungeert op indirecte wijze het andere perspectief op de achtergrond. Wat Habermas in het schema van UP (zie schema 7), dat opgesteld is vanuit het actorperspectief, heeft aangegeven, is dat op de achtergrond van het actorperspectief een kaderperspectief mee fungeert, en dat het te maken heeft met het werkelijkheidsverband van intersubjectiviteit en met de geldingsaanspraak van verstaanbaarheid. Hoe de beide perspectieven in elkaar grijpen blijft daar geheel in het midden. Ik heb dit punt pas verder kunnen verduidelijken aan de hand van

1) *ibid.* (De onderstreping is van mij, F.v.D.).

2) Zie a.w., p. 8.

meer recente analyses van Habermas¹⁾.

De vele differentiaties die ik tot nu toe in mijn interpretatie heb ingebracht, zijn nog niet toereikend. Ik moet erop wijzen dat het differentiëren van de spraakfuncties vanuit het kaderperspectief tot gevolg heeft, dat ook het werkelijkheidsverband van intersubjectiviteit en de impliciete aanspraak omtrent het gelden van verstaanbaarheid gedifferentieerd moeten worden. In het netwerk van taaluitingen en wereld, meer handelingstheoretisch geformuleerd: in de grondstructuur van de spreekdaad, moet het werkelijkheidsverband van intersubjectiviteit gespecificeerd worden met betrekking tot de werkelijkheidsverbanden van objectiviteit, normativiteit en subjectiviteit, zoals deze vanuit een dubbele actorpositie aan de orde zijn. Hetzelfde geldt voor de aanspraken op gelding: de aanspraak op verstaanbaarheid (die volgens mijn analyse in directe zin slechts vanuit het kaderperspectief gemaakt kan worden) moet gespecificeerd worden naar de aanspraken op waarheid, juistheid en waarachtigheid van de actoren I en II. Tenslotte houdt het bovengstaande ook in, dat het werkelijkheidsgebied taal op drievoudige wijze wordt gedefiniëerd, afhankelijk van de vraag of taal gespecificeerd wordt met betrekking tot de werkelijkheidsgebieden van externe natuur, maatschappij en interne natuur²⁾.

Samenvattend kan ik stellen, dat ik het onderscheid dat Habermas maakt met betrekking tot de spraakfuncties allereerst heb gebruikt ter karakterisering van de posities van de beide actoren I en II, en vervolgens ook van de onherleidbare positie van 'actor' III. Ik heb aldus, verder werkend met door Habermas aangereikte ideeën en in de lijn

- 1) Dit betekent natuurlijk ook, dat Habermas in UP nog niet in staat was aan te geven, hoe de vierde aanspraak op gelding, nl. de aanspraak op verstaanbaarheid (zie UP, p. 176 en hierboven p. 151 e.v.), begrepen moest worden. Geen van de beide actoren I en II kan immers vanuit zijn eenzijdige handelingsperspectief op directe wijze de verstaanbaarheid van een spreekdaad claimen.
- 2) De eerder, op pp. 169-170, geciteerde tekst zie ik als een goede verduidelijking van wat ik hier stel betreffende de structuur van een spreekdaad.

van zijn conceptie, een samenhangend geheel van elementen en functies ontwikkeld. Daardoor heb ik zijn analyse wat de actoren I en II betreft nader kunnen specificeren, en wat 'actor' III betreft heb ik ze kunnen aanvullen met een specificatie van het intersubjectiviteitsverband.

Het kan iemand gaan duizelen wanneer hij in verband met de structuur van een spreekdaad met zo'n grote hoeveelheid aan onderscheiden en nuanceringen wordt geconfronteerd.

Nu is het wel mogelijk, om de complexe rijkdom aan elementen en relaties in een groot overzicht bijeen te zetten. Het is echter zeer de vraag, of een dergelijk omvattend schema (enkele malen groter dan schema 9) nog wel geschikt is, om het doel van de hier doorgevoerde analyse te dienen: nauwkeurig inzicht te bieden in de structurele samenhang van alle (constitutieve) elementen van een spreekdaad en in de wijze waarop zij op elkaar inwerken (de functies die zij ten opzichte van elkaar hebben).

Er is een alternatief dat mij veel beter lijkt. Tijdens het moeizaam zoeken naar een sleutel voor het oplossen van de vele interpretatieproblemen, waarvoor Habermas met zijn analyses van de grondstructuur van de spreekdaad zijn interpretatoren plaatst, heb ik onschatbaar veel nut ondervonden van het gebruik van een wiskundig model. Het heeft mij bijzonder geholpen, om de door Habermas intuïtief gevolgde wegen na te trekken, en de ratio ervan expliciet te maken. Aanvankelijk was het een gissen, dat het model dat ik wilde gaan gebruiken, geschikt zou zijn voor deze taak. Nauwe samenwerking met de maker van het model leidde enerzijds tot het herhaald bijstellen van het modelontwerp, en anderzijds tot steeds gerichtere interpretatiepogingen mijnerzijds. De analyse die uit deze wisselwerking resulteert, kan intussen het beste aangemerkt worden als de uitkomst van een beredeneerd gissen. Ik beschouw het ook nu voor de presentatie van de uitkomst van mijn analyse als de meest doeltreffende en nauwkeurigste weg dit wiskundig model te gebruiken. Hiertoe heb ik in de bijlage de tekst opgenomen waarin het betreffend wiskundig model stap voor stap wordt opgebouwd en toegelicht. Met behulp daarvan geef ik in het volgende hoofdstuk een systematische behandeling van alle elementen en relaties waarover in dit

hoofdstuk is gesproken. De stelling die ik ten aanzien daarvan wil verdedigen, houdt in, dat met de doorgevoerde analyse alle elementen die relevant zijn voor Habermas' reconstructie van de spreekdaad expliciet zijn gemaakt, en dat het netwerk van relaties dat ze onderling verbindt hiermee uitputtend is geanalyseerd.

2.3. De ideale spreesituatie als standaard van maatschappelijkheid

Ter afsluiting van de analyse van dit hoofdstuk wil ik in het kort een kwestie bespreken, die op de achtergrond al voortdurend mee heeft gespeeld, maar die nog onvoldoende is belicht. Ik wil duidelijk maken, dat de reconstructie van de grondstructuur van de spreekdaad, zoals ik die tot nu toe heb uitgewerkt, tevens kan gelden als standaard waaraan de maatschappelijkheid van ons handelen en spreken kan worden afgemeten. Of met de termen die ik in de titel van dit hoofdstuk heb gebruikt: ik wil uitwerken waarom de grondstructuur van de spreekdaad niet alleen geïnterpreteerd kan worden als de grondslag van de sociaalculturele leefwijze, maar ook als de standaard voor het bepalen van het sociaal-culturele, dit is het maatschappelijk karakter van deze leefwijze. Als ingang voor deze beschouwing kies ik een toelichting bij de uitdrukking 'ideale spreesituatie'¹⁾. Ik ben van mening, dat de uitdrukkingen 'grondstructuur van de spreekdaad' en 'ideale spreesituatie' alle twee op precies dezelfde kenmerkende werkelijkheidsverbanden betrekking hebben. Wel wordt in de eerste uitdrukking ten aanzien van de ondernomen reconstructie voornamelijk de functie van theoretische verantwoording belicht, terwijl de tweede uitdrukking de oriëntatiefunctie ervan voor het handelen en spreken naar voren haalt.

We hebben eerder gezien²⁾, dat Habermas in zijn onderzoeksstrategie prototypische betekenis toekent aan de klasse van taaluitingen die op communicatie gericht zijn. Ik verwijs naar de daar gegeven voorbeel-

1) De voornaamste vindplaats voor het bepalen van de inhoud ervan vormt W, pp. 254-260. Mijn interpretatie van dit begrip steunt echter vooral op recentere teksten van Habermas.

2) p. 151 e.v.

den. Hij richt met andere woorden zijn onderzoek van spreekdaden en taaluitingen primair op situaties waarin communicatief handelen centraal staat. Het is een deelgebied van het geheel van de maatschappelijke verhoudingen. Daarnaast zijn er situaties waarin doelrationeel handelen vooropstaat, bijvoorbeeld het handelen op een markt, of expressief handelen, bijvoorbeeld dansen. In feitelijke situaties ligt bij het verrichten van spreekdaden de nadruk altijd op één van de verschijningsvormen van de werkelijkheidsverbanden.

Op communicatie gerichte taaluitingen horen thuis in een maatschappelijk deelgebied, maar voor de verklaring ervan moet volgens Habermas teruggerepen kunnen worden op een theorie omtrent de samenhang van taaluitingen op alle gebieden. Anders gezegd: het maatschappelijk karakter van bepaalde taaluitingen wordt bepaald door de structurele verwevenheid ervan met alle overige taaluitingen. In Habermas' onderzoeksprogramma vormt de theorie omtrent aanspraken op gelding de uitwerking van zo'n theorie. In deze theorie wordt voorondersteld, dat de aanspraken die mensen in hun spreken de facto ten opzichte van elkaar laten gelden, naar hun eigen inschatting terecht worden gemaakt, en dat ze derhalve gehonoreerd dienen te worden. In de maatschappelijke verhoudingen blijkt niettemin telkens weer, dat er vaak geen goede gronden zijn om aanvaardbaar te aanvaarde, specifieke aanspraken op gelding nog langer te aanvaarden. Niettegenstaande deze ervaringen kan volgens Habermas het maatschappelijk karakter van ons handelen enkel verklaard worden, wanneer we aannemen, dat wij mensen altijd uit moeten gaan van een stilzwijgende overeenstemming omtrent het over en weer gelden van de eerder gespecificeerde werkelijkheidsverbanden. Zonder deze wederzijdse 'verwachting', zonder dit 'vooordeel', is het volgens hem niet zinvol van maatschappij te spreken of van maatschappelijk handelen. In deze precieze betekenis kan de structuur zelf van een spreekdaad communicatief worden genoemd.

Naar de aldus omschreven communicatieve aard van de grondslag van het spreken verwijst Habermas met de uitdrukking 'ideale spreesituatie'. Met de keuze van deze uitdrukking heeft hij wel veel misverstanden opgeroepen. Deze uitdrukking heeft hij zonder twijfel gesmeed naar analogie van Chomsky's 'ideale spreker'. Dit wijst er al op, dat de uitdrukking

thuishoort in een reconstructie-context, waarin het gaat om dieptestructuren van feitelijke taaluitingen. Tegenover de 'ideale spreker' staat - zoals we vroeger hebben gezien - 'de empirische spreker'. Zo ook staan tegenover 'de ideale spreeksituatie' feitelijke, empirisch wel omschreven spreek situaties waarin concrete spreekdaden worden verricht. Het betekent, dat de ideale spreker en de ideale spreeksituatie gestileerde reconstructies zijn van dat wat - naar aangenomen lijkt te moeten worden - tot de structurele elementen behoort van respectievelijk grammaticale competentie en van de competentie tot het voortbrengen van een spreek situatie als zodanig¹⁾.

'Rationele reconstructies' hebben in de opvatting van Chomsky (en hierin wijkt hij niet af van Carnap) enkel theoretische betekenis. Volgens de gangbare opvatting valt deze samen met hun cognitieve betekenis. Op deze identificatie van theoretisch met cognitief heeft Habermas kritiek, omdat zijns inziens daarmee de niet-cognitieve elementen wegvallen in de reconstructieve analyse. Met name het geldingskarakter van de 'know how' die gereconstrueerd wordt, valt aldus onder de tafel²⁾. Hiertegenover stelt Habermas een opvatting van reconstructie, waarin ook de geldingsaspecten op theoretisch niveau expliciet worden gemaakt. Zoals we hebben gezien, behoren de impliciete aanspraken op gelding in zijn reconstructie van de grondslag van het spreken tot haar constitutieve elementen. Niet alleen wordt de aanspraak op waarheid betreffende cognitieve uitspraken, uitspraken dus die betrekking hebben op het werkelijkheidsverband van objectiviteit, in aanmerking genomen. Habermas brengt deze aanspraak op gelding bovendien in stelselmatig verband met nog drie aanspraken op gelding en met de drie werkelijkheidsverbanden waarop zij betrekking hebben. In deze benadering kan over objectiviteit

1) Deze interpretatie van 'de ideale spreek situatie' plaatst het begrip in een door Carnap ontwikkelde wijze van analyseren, de weg van de zogeheten 'rationele reconstructie'. Zie het eerder hierover gezegde in hoofdstuk III, § 2.2. Vergelijk ook de interessante uitwerking van 'rationele reconstructie', met betrekking tot onderzoek van normen, door Edna Ullmann-Margalit, *The emergence of norms* (1977), zie het zeer verhelderende eerste hoofdstuk: *Aim and Method*, met name pp. 1-7.

2) Zie UP, p. 190.

niet langer gesproken worden zonder er normativiteit, subjectiviteit en intersubjectiviteit uitdrukkelijk bij te betrekken. En daarenboven komt er kijk op de objectieve voorwaarden, waaraan de aanspraken op juistheid, waarachtigheid en verstaanbaarheid moeten voldoen. De probleemstelling wordt verdiept en verbreed.

Dit alles klinkt mee in de betekenis die Habermas geeft aan de uitdrukking 'ideale spreek situatie'. Aan de analyse van de spreekdaad komt binnen zijn conceptie tegelijkertijd zowel de functie toe een theoretische grondslag te bieden voor de verklaring van concrete taaluitingen, als de functie een standaard te leveren voor de beoordeling van de maatschappelijkheid van het handelen.

En hier beginnen de misverstanden. In teksten van vóór 1970 heeft Habermas bij herhaling gesproken van 'machtsvrije ('herrschaftsfreie') dialoog'.

Hij maakte in deze periode nog niet het onderscheid tussen zelfreflectie en rationele reconstructie. Dit houdt in, dat de betekenis van de sleutelbegrippen uit zijn toenmalige opvatting van kritische theorie ambigu bleef: ze hadden een functie op het niveau van filosofische theorievorming, terwijl er tevens de functie aan werd toegekend houvast en oriëntatie te bieden voor het handelen. Dit had tot gevolg, dat in allerlei discussies Habermas' begrip 'machtsvrije dialoog' voornamelijk ging fungeren als verwijzing naar het doel, waarop maatschappijhervorming gericht moest zijn, terwijl het in diens werk onmiskenbaar toch ook als categorie fungeerde waarmee een mogelijkheidsvoorwaarde van de menselijke bestaanswijze werd aangeduid. Wanneer Habermas dan in de zeventiger jaren het begrip 'ideale spreek situatie' invoert, worden beide begrippen als het ware over elkaar heengeschoven, en gelden als betekenisgeleijk.

Ik heb in deze studie duidelijk willen maken, dat het referentiekader van Habermas' variant van kritische theorie sinds meer dan tien jaar een andere structuur vertoont dan voordien. Ik heb het verschil getypeerd door te spreken van de overgang van een kader met twee naar een kader met drie contexten¹⁾. Voor de functie van het begrip 'ideale spreek-

1) Vgl. pp. 81 e.v. en pp. 112 e.v.

situatie' houdt dit, zoals uiteengezet, in, dat het thuishoort in de context van grondslagenonderzoek. Weliswaar blijft in mijn interpretatie deze context op bemiddelde wijze verbonden met de beide andere contexten, maar het is niet langer zo, dat begrippen en uitspraken binnen de context van grondslagenonderzoek onmiddellijk relevant zijn voor het alledaags handelen. De inhoud van het begrip 'ideale spreek situatie' betreft de afbakening van de grenzen waarbinnen het sociaal-culturele leven zich afspeelt. In die zin is het een standaard voor de beoordeling van de maatschappelijkheid van het handelen. En aan zulk een standaard is dringend behoefte in de hedendaagse situatie, waarin verschil van inzicht omtrent grondnormen eerder regel dan uitzondering is. Op deze stand van zaken precies wil Habermas met zijn onderzoeksprogramma inspelen. Voor een gefundeerde beoordeling evenwel van de vraag, of een specifieke historisch-maatschappelijke situatie aanvaardbaar is of niet, maatschappelijke vooruitgang betekent of niet, is deze standaard wel onmisbaar, maar volstrekt ontoereikend¹⁾.

Wel is het mogelijk ten aanzien van de grondstructuur van de spreekdaad (de 'ideale spreek situatie') zodanige vooronderstellingen²⁾ in te voeren, dat aan de praktische idee van de machtsvrije dialoog, d.w.z. als oriëntatiepunt voor ons handelen³⁾, een theoretisch nauwkeurige begripsomschrijving kan worden gegeven. Ik zal niet nalaten in het nu volgende hoofdstuk voor deze mogelijkheid tot praktische uitwerking van het grondslagenonderzoek aandacht te vragen.

- 1) Op deze problematiek kom ik terug in hoofdstuk VII bij de behandeling van reconstructief-empirisch onderzoek.
- 2) Het zijn, zoals zal blijken, contrafaktische vooronderstellingen, maar 'cum fundamento in re' zou ik er in scholastiek jargon aan toe willen voegen.
- 3) De idee is gesitueerd in de context van het alledaags handelen.

HOOFDSTUK VI: DE STRUCTUUR VAN EEN SPREEKDAAD. FILOSOFISCHE ANALYSE MET DE MIDDELEN VAN HET TRIPOLAIR MODEL

In het voorafgaande hoofdstuk heb ik de grondstructuur van de spreekdaad onderzocht zoals die er uitziet in Habermas' reconstructie. Daardoor hebben we enig zicht gekregen op de verbanden die hij legt tussen de verschillende elementen, en op de betekenis die zij hebben.

Nu heb ik, zoals gezegd, bij het analyseren van Habermas' teksten met betrekking tot grondslagenonderzoek veel steun gehad van een model, dat dr. P.H.M. Ruys ontwikkeld heeft, in eerste instantie ten behoeve van theorievorming in de economie¹⁾. Gesprekken met hem hadden mij het vermoeden ingegeven, dat wellicht zijn model als een formele representatie zou kunnen worden opgevat van de grondstructuur van de spreekdaad. In de laatste fase van mijn onderzoek zijn pogingen de uitkomsten van mijn analyses met de middelen van zijn model formeel te bewerken, erg nuttig gebleken om tot een sluitende Habermas - interpretatie te komen. Het mag misschien een toeval heten, dat ik op het juiste moment een bruikbaar model onder ogen kreeg²⁾. Dát een wiskundig model kan helpen bij het analyseren van filosofische vraagstukken vind ik beslist géén toeval. Ik heb de volgende redenen om te denken dat het werken met wiskundige modellen in complexe filosofische kwesties nuttig kan zijn³⁾:

- de complexiteit van de grondslagenproblematiek zoals Habermas die ontwikkelt, is groot. Om de consistentie van het redeneren over de verbanden tussen de afzonderlijke elementen en de functies van een spreekdaad te bevorderen, en de volledigheid van de analyse te controleren vormt het gebruik van een eenvoudige en eenduidige taal een krachtig hulpmiddel. Het dwingt tot het expliciet maken van vooronderstellingen die gemakkelijk over het hoofd worden gezien;

1) Zie Ruys (1974) en (1981).

2) Het feit dat ik aan een economische faculteit werkzaam ben heeft dit toeval ongetwijfeld begunstigd.

3) Ik sta even stil bij dit punt, omdat ik gemerkt heb dat er nogal wat filosofen zijn die er vreemd tegen aan kijken, of die het nut ervan helemaal niet inzien.

- de ervaring die ik heb opgedaan met het herformuleren van Habermas' analyses in formele taal lijkt erop te wijzen dat er heuristische impulsen van uitgaan bij het interpreteren van moeilijke tekstpassages. Kryptisch-klinkende uitspraken van Habermas dwongen meer dan eens tot 'gissen' naar hun betekenis. Dit gissen vertoonde systeem vanaf het moment dat ik de veronderstelling waagde, dat het model van Ruys de adequate uitdrukkingsmiddelen kon bieden voor de door Habermas filosofisch gereconstrueerde grondstructuur;
- de heuristische functie van het model bleef niet beperkt tot het ophelderen van dubbelzinnigheden in Habermas' tekst, zij maakte het ook mogelijk ontbrekende elementen in diens analyse op te sporen en aan te vullen¹⁾.

Behalve deze redenen van meer methodische aard, zie ik ook een reden van systematisch belang:

- we hebben in deel I, naar aanleiding van de problematiek van het meten²⁾, gezien dat Habermas het als een voorwaarde voor theoretisch verklaren beschouwt, dat meetoperaties ontwikkeld kunnen worden vanuit meetstandaarden. Met een terugblik op de daar gegeven schets kan deze problematiek nu aldus verwoord worden: zolang er op het gebied van de sociale wetenschappen geen grondslagenonderzoek plaats vindt, op basis waarvan systematische relaties kunnen worden gelegd tussen de context van het handelen van alledag en de context waarin empirische theorieën worden opgesteld, hebben deze theorieën niet werkelijk verklarenskracht. Ik denk, dat de in deze studie uitgewerkte formele behandeling van Habermas' grondslagenonderzoek een meetstandaard oplevert, die onder toevoeging van vooronderstellingen over verandering en evenwicht, tot meetoperaties kan leiden die geschikt zijn om het door Habermas vereiste systematisch verband te leggen. Mij dunkt, dat dit resultaat niet zonder de precieze middelen van een wiskundig model verkregen kan worden. Verderop kom ik terug op dit punt.

1) Voorbeelden hiervan zijn de twee punten van kritiek uit het vorige hoofdstuk, § 2.2.

2) p. 68 e.v.

Om deze reden hecht ik eraan in dit hoofdstuk de formele bewerking te presenteren, die ik aan Habermas' grondslagenonderzoek heb gegeven. In een eerste paragraaf maak ik duidelijk, hoe de overgang kan worden gemaakt van de voornaamste uitkomsten van de analyse van het voorafgaande hoofdstuk naar de uitgangspunten en de eigenschappen van het tripolair model. In de tweede paragraaf laat ik dan zien, hoe een filosofische interpretatie van dit model mogelijk is, die volkomen recht doet aan Habermas' reconstructie van een spreekdaad. Pas dank zij deze interpretatie wordt werkelijk inzicht verkregen in de structuur van het netwerk van relaties dat alle elementen met elkaar verbindt.

§ 1. De overgang van de grondstructuur van een spreekdaad naar het tripolair model

1.1. De uitgangspunten van Habermas' grondslagenonderzoek en die van het tripolair model

Het is nodig na te gaan, of de uitgangspunten van het tripolair model een interpretatie toestaan, die geënt is op Habermas' grondslagenonderzoek. Aan de filosofische conceptie die hierin vorm krijgt, mag natuurlijk niet tekort worden gedaan. Om een antwoord te krijgen op deze vraag bespreek ik in eerste instantie de uitgangspunten van het tripolair model, en daarna enkele facetten van de formele uitwerking die eraan wordt gegeven.

Ik vat de uitgangspunten als volgt samen. Er wordt aangenomen, dat een verschijnsel kan worden gedefiniëerd in termen van de kwaliteiten die eraan toekomen, en dat er factoren zijn die relevant zijn voor of een bijdrage leveren aan het totstandkomen van het verschijnsel. Verder wordt een definitie gegeven van het begrip 'relevante factor'. Iets wordt een relevante factor genoemd, wanneer het voldoet aan de voorwaarde dat het een bepaalde combinatie is van aanwezige of niet-aanwezige kwaliteiten. De omvang van de combinatie is afhankelijk van het totaal aantal kwaliteiten dat een verschijnsel definiëert. Als synoniem voor de term relevante factor geldt het woordt positie. Ik zal bij voorkeur deze term gebruiken.

Vervolgens wordt een bewerking $*$ gedefiniëerd op de verzameling posities, die zodanig is dat het mogelijk wordt aan elk paar van niet-identieke posities een unieke derde positie binnen de verzameling aan te wijzen, en die bovendien de verzameling posities onderverdeelt in subgroepen van telkens drie verschillende posities. Deze verzameling posities wordt aangeduid met Ω , en de subgroepen worden ternaire relaties genoemd. De drie tot nu toe genoemde uitgangspunten, waarin de verzameling van posities en de bewerking op deze verzameling worden gedefiniëerd, bepalen het positiemodel $(\Omega, *)$. Door nu als vierde uitgangspunt te stellen, dat een verschijnsel wordt gedefiniëerd door drie kwaliteiten, wordt vastgelegd, dat het aantal posities van de verzameling Ω gelijk is aan het aantal ternaire relaties van de verzameling $\bar{\Omega}$.

Wat zijn nu van het aldus geconstrueerde model de aspecten die interessant zijn in verband met Habermas' structuuranalyse van een spreekdaad?

- Om te beginnen de assumptie, dat een verschijnsel en de relevante factoren of posities met betrekking tot dit verschijnsel elkaar constitueren en definiëren op basis van de kwaliteiten die ze hebben. Dit strookt geheel en al met de uitgangspunten van Habermas' filosofie. Zo betreft zijn grondslagenonderzoek de structuur van een spreekdaad. Van een spreekdaad nu geldt, zoals we hebben gezien, dat ze het resultaat is van het netwerk van relaties dat tot stand komt dank zij de inwerking op elkaar van minimaal twee actoren en van de leefwereld, die als kader fungeert voor hun interactie. Niet minder juist is het volgens deze zienswijze, dat de beide actoren en de leefwereld gedefiniëerd worden in termen van de eigen bijdrage die ze leveren aan het netwerk van relaties.

Met deze zienswijze neemt Habermas overigens stelling tegenover filosofische opvattingen, waarin de relatie van mens en (sociaal-culturele) wereld mede wordt bepaald door factoren van buiten deze relatie, hetzij in de gestalte van enigerlei transcendentie instantie, hetzij in de vorm van een evolutionair natuurproces. Het menselijk handelen en spreken kan derhalve binnen Habermas' conceptie zeer wel worden geïnterpreteerd als het samenhangend geheel van de handelingsposities die alle een of meer kwaliteiten bezitten, welke aan het totstandkomen van een spreek-

daad een bijdrage leveren.

- Het eigene van de bijdrage van de drie genoemde actoren komt voort uit het feit, dat ze drie niet tot-elkaar-herleidbare handelingsperspectieven vertegenwoordigen: het tweezijdige actorperspectief en als derde het kaderperspectief. Op grond hiervan kan ik de eigen bijdrage van de actoren in termen van het model beschouwen als de uitdrukking van de aanwezigheid van drie onherleidbare kwaliteiten: twee onderscheidbare subjectieve kwaliteiten en een intersubjectieve. Er zijn in het netwerk van een spreekdaad derhalve minimaal drie onherleidbare kwaliteiten in het geding, en dus ook - volgens de definitie van het tweede uitgangspunt - minimaal drie posities.

- De derde assumptie, die het meest karakteristiek is voor het tripolair model, is interessant door de twee eigenschappen die ze voor het model met zich meebrengt:

1) de eigenschap dat het mogelijk is van elk paar van (niet-identieke) posities naar een derde positie te gaan, waarin de beide uitgangsposities de kwaliteit of kwaliteiten die ze bezitten inbrengen met als resultaat een nieuwe combinatie van aanwezige of niet-aanwezige kwaliteiten in de derde positie die ze aanwijzen. De bewerking $*$ op de verzameling Ω maakt een productieve beweging mogelijk.

2) de eigenschap dat - gegeven het uitsluiten van de mogelijkheid de bewerking $*$ toe te passen op twee identieke posities - voor elke trits van posities geldt, dat ze productief is, d.w.z. dat ze leidt tot een specifieke ternaire relatie.

Het is vooral dit uitgangspunt dat mijn belangstelling had bij het zoeken naar inzicht in de (vooronderstelde) innerlijke consistentie en samenhang van het algemeen handelingssysteem van Habermas. Op een goed moment heb ik de veronderstelling gemaakt, dat in het algemeen handelingssysteem de werkelijkheidsregionen worden gedefiniëerd door de constitutieve samenhang van de verschijningsvorm van de werkelijkheidsverbanden met de impliciete aanspraken op gelding en met de algemene functies van de spreekdaad. Het zijn de drie ordeningsgezichtspunten die Habermas gebruikt voor de opbouw van het algemeen handelingssysteem. En wat de onderlinge samenhang van deze ordeningsgezichtspunten betreft maakte ik de veronderstelling, dat ze betrekking hebben op verschillende posities bin-

nen het algemeen handelingsysteem én dat de betreffende posities met elkaar een ternaire relatie vormen. Ik heb de ordeningsgezichtspunten aldus geïnterpreteerd als gezichtspunten met behulp waarvan posities ten opzichte van elkaar kunnen worden afgebakend, terwijl ze tevens houvast bieden bij het artikuleren van hun samenhang door de mogelijkheid uit te gaan van elk paar van posities en naar de derde positie te zoeken die ze samen aanwijzen. Kortom, ik heb het algemeen handelingsysteem op basis van deze twee vooronderstellingen kunnen behandelen als een verzameling ternaire relaties. Tentatief ben ik toen alle relaties in het algemeen handelingsysteem gaan interpreteren. Zoals uit het vorige hoofdstuk blijkt, ging daarbij mijn zoeken voornamelijk in de richting van het opsporen van de samenhang van de posities van waaruit een bijdrage wordt geleverd aan het totstandkomen van een spreekdaad.

- Het vierde uitgangspunt maakt het mogelijk het opsporen van de samenhang van posities en het zoeken naar de samenhang binnen de verzameling van ternaire relaties als een en hetzelfde probleem te zien.

Door te stellen dat het aantal kwaliteiten dat een verschijnsel definieert, gelijk is aan drie, worden namelijk enkele belangrijke zaken vastgelegd.

Ten eerste dat het aantal posities van de verzameling Ω en het aantal ternaire relaties van de verzameling $\bar{\Omega}$ aan elkaar gelijk zijn, namelijk zeven. Verder ook dat er precies drie onherleidbare posities zijn.

En tenslotte dat de wijze waarop de bewerking $*$ is gedefiniëerd met betrekking tot de verzameling Ω van posities op dezelfde wijze geldt voor de verzameling $\bar{\Omega}$ van ternaire relaties. Technisch uitgedrukt: de beide verzamelingen zijn isomorph.

Voor mijn interpretatie van Habermas' structuuranalyse heeft dit gewichtige gevolgen. Ik ben al tot de vaststelling gekomen, dat het voor een goed begrip van Habermas' reconstructie noodzakelijk is, dat er minimaal drie onherleidbare posities zijn, posities dus met één kwaliteit. Gegeven de vierde assumptie mogen het er ook niet meer zijn dan drie. Dit betekent twee dingen: allereerst dat de combinatie van de drie onherleidbare kwaliteiten een spreekdaad maakt tot wat zij is. Deze moet dus geïnterpreteerd worden als een positie met drie aanwezige kwaliteiten. Vervol-

gens betekent dit ook, dat de overige drie posities geïnterpreteerd moeten worden als verschillende combinaties van telkens twee kwaliteiten. Deze gegevens tesamen genomen maken het mogelijk de structuur van hun samenhang te bepalen zoals dat in het diagram van de Bijlage is gebeurd¹⁾.

Met het bovenstaande heb ik vooral willen benadrukken dat de vierde assumptie een brug slaat tussen de verzameling van posities en de verzameling van ternaire relaties van het tripolair model, en de brug is de structuurgelijkheid van de werking van het patroon van posities met de werking van het patroon van ternaire relaties. Voor mijn interpretatie van Habermas' reconstructie van de grondstructuur van een spreekdaad betekent dit, dat ik alle beschikbare gegevens met betrekking tot de onherleidbare posities van de drie actoren nu op systematische wijze in verband kan brengen met de gegevens die beschikbaar zijn betreffende de ternaire relaties van het algemeen handelingssysteem. Hōe dat gebeuren kan, met andere woorden welke middelen het tripolair model daartoe aanreikt, wil ik ter afsluiting van deze paragraaf duidelijk maken. Dāt het kan zonder buiten het kader te treden van Habermas' conceptie, laat ik zien in de volgende paragraaf.

1.2. De formele weg van posities naar relaties en omgekeerd

In de Bijlage worden met het oog op de constructie van het tripolair model $(\Omega, \star)$ een tweetal stappen gezet, die leiden tot de omzetting van de vier besproken uitgangspunten in een formele wiskundige structuur. Eerst wordt een basismodel $(X, \star)$ geconstrueerd, bestaande uit de verzameling van elementen of posities die elk drie kwaliteiten kunnen bezitten en uit de bewerking $\star$. Deze bewerking staat toe ternaire relaties in X af te leiden. Het aantal posities in het basismodel is acht,

1) p. 244. Omdat de samenhang binnen de verzameling van ternaire relaties $\bar{\Omega}$ dezelfde structuur heeft kan daarvoor, zoals op deze bladzijde van de Bijlage gebeurt, hetzelfde diagram worden gebruikt.

en het zijn de volgende: $\underline{0} := (0,0,0)$ $\alpha := (0,1,1)$
 $A := (1,0,0)$ $\beta := (1,0,1)$
 $B := (0,1,0)$ $\gamma := (1,1,0)$
 $C := (0,0,1)$ $\omega := (1,1,1)$

Op deze elementen wordt een bewerking $*$ gedefiniëerd, zodanig dat punts-
gewijs (per kwaliteit) geldt:

$$\begin{array}{ll} 1 * 0 = 1 & 0 * 0 = 0 \\ 0 * 1 = 1 & 1 * 1 = 0 \end{array}$$

Deze bewerking is gesloten in X , associatief en commutatief. De gesloten-
heid is hiervan voor ons het belangrijkste kenmerk. Ik heb het in feite
al filosofisch geïnterpreteerd bij de bespreking van het eerste uit-
gangspunt. Ik heb daar opgemerkt, dat de reconstructie van een spreek-
daad naar Habermas' conceptie alleen posities in aanmerking mag nemen
die tot de structuur van de spreekdaad zelf behoren, die anders gezegd
endogeen zijn. Exogene factoren worden voor de verklaring van feite-
lijke spreekdaaden (en daarop toch is de structuuranalyse gericht) uit-
gesloten. Dat ook het associatief en het commutatief karakter van de be-
werking $*$ geen moeilijkheden geeft voor de filosofische interpretatie,
moge blijken uit § 2.

De tweede stap wordt gezet, wanneer uit het basismodel de nulpositie
wordt verwijderd. Filosofisch is dit belangrijk, omdat het basismodel
op zichzelf nog niet geschikt is voor een interpretatie in termen van
Habermas' structuuranalyse. Waarom is dit het geval? Het doet afbreuk
aan de communicatieve grondstructuur van een spreekdaad wanneer een be-
werking $*$, in de omschreven zin, wordt toegestaan op twee posities waar-
van er een de nulpositie is. De bewerking zou namelijk per definitie
geen enkele nieuwe combinatie van kwaliteiten opleveren, ze zou integren-
deel zelfs de wel aanwezige kwaliteit in de andere positie steriel maken.
De bewerking zou in dit geval namelijk slechts een relatie van de niet-
nul positie met 'zichzelf' doen ontstaan. Dit is fundamenteel in strijd
met Habermas' conceptie van de structuur van een spreekdaad, die zo-

danig dient te zijn dat erdoor kan worden verklaard, hoe de feitelijke communicatieve omgang tussen mensen de concrete sociaal-culturele werkelijkheid slechts instandhoudt door haar telkens opnieuw voort te brengen en om te vormen binnen de samenhang van een gedeelde leefwereld.

Noemen we de nieuwe, ingeperkte verzameling van posities Ω en wordt er, op dezelfde wijze als op X , een bewerking $*$ op gedefiniëerd, dan ontstaat het tripolair model $(\Omega, *)$. De verzameling van posities is gelijk aan die van het basismodel minus de nulpositie. De verzameling ternaire relaties (aangeduid met $\bar{\Omega}$) die binnen dit model kunnen worden afgeleid, bestaat uit deze zeven:

$$\begin{array}{ll} \bar{A} := (\alpha, B, C) & \bar{\alpha} := (A, \omega, \alpha) \\ \bar{B} := (\beta, A, C) & \bar{\beta} := (B, \omega, \beta) \\ \bar{C} := (\gamma, A, B) & \bar{\gamma} := (C, \omega, \gamma) \\ & \bar{\omega} := (\alpha, \beta, \gamma) \end{array}$$

De brug tussen de verzameling Ω van posities en de verzameling $\bar{\Omega}$ van relaties is de structuurgelijkheid van de wijze waarop respectievelijk posities en relaties op elkaar inwerken, gedefiniëerd door de bewerking $*$. Wat is de filosofische betekenis van deze isomorphie? Wanneer we kijken naar de geschiedenis van het filosofisch denken, dan lijkt daarin vaak een benadering van de (sociaal-culturele) werkelijkheid dominant geweest te zijn, waarin het onderscheid van posities, in de gestalte die ze hebben als uitkomst van de sociaal-culturele ontwikkeling, het voornaamste vertrekpunt is van analyse. Het is een benadering waarin de analyse zich primair richt op de specifieke geaardheid van de constitutieve elementen, en op hun onderlinge geordendheid. In de laatste eeuwen lijkt de neiging deze wijze van analyseren de voorkeur te geven nog versterkt onder invloed van een mechanistisch wereldbeeld. Het gevaar is niet denkbeeldig gebleken, dat deze benadering leidt tot het hypostasiëren van de eigenheid van de elementen en van hun ordening. Een filosofische analyse kan evenwel ook vertrekken vanuit een handelings-theoretisch perspectief, en haar vertrekpunt kiezen in de interacties die relaties doen ontstaan, en die tot een bepaalde structurering leiden

van de werkelijkheid. Met andere woorden de proceskant van de werkelijkheid staat dan voorop in de analyse. Tegenover de eerste benaderingswijze benadrukt Habermas' in zijn grondslagenonderzoek ongetwijfeld vooral het handelingstheoretisch vertrekpunt. Dit neemt niet weg, dat in zijn reconstructieve filosofie beide benaderingswijzen complementair functioneren. De uiteindelijke grond daarvoor is mijns inziens te vinden in de wijze waarop hij de spreekdaad-theorie van Searle veralgemeent en radicaliseert¹⁾. In de dubbelheid van een spreekdaad, die zowel de structurerende handelingsgerichtheid als de geobjectiveerde uitdrukking ervan omvat, zijn de beide analyseperspectieven én hun onderlinge afhankelijkheid gefundeerd. De isomorphie van de beide verzamelingen, die berust op de vierde assumptie, krijgt aldus in de filosofische interpretatie die ik er in overeenstemming met Habermas' conceptie aan geef, ook een inhoudelijke grondslag.

In verband met de overgang van posities naar relaties wijs ik tenslotte op de bewerking . die met betrekking tot het tripolair model wordt gedefiniëerd. Zij maakt het mogelijk om telkens twee posities met elkaar te vergelijken door een derde aan te wijzen die gemeenschappelijke kenmerken heeft²⁾. De aangewezen derde positie kan in dit geval wel de nulpositie zijn, gegeven de volgende definitie van de bewerking. Puntsgewijs (per kwaliteit) geldt:

$$\begin{array}{ll} 1 \cdot 0 = 0 & 0 \cdot 0 = 0 \\ 0 \cdot 1 = 0 & 1 \cdot 1 = 1 \end{array}$$

Deze bewerking maakt het mogelijk de eerder besproken ordening van posities³⁾ ook formeel af te leiden:

- er zijn drie onherleidbare posities A, B en C, waarin telkens slechts één kwaliteit aanwezig is. Ze worden polaire posities genoemd, en aan deze drie posities ontleent het model zijn naam.

1) Zie hierboven pp. 139-144.

2) Deze bewerking heeft geen betekenis voor de werking van het model, zij dient er alleen toe de posities in het model ten opzichte van elkaar te discrimineren.

3) Zie pp. 186-187.

- er zijn vervolgens drie posities die volgens de bewerking . aange-
wezen kunnen worden als de uitdrukking van telkens twee polaire
posities. Het zijn α , β en γ , en in elk van deze posities komen
twee kwaliteiten voor. Ze worden projectieve posities genoemd.
- tenslotte is er de positie ω , die gespecificeerd wordt door drie
kwaliteiten, omdat ze steeds de uitkomst is van de inwerking
op elkaar van een polaire en een daarbij behorende projectieve
positie. Deze zevende positie wordt centrale positie genoemd.

Het valt niet moeilijk deze ordening van posities te interpreteren in termen van Habermas' grondslagenonderzoek, al verdienen zeker de projectieve posities nadere uitleg. De filosofische behandeling van deze posities wordt gegeven in de paragraaf die zo meteen volgt. Vóór ik hier aan toekom, moet evenwel nog een laatste zaak worden geregeld. Een filosofische interpretatie van de verschillende posities kan namelijk niet eerder worden uitgewerkt dan nadat ik heb beslist welke van de polaire posities wordt geïnterpreteerd als de positie van waaruit de kaderfuncties van de spreekdaad worden uitgeoefend. Een beslissing die tevens inhoudt, dat de twee andere posities worden aangewezen als de posities van waaruit het uitoefenen van de actorfuncties naar twee actorperspectieven zich voltrekt. Voor het nemen van deze beslissing is geen steun te vinden in de eigenschappen en bewerkingen van het tripolair model. In het model zijn de polaire posities volstrekt symmetrisch. De beslissing om deze symmetrie te doorbreken bij de inhoudelijke interpretatie wordt natuurlijk ingegeven door het feit, dat in Habermas' reconstructie van de spreekdaad actor- en kaderfuncties moeten worden onderscheiden evenals twee complementaire handelingsperspectieven¹⁾.

Met het oog op de herformulering in formele taal van Habermas' structuuranalyse leg ik daarom nu vast, hoe de drie polaire posities moeten worden geïnterpreteerd:

A is het handelingsperspectief van actor I
B is het handelingsperspectief van actor II
C is het handelingsperspectief van 'actor' III.

Dank zij deze beslissing is het nu mogelijk alle posities en ternaire

1) Zie schema 9, p. 170.

relaties op éénduidige wijze aan te wijzen en naar hun samenhang te interpreteren¹⁾.

§ 2. Filosofische interpretatie van het tripolair model

De reconstructieve filosofie van Habermas beschouw ik als een belangrijke bijdrage tot vernieuwing van het filosofisch denken. Een vernieuwing die naar mijn mening ook belangrijke consequenties inhoudt voor de analyse van het onderzoeksgebied van de mens-, maatschappij- en geesteswetenschappen. Daarom ook heb ik de moeite genomen het netwerk van relaties dat in Habermas' reconstructie van de structuur van een spreekdaad wordt verondersteld, zo expliciet mogelijk te maken. Een herformulering ervan met de middelen van een wiskundig model leek mij hiertoe een geschikte weg²⁾.

2.1. Spraakfuncties en impliciete aanspraken op gelding van actor I

De analyse vang ik aan met de formele bewerking en interpretatie van die elementen uit het overzicht van grondbegrippen, die betrekking hebben op de samenhang die er bestaat tussen de algemene spraakfuncties vanuit het actorperspectief en de werkelijkheidsverbanden en impliciete aanspraken op gelding. Ik vertrek vanuit de positie van actor I³⁾.

Het actor-begrip dat ik in het kader van Habermas' taaltheoretisch uitgewerkte handelingstheorie heb ingevoerd, omvat twee elementen: 1) de subjectieve gerichtheid in het geval van de actoren I en II en de intersubjectieve gerichtheid voor 'actor' III, en 2) de waarneembare uitdruk-

- 1) Met deze beslissing wordt overigens niets afgedaan aan het eerder gestelde aangaande de eigenschappen en bewerkingen van het basismodel en het daarvan afgeleide tripolaire model.
- 2) Naar ik hoop wordt door deze analyse de begrijpelijkheid en toegankelijkheid van Habermas' onderneming vergroot voor wetenschappers die vertrouwd zijn met analyses in wiskundige taal. Ik denk hier met name aan economen.
- 3) Zie het oorspronkelijke schema van Habermas uit UP weergegeven op p. 163 (schema 7), en vergelijk dit met schema 9, p. 170.

king van deze subjectieve, c.q. intersubjectieve gerichtheid. Deze beide elementen moeten in de formele analyse afzonderlijk worden aangeduid. De subjectieve gerichtheid van actor I (diens handelingsperspectief) heb ik boven al aangeduid met A, en de uitdrukking ervan door middel van taaltekens duid ik aan met β .

Ik stel me nu de vraag welke impliciete aanspraken op gelding in het spel zijn, wanneer actor I de algemene spraakfuncties uitoefent, waartoe hij/zij competent moet zijn om deel te nemen aan een gesprek: de functies van weergave, mededeling en expressie. Ik ga dus articuleren wat het betekent, dat actor I met betrekking tot de vier werkelijkheidsgebieden aanspraken op gelding maakt. Voor het articuleren hiervan ga ik tewerk volgens de mogelijkheden gegeven met de bewerking *.

a) Betreffende de verschijningsvorm objectiviteit van de werkelijkheidsverbanden maakt actor I door zijn spreekdaad een dubbele aanspraak, die de weergavefunctie van zijn taaluiting betreft:

(1) dat $A(\bar{\alpha})$

(2) dat $\beta(\bar{\beta})$

- Het eerste deel van deze aanspraak op waarheid houdt in, dat er een ternaire relatie $\bar{\alpha}$ is, namelijk $\alpha * \omega = A$. Geïnterpreteerd betekent dit: actor I claimt het gelden van de aanspraak, dat de woorden die hij gebruikt om zijn bijdrage aan het gesprek objectief gestalte te geven daadwerkelijk verwijzen naar zijn subjectieve gerichtheid. Hierbij geldt:

α = de objectief-waarneembare gestalte van de bijdrage van actor I

ω = het gesprek als de waarneembare eenheid van een spreekdaad waaraan actor I zijn bijdrage levert

A = de subjectieve gerichtheid van actor I

- Het tweede (complementaire) deel van deze aanspraak houdt in, dat er een ternaire relatie $\bar{\beta}$ is, namelijk $B * \omega = \bar{\beta}$.

Geïnterpreteerd betekent dit, dat actor I het gelden claimt van de aanspraak, dat de uitdrukking die hij gekozen heeft voor zijn subjectieve gerichtheid - zoals ze zich in een spreekdaad manifesteert - inderdaad als zodanig waarneembaar is voor actor II vanuit diens eigen subjectieve gerichtheid. Hierbij geldt:

B = de subjectieve gerichtheid van actor II
 ω = het gesprek als de waarneembare eenheid van een spreekdaad waarin actor I zich aan actor II te kennen geeft
 β = de uiting van de subjectieve gerichtheid van actor I

b) Betreffende de verschijningsvorm normativiteit van de werkelijkheidsverbanden claimt actor I met zijn spreekdaad opnieuw het gelden van een dubbele aanspraak, ditmaal wat de mededelingsfunctie betreft van zijn taaluiting:

(1) dat $A(\bar{C})$

(2) dat $\beta(\bar{\omega})$.

- Deze aanspraak op juistheid houdt eerstens in, dat er een ternaire relatie $\bar{C}$ is, namelijk $B * \gamma = A$. Geïnterpreteerd betekent dit, dat actor I de aanspraak laat gelden, dat uit de samenhang tussen de inhoud van het gesprek en de subjectieve gerichtheid waarmee actor II op de desbetreffende inhoud betrokken is, de conformiteit afgeleid kan worden van zijn eigen subjectieve gerichtheid. Hierbij geldt:

B = de subjectieve gerichtheid van actor II

γ = de inhoud van het gesprek gezien vanuit het tweezijdige actorperspectief

A = de subjectieve gerichtheid van actor I

- Het tweede aspect van deze aanspraak betreft het vóórkomen van een ternaire relatie $\bar{\omega}$, namelijk $\alpha * \gamma = \beta$.

Geïnterpreteerd betekent dit, dat actor I de aanspraak laat gelden, dat wanneer men de objectief waarneembare gestalte van zijn

bijdrage aan het gesprek én de inhoud ervan bijeen neemt, dat dan de daarmee van zijn kant overeenkomende uiting van zijn subjectieve gerichtheid kan worden afgeleid. Hierbij geldt:

α = de objectief waarneembare gestalte van de bijdrage aan het gesprek van de zijde van actor I

γ = de inhoud van het gesprek vanuit het perspectief van actor I

β = de uiting van de subjectieve gerichtheid van actor I

c) Betreffende de verschijningsvorm subjectiviteit van de werkelijkheidsverbanden maakt actor I ook een tweevoudige aanspraak, en deze betreft

de expressiefunctie van zijn uiting:

(1) dat $A(\bar{B})$

(2) dat $\beta(\bar{B})$

- Deze aanspraak op waarachtigheid houdt op de eerste plaats in, dat er een ternaire relatie $\bar{B}$ is, namelijk $C * \beta = A$. Geïnterpreteerd betekent dit, dat actor I het gelden claimt van de aanspraak, dat op basis van de door hem gebruikte communicatiemiddelen én van de uiting van zijn subjectieve gerichtheid conclusies kunnen worden getrokken over de waarachtigheid van zijn subjectieve gerichtheid. Hierbij geldt:

C = de communicatiemiddelen waarmee actor I zich uit

β = de uiting van de subjectieve gerichtheid van actor I

A = de subjectieve gerichtheid van actor I

- Het tweede aspect van deze aanspraak houdt in, dat er een ternaire relatie $\beta(\bar{B})$ is, namelijk $C * A = \beta$. Geïnterpreteerd betekent dit, dat actor I de aanspraak laat gelden, dat zijn keuze van de communicatiemiddelen en zijn subjectieve gerichtheid zo op elkaar zijn afgestemd, dat ze de uitdrukking zijn van de waarachtigheid van zijn subjectieve gerichtheid. Hierbij geldt:

C = de communicatiemiddelen waarvan actor I gebruik maakt

β = de uiting van de subjectieve gerichtheid van actor I

A = de subjectieve gerichtheid van actor I

Ik heb tot nu toe vanuit het directe handelingsperspectief van actor I vijf ternaire relaties kunnen 'voortbrengen': $\bar{\alpha}$, $\bar{\beta}$, $\bar{\gamma}$, $\bar{\omega}$, $\bar{B}$. Het zal hopelijk duidelijk zijn, dat hetzelfde aantal verkregen kan worden wanneer de claims en de spraakfuncties van actor II tot vertrekpunt van de analyse worden gemaakt, zij het dat dan niet de ternaire relatie $\bar{B}$, maar $\bar{A}$ wordt voortgebracht. Ik laat daarom het uitschrijven van het langs deze weg verkrijgen van vijf ternaire relaties achterwege. Naar ik meen heb ik voldoende aangetoond, dat vanuit het handelingsperspectief van de actoren I en II in totaal zes ternaire relaties op eenduidige wijze ingevoerd en geïnterpreteerd kunnen worden. De zevende ternaire relatie die in het tripolaire model voorkomt: $\bar{\gamma}$, kan op vergelijkbare wijze enkel worden ingevoerd en geïnterpreteerd vanuit het kaderperspectief van positie C. Voor ik tot de bespreking hiervan overga, vat ik de hierboven

gegeven analyse samen in het overzicht van schema 10.

Schema 10:

verschijningsvorm van de werkelijkheids- verbanden	algemene functies van de spreekdaad	aanspraken op gelding	
		actor I	actor II
objectiviteit	weergave	waarheid	$A(\bar{\alpha})$ $B(\bar{\beta})$ $\alpha(\bar{\alpha})$
normativiteit	mededeling	juist- heid	$A(\bar{C})$ $B(\bar{C})$ $\beta(\bar{\omega})$ $\alpha(\bar{\omega})$
subjectiviteit	expressie	waar- achtig- heid	$A(\bar{B})$ $B(\bar{A})$ $\beta(\bar{B})$ $\alpha(\bar{A})$

2.2. 'Actor' III, intersubjectiviteit en verstaanbaarheid

Wat de vierde aanspraak op gelding betreft die in Habermas' schema van UP voorkomt, de aanspraak op verstaanbaarheid, heb ik met mijn analyses van het voorgaande hoofdstuk aangetoond, dat deze aanspraak op direkte wijze enkel vanuit het perspectief van 'actor' III tot gelding kan worden gebracht. Ik ga nu de overgang bespreken die vanuit de positie van 'actor' III naar de ternaire relaties waarvan deze positie deel uitmaakt, mogelijk is. Ik volg daarbij dezelfde werkwijze als ten aanzien van actor I en II, en ik gebruik hierbij ook dezelfde terminologie. Het zal wel even wennen zijn wanneer ik zeg dat 'actor' III het gelden van aanspraken op gelding claimt, want het kader van de leefwereld hoort nu eenmaal niet tot de ons vertrouwde handelingssubjecten. Toch heeft het zin om zo te spreken, zoals ik al heb opgemerkt aangaande het gebruik van de term actor voor de kaderpositie. Ik zal opnieuw het wat in ongebruikelijk zin aanwenden van de terminologie met aanhalingstekens signaleren.

Het actor-begrip zoals ik het in verband met 'actor' III wil gebruiken, heeft eveneens twee componenten: de intersubjectieve gerichtheid van de 'actor', en de objectief waarneembare uitdrukking van deze intersubjectieve gerichtheid. De eerste component duid ik aan met C en de tweede met γ . Ik stel weer dezelfde vraag: welke impliciete 'aanspraken' op gelding zijn aan de orde, wanneer 'actor' III de algemene functies van een spreekdaad uitoefent. Het zijn de functies van culturele reproductie, sociale integratie en socialisatie, die ik in de analyse van het vorige hoofdstuk, onder verwijzing naar recente teksten van Habermas, als spraakfuncties heb ingevoerd welke onmisbaar zijn voor de adequate reconstructie van een spreekdaad.

De 'aanspraken' op gelding van 'actor' III betreffen enkel de verschijningsvorm intersubjectiviteit van de werkelijkheidsverbanden. Deze 'aanspraken' moeten evenwel gespecificeerd worden naar de drie zojuist genoemde spraakfuncties. Het doorvoeren van deze specificatie gebeurt natuurlijk ook hier overeenkomstig de bewerking *.

a) Betreffende de verschijningsvorm intersubjectiviteit van de werkelijkheidsverbanden 'claimt' 'actor' III wat betreft zijn spraakfunctie van culturele reproductie:

(1) dat $C(\bar{\gamma})$

(2) dat $\gamma(\bar{\gamma})$

- Deze 'aanspraak' op verstaanbaarheid houdt op de eerste plaats in, dat er een ternaire relatie $\bar{\gamma}$ is, namelijk $\gamma * \omega = C$.

De interpretatie hiervan luidt, dat 'actor' III het gelden 'claimt' van de aanspraak, dat de intersubjectieve inhoud, waarin zich de subjectieve gerichtheid op elkaar uit van de actoren I en II, tezamen genomen met het gesprek als de objectief waarneembare eenheid van een spreekdaad, verwijzen naar het beschikbaar stellen door 'actor' III van voor communicatie geschikte middelen. Hierbij geldt:

γ = de intersubjectieve inhoud van de subjectieve gerichtheid op elkaar van actor I en II uitgedrukt in taal

ω = het gesprek als de objectief waarneembare eenheid van een spreekdaad, waaraan 'actor' III zijn bijdrage levert

C = de intersubjectieve gerichtheid van 'actor' III op het beschikbaar stellen van communicatiemiddelen.

- Het tweede deel van deze aanspraak houdt in, dat er een ternaire relatie $\bar{\gamma}$ is, namelijk $C * \omega = \gamma$.

De interpretatie hiervan luidt, dat 'actor' III de aanspraak 'laat gelden', dat de door hem beschikbaar gestelde communicatiemiddelen én het gesprek als de objectief waarneembare eenheid van de spreekdaad wijzen op de intersubjectieve begrijpelijkheid van de inhoud waarin de subjectieve gerichtheid op elkaar van actor I en II zich uitdrukt. Hierbij geldt: C = 'actor' III die voor de communicatie tussen actor I en II middelen beschikbaar stelt

ω = het gesprek als de objectief waarneembare eenheid van een spreekdaad, waaraan 'actor' III zijn bijdrage levert

γ = de intersubjectieve inhoud van de subjectieve gerichtheid op elkaar van de actoren I en II uitgedrukt in taal

b) Betreffende dezelfde verschijningsvorm intersubjectiviteit van de werkelijkheidsverbanden 'claimt' 'actor' III in verband met zijn spraakfunctie van sociale integratie:

(1) dat $\gamma(\bar{C})$

(2) dat $\gamma(\bar{\omega})$.

- Het eerste deel van de aldus gespecificeerde aanspraak op verstaanbaarheid houdt in, dat er een ternaire relatie $\bar{C}$ is, namelijk $A * B = \gamma$.

De interpretatie hiervan luidt, dat 'actor' III het gelden 'claimt' van de aanspraak, dat de subjectieve gerichtheid op elkaar van actor I en actor II bewerkt, dat er een inhoud is waarin hun betrokkenheid op elkaar zich op intersubjectief aanvaardbare wijze uitdrukt. Hierbij geldt:

A = de subjectieve gerichtheid van actor I op actor II

B = de subjectieve gerichtheid van actor II op actor I

γ = de inhoud van de intersubjectief aanvaardbare uiting.

- Het tweede aspect van dit onderdeel van de aanspraak op verstaanbaarheid houdt in, dat er een ternaire relatie $\bar{\omega}$ is, namelijk $C * \gamma = \omega$.

De interpretatie hiervan luidt, dat 'actor' III het gelden van de aanspraak 'claimt', dat de taalmiddelen die hij beschikbaar houdt samen

met de uitdrukking van een intersubjectieve inhoud verzekeren, dat het gesprek tussen actor I en actor II een voor beide aanvaardbare objectieve vormgeving is van de eenheid van een spreekdaad. Hierbij geldt:

C = 'actor' III die middelen 'aanreikt' voor het intersubjectief aanvaardbaar maken van een intersubjectieve inhoud

γ = de intersubjectieve inhoud uitgedrukt in taal

ω = het gesprek als de eenheid van een spreekdaad tot de objectieve aanvaardbaarheid waarvan 'actor' III geschikte middelen aanreikt.

c) Tenslotte zijn er betreffende de verschijningsvorm intersubjectiviteit van de werkelijkheidsverbanden nog een tweetal aspecten waaromtrent 'actor' III aanspraken 'laat gelden'. Zij houden verband met de spraakfunctie van socialisatie, en het zijn deze twee:

(1) $C(\bar{B})$

(2) $C(\bar{A})$

Het eerste aspect van deze laatste specificaties van de aanspraak op verstaanbaarheid houdt in, dat er een ternaire relatie $\bar{B}$ is, namelijk $A * \beta = C$.

De interpretatie hiervan luidt, dat 'actor' III de aanspraak 'laat gelden', dat de subjectieve gerichtheid van actor I én de expressieve uiting van deze gerichtheid verwijzen naar het door hem beschikbaar stellen van middelen die geschikt zijn voor intersubjectief herkenbare manifestatie van subjectieve eigenheid. Hierbij geldt:

A = de subjectieve gerichtheid van actor I op zichzelf

β = de uiting van deze zelfbetrokkenheid

C = 'actor' III die geschikte expressiemiddelen 'aanreikt' aan actor I.

- Het tweede aspect houdt in, dat er een ternaire relatie is $C(\bar{A})$, namelijk $B * \alpha = C$.

De interpretatie hiervan is gelijklopend met de zojuist gegeven interpretatie, wanneer men de subjectieve gerichtheid van actor I op zichzelf tenminste vervangt door die van actor II, en wanneer men de uiting ervan eveneens vervangt, dus α in plaats van β .

2.3. De positie ω en de ternaire relaties waartoe zij behoort: de objectiviteit van de gesprekssamenhang

Vanuit het direkte handelingsperspectief van 'actor' III heb ik aldus opnieuw vijfmaal een ternaire relatie kunnen voortbrengen: $\bar{\gamma}$, $\bar{C}$, $\bar{\omega}$, $\bar{A}$ en $\bar{B}$. Nieuw in vergelijking met de ternaire relaties die ik al vanuit het tweezijdig handelingsperspectief van actor I en II heb kunnen voortbrengen is alleen de ternaire relatie $\bar{\gamma}$.

Het blijkt dus mogelijk, overeenkomstig de eisen gegeven met het tripolair model, op basis van drie kwaliteiten en vertrekkend vanuit drie onherleidbare posities het hele netwerk van relaties, dat naar Habermas' reconstructie de eenheid van een spreekdaad definiëert, volgens de bewerking * voort te brengen.

Nu vraagt de volledigheid van de analyse om een laatste aanvulling. Tot nog toe zijn bij het voortbrengen van ternaire relaties de onherleidbare posities van respectievelijk actor I en II en 'actor' III het vertrekpunt van de analyse geweest. Aldus wordt vanuit de relevante omgeving het gesprek als de objectief verstaanbare eenheid van een spreekdaad op eenduidige wijze naar haar geldingsaspecten gedefiniëerd. De geldingsbasis van het spreken kan echter ook vanuit het gesprek zelf als de objectief verstaanbare eenheid van een spreekdaad worden gedefiniëerd, en langs deze weg kunnen nog weer drie geldingsaspecten worden gethematiseerd, die vanuit de onherleidbare posities niet rechtstreeks aangewezen kunnen worden. Zij betreffen de objectiviteit van de samenhang in het gesprek van de aanspraken op objectief verstaanbare bijdragen van de respectieve actoren (inclusief 'actor' III).

Deze geldingsaspecten kunnen aldus worden geformuleerd:

- (1) dat $\omega(\bar{\alpha})$
- (2) dat $\omega(\bar{\beta})$
- (3) dat $\omega(\bar{\gamma})$.

Als men in verband met deze geldingsaspecten nog van 'aanspraken' wil spreken, dan zijn het de aanspraken die inherent zijn aan elk gesprek tussen minimaal twee actoren in gelijk welke sociaal-culturele situatie. Ik licht elk van de drie wat toe.

- De 'aanspraak' dat $\omega(\bar{\alpha})$, namelijk $A * \alpha = \omega$. Geïnterpreteerd heet deze aanspraak op de objectiviteit van de samenhang van het gesprek, dat de subjectieve gerichtheid van actor I en diens objectief waarneembare bijdrage aan de inhoud van het gesprek inderdaad deel uit maken van de objectiviteit van de gesprekssamenhang.

(A, α en ω behoeven hier geen nadere uitleg meer).

- De 'aanspraak' dat $\omega(\bar{\beta})$, namelijk $B * \beta = \omega$. De interpretatie hiervan is gelijkkluidend aan die welke ik zojuist heb gegeven, zij het dat weer A en α voor B en β het veld moeten ruimen.

- Tenslotte de 'aanspraak' dat $\omega(\bar{\gamma})$, namelijk $C * \gamma = \omega$. De interpretatie van deze aanspraak houdt in, dat de intersubjectieve gerichtheid van 'actor' III en diens objectief waarneembare bijdrage aan de inhoud van het gesprek inderdaad deel uitmaakt van de objectiviteit van de gespreks-samenhang.

(Ook hier kan ik gevoegelijk een nadere uitleg van C, γ en ω achterwege laten).

2.4. De ideale spreek situatie als standaard voor het meten van maatschappelijkheid

Aan het einde van het voorgaande hoofdstuk heb ik enige aandacht geschonken aan het begrip 'ideale spreek situatie'¹⁾. Ik ben nu in staat de daar gegeven interpretatie wat verder uit te werken. Ik doe hiertoe een beroep op de in de Bijlage door Ruys ingevoerde begrippen evenwicht en verandering²⁾.

Tot nu toe heb ik het begrip ideale spreek situatie zo geïnterpreteerd, dat het betekenisgelijk is aan het begrip grondstructuur van een spreekdaad. Beide begrippen behoren tot de context van grondslagenonderzoek en zij drukken uit welke posities en ternaire relaties onmisbaar zijn voor een adequate reconstructie van een spreekdaad die werkelijk communicatief is.

1) Zie pp. 176-180.

2) Zie Bijlage, pp.

Om nu evenwel in concrete gespreksituaties te kunnen beoordelen, of er werkelijk van communicatief spreken sprake kan zijn, biedt het gereconstrueerde netwerk van posities en ternaire relaties onvoldoende houvast. Het volstaat dan niet te weten aan welke voorwaarden moet zijn voldaan wil een spreekdaad überhaupt tot stand kunnen komen. Men moet ook weten hoe in specifieke omstandigheden alle onderscheiden spraakfuncties op elkaar inwerken. En dit 'hoe' betekent in ieder geval twee dingen: 1) men moet weten welk gewicht in concreto aan de onderscheiden posities die tot een ternaire relatie behoren, moet worden toegekend, en 2) men moet weten welk gewicht aan elke positie van het tripolair model toekomt in de feitelijke gespreksamenhang. Om deze weging te kunnen realiseren wordt aangenomen, dat per ternaire relatie aan elk van de posities een prestatie-index moet worden toegekend, en dat de drie indexen die elke positie krijgt, op een of andere wijze worden gemiddeld¹⁾. Om te illustreren waarover het hier gaat herneem ik het voorbeeld dat in de Bijlage wordt gegeven²⁾. In de ternaire relatie $\bar{C}$, d.i. $A * B = \gamma$, komt de inhoud tot uitdrukking van de subjectieve gerichtheid op elkaar van actor I en actor II. De verbale, objectief verstaanbare weergave hiervan wordt aangeduid door de ternaire relatie $\bar{\omega}$, d.i. $\beta * \alpha = \gamma$. De gemaakte assumptie maakt het mogelijk te stellen, dat de inhoud van de intersubjectieve uiting van de subjectieve betrokkenheid op elkaar van actor I en II, d.i. de inhoud bezien vanuit $\gamma(\bar{C})$, niet noodzakelijk overeenkomt met de inhoud vanuit $\bar{\omega}$, d.i. $\gamma(\bar{\omega})$. Dit kan men onderzoeken, en wanneer de inhoud aangeduid vanuit de beide relaties niet helemaal dezelfde is, heeft dit gevolgen voor het functioneren van de overige posities in het model.

De zojuist ingevoerde assumptie maakt het ook mogelijk te definiëren wanneer de posities in het model ten opzichte van elkaar in evenwicht

1) Op dit moment kan ik niet wijzen op enig onderzoek dat de hier per assumptie ingevoerde onderlinge weging van de posities uitvoerbaar maakt, maar in principe is dit een weg waarlangs de door Habermas gereconstrueerde standaard van maatschappelijkheid in het kader van empirisch onderzoek tot meetoperaties kan leiden.

2) Zie Bijlage, p. 245-246.

verkeren. Van evenwicht spreekt men, wanneer voor elke positie in het tripolaire model geldt, dat de drie indexen aan elkaar gelijk zijn. Meer formeel uitgedrukt: $A(\bar{\alpha}) = A(\bar{B}) = A(\bar{C})$ en $B(\bar{\beta}) = B(\bar{A}) = B(\bar{C})$ en $C(\bar{\gamma}) = C(\bar{A}) = C(\bar{B})$.

Tegen deze achtergrond kunnen we de ideale spreesituatie de standaard van maatschappelijkheid blijven noemen, waarmee de ondergrens van maatschappelijkheid in principe is bepaald, terwijl het optreden in feitelijke communicatie van evenwicht, zoals ik dat zojuist heb omschreven, de bovengrens van maatschappelijkheid bepaalt. Deze bovengrens komt overeen met wat Habermas in maatschappelijk-politieke contexten machtsvrije communicatie noemt.

HOOFDSTUK VII: GRONDSLAGENONDERZOEK EN HABERMAS' WETENSCHAPSTHEORIE.
EEN VOORLOPIGE BALANS

De hoofdstukken van deel II zijn tot nu toe vrijwel uitsluitend gewijd geweest aan een constructieve analyse van het grondslagenontwerp dat Habermas sinds 1970 heeft ontwikkeld. Nu ik de thema's die hiervoor relevant zijn heb uitgewerkt, wil ik tot besluit in dit hoofdstuk in grote lijnen aangeven welke plaats en functie grondslagenonderzoek heeft met betrekking tot Habermas' wetenschapstheorie. Hiertoe wil ik in § 1 allereerst aandacht schenken aan de vraag, hoe Habermas zijn keuze van de grondbegrippen waarmee hij de sociaal-culturele leefwijze karakteriseert, met plausibiliteitsargumenten wil ondersteunen. § 2 laat zien hoe dit kan gebeuren door wat ik eerder reconstructief analytisch onderzoek heb genoemd. De theorie van spreekdaden lijkt hem daartoe een geschikte invalshoek te bieden. In § 3 zal ik bespreken hoe de gereconstrueerde grondslag ook als kritische standaard kan fungeren van sociaalwetenschappelijk onderzoek; onderzoek dat ik omwille van dit verband met het grondslagenontwerp reconstructief-empirisch noem. We zullen zien dat dit onderzoek indirect ook een rol speelt bij het plausibel maken van de ontworpen grondslag. In verband hiermee moet ik stilstaan bij de rol die verticale reconstructies toebedeeld krijgen in Habermas' onderzoeksprogramma. Tenslotte bespreek ik in § 4 enkele consequenties uit het voorafgaande. Zij hebben deels betrekking op belangrijke wijzigingen in Habermas' wetenschapstheorie, en indirect ook in zijn variant van kritische theorie. Deels attenderen zij op taken die binnen Habermas' onderzoeksprogramma van kritische theorie op uitwerking wachten. Alles wat ik in dit hoofdstuk bespreek, staat in het teken van voorlopigheid. Het onderzoeksprogramma van Habermas is nog volop in ontwikkeling, en beslaat een uitgebreid gebied. Er is zeker behoefte aan een betrouwbare gids voor de nadere kennismaking van het bouwterrein, de bestektekeningen en het werk in uitvoering. Mede met de bedoeling in deze behoefte te voorzien is deze studie geschreven.

s 1. Rationele reconstructies, methodologie en sociaal-wetenschappelijk onderzoek

1.1. Grondstructuur en methodologie

In het vorige hoofdstuk heb ik de intuïties waardoor Habermas zich laat leiden inzake de grondstructuur van de sociaal-culturele leefwijze bijeengebracht en uitgewerkt in de vorm van een analyse van de structuur van spreekdaden. Deze structuur is de explicatie van de filosofische uitgangspunten waarvan hij vertrekt bij zijn nadenken over mens en samenleving. Elke filosoof vertrekt van fundamentele vooronderstellingen, maar lang niet altijd wordt het als een ereplicht gezien zulke vooronderstellingen zoveel mogelijk expliciet te maken. Dikwijls wordt dit zelfs voor onmogelijk gehouden, en als reden wordt daarvoor aangevoerd dat wij mensen nu eenmaal niet in staat zijn de vooronderstellingen van ons eigen denken werkelijk te achterhalen. Deze zienswijze komt dikwijls voort uit het feit dat men de intuïties waardoor wij ons laten leiden, interpreteert als ten enenmale geheel en al verweven met de persoonlijke levensgeschiedenis. De intuïties die Habermas als vertrekpunt kiest voor zijn filosofische analyses, zijn van een andere aard: zij betreffen de grondregels van het tussenmenselijke verkeer die wij mensen kennelijk beheersen, gegeven het feit dat we ons doorgaans vrij behoorlijk weten te bewegen in maatschappelijke situaties. Ook voor deze intuïties geldt, dat ze niet achterhaalbaar zijn (in de betekenis van het duitse woord 'hintergebar'), maar het is geenszins zo dat ze niet voor een belangrijk gedeelte expliciet gemaakt én gecontroleerd kunnen worden.

In deze paragraaf bespreek ik hoe Habermas de plausibiliteit van de door hem gereconstrueerde grondslag wil aantonen. De argumentatie die hij daartoe opzet, is er in eerste instantie op gericht de intuïtief ingevoerde filosofische grondbegrippen intersubjectief controleerbaar te maken en empirische gronden aan te voeren voor de theoretische aanspraak dat zij universeel gelden. In de mate dat dit lukt, kan de ontworpen grondstructuur ook als beoordelingsstandaard fungeren bij het beantwoorden van de vraag of sociaalwetenschappelijke onderzoeksprojecten in

principe maatschappelijk relevant zijn¹⁾. Naar de wegen die Habermas volgt bij het systematisch leggen van de verbanden tussen de handelingscontexten van grondslagdiscussie en mens- en maatschappijwetenschappelijk onderzoek heb ik in de titel van deze paragraaf verwezen met de term 'methodologie'. Ten onrechte wordt onder dit begrip vandaag de dag steeds vaker alleen maar verstaan (het aanbieden van) een geheel van methoden en technieken. Een methodenleer zonder methoden en technieken vormt natuurlijk geen begaanbare weg voor empirisch onderzoek. Methoden en technieken evenwel aanbieden als mogelijkheden om empirisch onderzoek te doen zonder dat nagegaan wordt of zij geschikt zijn voor het exploreren van het gebied waarop men zijn onderzoek wil richten, leidt naar decisionistische blindheid. Bovendien is de kans groot dat de uitkomsten van zulk onderzoek alleen bruikbaar zijn voor technokraten, maar dat zij voor het overige maatschappelijk ongewenst moeten heten. Methodologie die haar 'logos' niet buiten de context van wetenschappelijke meningsvorming en verantwoording wil houden, hoort zich mijns inzien de vraag te stellen hoe bij de keuze van specifieke methoden en technieken recht kan worden gedaan aan de structurele eigenheid van het onderzoeksgebied²⁾. Het stellen van deze vraag heeft natuurlijk enkel zin in de vooronderstelling, dat het mogelijk is aan te geven welke grondbegrippen de adequate afbakening van een onderzoeksdomein toestaan, zij het met alle voorlopigheid. Natuurlijk hoeven deze fundamentele vragen niet elke dag weer als een wetenschappelijk morgengebed op de agenda te staan. Zodra zij evenwel geheel uit het gezichtsveld van wetenschappers en methodologen verdwijnen, is wetenschapsbeoefening op drift geraakt. Met deze opmerkingen heb ik al een voorschot genomen op de begaanbaarheid van de wegen die onze auteur wijst³⁾. De systematische verbanden die Habermas legt heb ik eerder schematisch aangeduid aan het begin van hoofdstuk IV, zie ter plaatse schema 5⁴⁾.

- 1) Vgl. de tweede van de drie eisen waaraan een kader voor sociaalwetenschappelijke theorievorming en onderzoek moeten voldoen, p. 4 en p. 115.
- 2) Zie pp. 68-69 van deze studie. Vergelijk de belangwekkende opmerkingen over dezelfde problematiek in de rede van Ruys (1981).
- 3) Vgl. Van Doorne/Gielen (1980), vooral de paragrafen 2 en 7.
- 4) p. 116.

Ik ga deze verbanden nu inhoudelijk nader bepalen.

1.2. Twee typen van empirisch onderzoek

In de geschriften van Habermas over spreekdaden lopen meer dan eens taalanalytische beschouwingen en overwegingen die thuishoren in de context van een algemene handelingstheorie door elkaar heen. Dit is lastig voor de lezer, maar ook begrijpelijk binnen Habermas' optiek. Hij wil immers de weg bewandelen van een reconstructieve filosofie. Zijn hierop afgestemd onderzoeksprogramma heeft evenwel maar heel geleidelijk aan duidelijke contouren gekregen. Wat verstaat onze auteur onder reconstructieve filosofie? Een filosofie waarvoor in ieder geval geldt, dat de grondslagen ervan op intersubjectieve wijze aan empirische controle worden onderworpen. En waarvoor vervolgens geldt, dat haar statuut en haar grondslagen herzienbaar blijven onder invloed van maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen.

Voor het controleren van de filosofische grondslagen met behulp van empirische gegevens zijn er volgens Habermas twee wegen. De eerste weg betreft het aandragen van empirische gegevens die de keuze van de grondbegrippen welke men invoert plausibel kunnen maken. 'Linguistic analysis' en 'conceptual analysis', werkwijzen die de angelsaksische taalfilosofie - in haar oudere en contemporaine varianten - heeft ontwikkeld, worden met het oog op deze taak door hem zeer positief gewaardeerd. Een belangrijk motief hiervoor vormt het volgende. Het spreekt volgens Habermas vanzelf dat elke filosoof bij het kiezen van zijn grondbegrippen zich laat leiden door het hem vertrouwde taalgebruik. Dat geldt natuurlijk ook voor de grondbegrippen die hij zelf invoert in het kader van zijn algemene handelingstheorie. Tot op heden is het in de continentale traditie echter minder vanzelfsprekend geweest om systematisch na te gaan of er gronden zijn die de verwachting wettigen, dat de begrippen die een filosoof aan de bestaande taalschat ontleent op universele instemming kunnen rekenen. Het onderbouwen van de grondbegrippen die Habermas kiest, met een empirische verkenning van het hedendaagse spraakgebruik vormt voor hem de eerste stap in de uitvoering van zijn onderzoeksprogramma. Omwille van het theoretisch verband dat hij aldus legt tussen

dit type van 'analysis' en de gereconstrueerde grondslag van spreekdaden, noem ik deze eerste manier van zoeken naar plausibiliteit reconstructief-analytisch onderzoek¹⁾.

Ik heb met het zojuist gestelde welbewust een ruimere betekenis gegeven aan 'empirie' en 'empirische gegevens' dan meestal het geval is in de context van wetenschapsbeoefening. Er zijn naar het mij voorkomt geen doorslaggevende redenen om de termen 'empirie' en 'empirisch' voor te behouden - zoals nogal gebruikelijk is - aan empirisch-wetenschappelijk onderzoek van het nomologisch-deductieve type. Een van de implicaties van dit gebruik van de termen is dat empirisch-wetenschappelijk onderzoek als een 'freischwebende' activiteit wordt beschouwd, dit is als een activiteit die niet van meetaf aan haar wortels heeft in de voedingsbodem van een concrete taalgemeenschap. 'Freischwebend' ook in deze betekenis, dat aan het proces van hypothesevorming, breder: aan de 'context of discovery', voor de totstandkoming van 'empirische' kennis geen systematische, maar enkel heuristische betekenis wordt toegekend. Wanneer men deze afbakeningen als onnodig restrictief ervaart, kan het verruimend werken (en werkt het in ieder geval prikkelend) om het zelfstandige naamwoord 'empirie' en het bijvoegelijke naamwoord 'empirisch' te gebruiken voor alle benaderingswijzen waarin objectieve of objectiveerbare gegevens de functie hebben intersubjectiviteit te waarborgen. Zo gaat Habermas te werk. Vandaar dat het zinvol is om reconstructief-analytisch onderzoek een empirische verkenning te noemen.

Het blijft natuurlijk wel van belang te zien, dat de ene empirie de andere niet is. Kenmerkend voor de empirie waarop reconstructief-analytisch onderzoek zich richt, is dat zij gegeven is voorafgaand aan de analyse.

Hiertegenover grens ik af de empirie die eerst dank zij de analyse wordt voortgebracht. Zij is nieuw ten aanzien van reeds bekende empirische gegevenheden. In eerste instantie zijn het de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek, maar ook de empirie die in de context van het handelen van alledag onder wetenschappelijke invloed ontstaat, hoort er toe.

1) Omdat Habermas primair geïnteresseerd is in de handelingsfuncties van het spreken, wil hij de linguïstische analyse niet beperken tot grammaticaal of semantisch onderzoek. Zijn behandeling van spreekdaden heeft ons dit al duidelijk gemaakt. Zie ook de volgende paragraaf.

Empirie die langs deze tweede weg tot stand komt, acht Habermas niet minder relevant dan de eerste wat betreft het controleren van de filosofische grondslagen waarop men steunt. Het met dit type empirie verbonden onderzoek noem ik 'reconstructief-empirisch'. Ik behoud de term 'empirisch' om niet al te zeer af te wijken van het gangbare spraakgebruik, maar zet er 'reconstructief' voor om aan te geven dat de wijze van theorievorming die tot deze empirie leidt, naar haar groundbegrippen en methodologie, in systematisch verband staat met de gereconstrueerde grondslagen¹⁾.

In het bovenstaande heb ik aangeduid, dat grondslagenonderzoek in Habermas' conceptie de functie heeft wetenschapsbeoefening²⁾ en het maatschappelijk handelen van alledag op niet-willekeurige en theoretisch doordachte wijze met elkaar te verbinden. Reconstructief-analytisch onderzoek heeft daarbij vooral de functie de grondstructuren van de sociaal-culturele leefwijze te verkennen in specifieke historisch-contingente maatschappijformaties. Reconstructief-empirisch onderzoek heeft daarentegen als voornaamste functie de mogelijkheden te verkennen tot maatschappelijke verandering en vernieuwing met het oog op het verzekeren van voorwaarden voor daadwerkelijke gelijkwaardigheid van iedereen.

§ 2. Reconstructief-analytisch onderzoek; naar een concretisering van de theorie van spreekdaden

Habermas heeft in de loop van de jaren zeer veel aandacht besteed aan onderzoek op het gebied van de empirische anthropologie³⁾. Zijn verkenning van de stand van het contemporaine anthropologische onderzoek⁴⁾ hangt samen met het zoeken van een antwoord op de vraag naar de kenmerken-

- 1) De termen 'reconstructief-analytisch' en 'reconstructief-empirisch' zijn niet bij Habermas te vinden. Ik voer ze in om er de hoofdkenmerken van zijn wetenschapstheorie goed mee tot uitdrukking te kunnen brengen.
- 2) Ik spreek in deze studie - het zij nogmaals herhaald - steeds over mens- en maatschappijwetenschappen.
- 3) Zie KK, deel II en RHM, hoofdstuk 6.
- 4) Hieronder vallen tenminste fysieke en culturele anthropologie en archeologie. Vergelijk C. Jolly en F. Plog (1979²⁾) en P. Kloos (1976).

de structuur van de menselijke bestaanswijze. Ik ben van mening dat de permanente confrontatie door Habermas van de door hem gekozen wijsgerig-anthropologische uitgangspunten met de ontwikkelingen en uitkomsten van empirische anthropologie vorm geeft aan zijn overtuiging, dat er interdependentie bestaat tussen filosofisch en empirisch-wetenschappelijk onderzoek. De weg die hij daarbij volgt sluit aan op de ontwikkeling van de filosofische anthropologie uit de jaren twintig. Hij probeert de intuïties expliciet te maken die binnen anthropologisch onderzoek gelden betreffende het specifiek-menselijke, omdat een intuïtief weten dien-aangaande als maatstaf of standaard fungeert bij het identificeren van leefgemeenschappen als menselijk of (nog) niet-menselijk. Kortom, aan anthropologisch onderzoek wil Habermas plausibiliteitsargumenten ontle- nen ten gunste van de door hem gereconstrueerde grondslag van de mense- lijke bestaanswijze. Men zou het een vorm van reconstructief-analytisch onderzoek kunnen noemen.

Sinds een tiental jaren vormen taalfilosofische analyses het gebied waar- op Habermas bij voorkeur reconstructief-analytisch onderzoek onderneemt. Het is duidelijk dat hij bij de huidige stand van wijsgerige en empi- risch-wetenschappelijke theorievorming deze invalshoek de meest belo- vende vindt. Ik wil in hetgeen volgt een schets geven van de onderzoeks- strategische uitwerkingen die onze auteur op dit gebied aan grondslagen- onderzoek geeft.

2.1. Taaltheoretische schetsen

In hoofdstuk IV hebben we gezien, dat volgens Habermas een adequate ana- lyse van de begrippen 'doelrationeel' en 'communicatief handelen' mo- gelijk wordt, wanneer we aannemen dat er een intrinsieke samenhang be- staat tussen de wijze waarop deze begrippen onze ervaring en ons handelen voorstructureren én de weergavefunctie die ze hebben als taalkundige grondbegrippen¹⁾. Dit wordt daar door mij summier uitgewerkt aan de hand van de schaarse aanknopingspunten die de betreffende vindplaatsen bij

1) Vergelijk het eerder gezegde over het verband tussen apriori's van de ervaring, schemata van het handelen en semantische grondbegrip- pen, pp. 127-129.

Habermas bieden. Ik ben ervan overtuigd, dat nu een meer bevredigende behandeling van dit uitgangspunt mogelijk is dank zij de structurele en functionele analyse van de grondstructuur, waarvan doelrationeel en communicatief handelen deel uit maken. Het zou in het kader van deze studie evenwel te ver voeren deze kwestie nu te hernemen, en in een constructieve herinterpretatie meer systematisch uit te werken.

Duidelijk is in ieder geval wel, dat Habermas voor een concrete analyse van de vooronderstelde intrinsieke samenhang, onderzoek noodzakelijk vindt dat de structuur van de taalvormen, waarin wij ons ervaren en handelen realiseren en uitdrukken, reconstrueert. Voor de beide genoemde grondbegrippen heeft onze auteur tot 1980 een dergelijke analyse niet uitgevoerd. Ik verwacht dat overigens eerder van andere onderzoekers, die Habermas' invalshoek belangrijk vinden en die meer training hebben in taalanalyse dan hij. Habermas doet vooral het grondwerk. Ik doel hiermee op het feit, dat hij in zijn geschriften van het laatste decennium voortdurend de confrontatie zoekt met grootmeesters uit de angelsaksische traditie¹⁾ om, met behoud van hun werkwijze, hun probleemstelling te verbreden, zodat de weg gewezen wordt naar een empirisch-geörienteerde behandeling ook van die filosofische vragen waarvoor in deze traditie weinig oog is.

Er zijn een viertal plaatsen waar Habermas, soms tamelijk uitvoerig, taaltheoretische analyses geeft met het oog op een algemene handelings-theorie²⁾. Deze vier vindplaatsen kunnen zonder mankeren gerekend worden tot wat ik reconstructief-analytisch onderzoek heb genoemd. Ze zijn evenwel geen van alle geschreven vanuit de preoccupatie die mij in deze studie leidt. De reden hiervoor is vrij eenvoudig. Habermas heeft nergens de systematiek van zijn onderzoeksprogramma uitgeschreven, en de vele deelonderzoeken die hij heeft gedaan, betreffen dikwijls dan ook slechts onderdelen van het raamwerk, waarmee ik de vooronderstellingen

- 1) Ter illustratie hiervan kan ik wijzen op het feit, dat hij onlangs nog in een lezing op de conferentie "Handlungstheorie und Gesellschaftskritik" (Amsterdam, december 1981) het leeuwendeel van zijn tijd besteedde aan een discussie met Moore, Stevenson, Hare, Strawson e.a.
- 2) TGS, pp. 204-259; (1975-d), pp. 319-340, vooral vanaf p. 333; KK, pp. 195-207; UP, pp. 204-259. Vgl. ook de eerder geciteerde werken van Tugendhat.

van zijn onderzoeksprogramma expliciet probeer te maken, en waar nodig aan te vullen.

Uit de diverse taaltheoretische aanzetten, die soms moeilijk soms ook niet te harmoniëren zijn, licht ik een tweetal thema's die kunnen verduidelijken wat voor stappen gezet moeten worden, om het grondslagenontwerp zodanig te concretiseren, dat taaltheoretische toetsing ervan mogelijk wordt. Vroeger heb ik al de redenen aangegeven waarom Habermas het onderzoeksstrategisch verantwoord acht, onderzoek naar de grondstructuur van de sociaalculturele leefwijze in de vorm te gieten van onderzoek naar de grondstructuur van (communicatieve) spreekdaden¹⁾. Hiertoe was het nodig de theorie van spreekdaden te radicaliseren en te veralgemenen. Nu is het zaak de door Habermas verbrede en verdiepte theorie van spreekdaden weer in samenhang te brengen met taalfilosofisch en linguïstisch onderzoek. De analyses van met name Austin en Searle spitsen zich immers toe op concrete spreekdaden. Zij bedoelen hiermee verbale uitdrukkingen in concrete spreesituaties. Omdat Habermas in zijn analyses rekening houdt met verbale en niet-verbale spreekdaden heb ik, in de context van Habermas' uiteenzettingen, wat Austin en Searle spreekdaad noemen aangeduid met 'taaluiting'.

Het gaat er nu dus om te bezien, hoe voor de gereconstrueerde grondstructuur van spreekdaden, zoals ik die in het vorige hoofdstuk heb uitgewerkt, plausibiliteitsargumenten gevonden kunnen worden in de taaluitingen van spreesituaties van alledag. In de lijn van deze gedachtengang moeten in het feitelijke taalgebruik van volwassen, competente sprekers aangrijpingspunten te vinden zijn voor de structureringsfuncties die aan spreekdaden ten opzichte van de werkelijkheid worden toegekend. Reconstructieve analyse van het taalgebruik heeft als functie de vooronderstelde algemene structuren van het spreken plausibel te maken. Ik wil aan de hand van twee voorbeelden verduidelijken hoe Habermas greep probeert te krijgen op deze materie.

2.1.1. De standaardvorm van de taaluiting

De analyse van de grondstructuur van spreekdaden kon alleen betrekking

1) Zie Hst. IV, § 3.

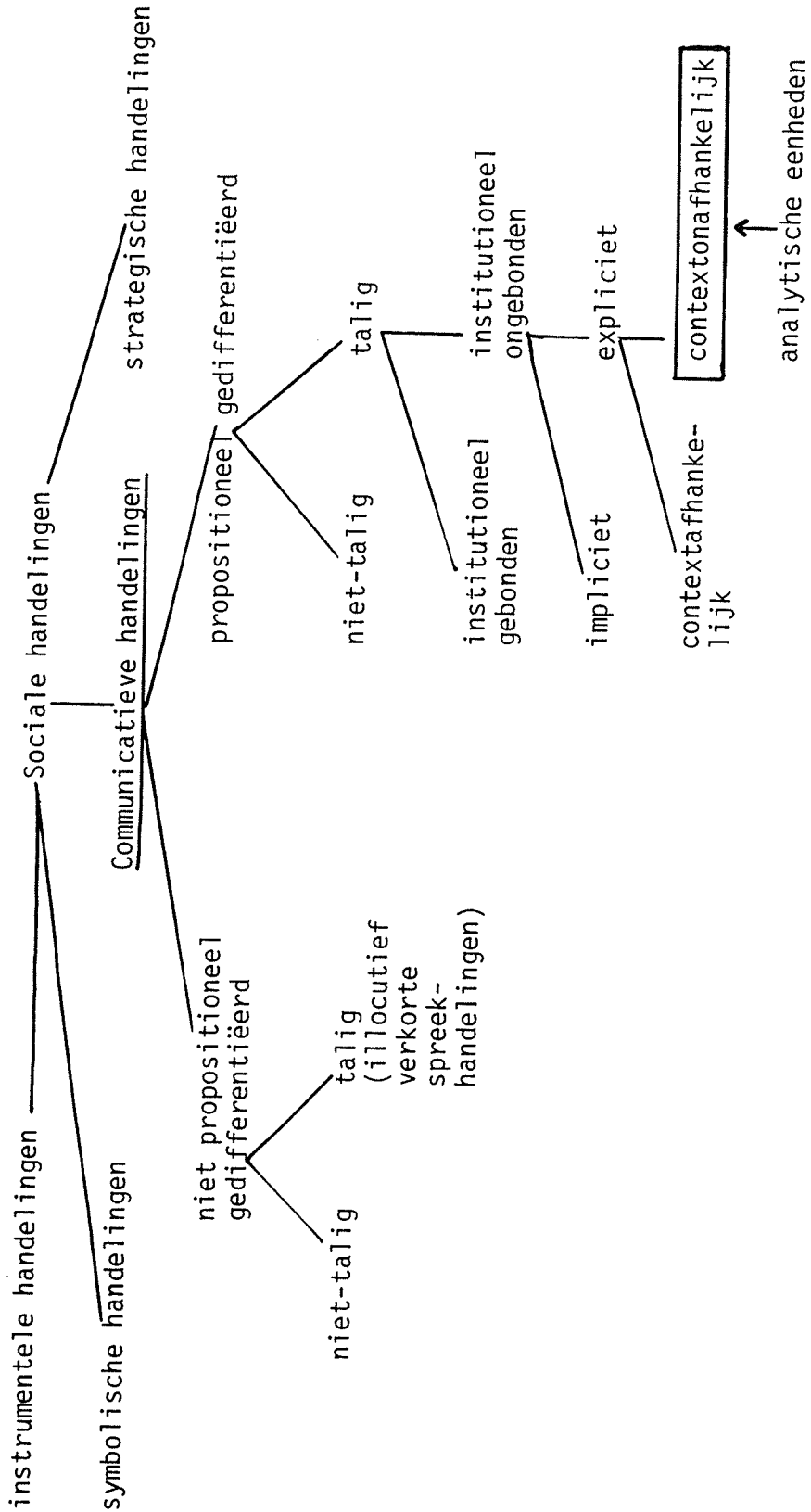
in de tegenwoordige tijd van de indicatief, is positief van vorm en heeft als logisch subject de eerste persoon en als logisch (direct) object de tweede persoon; het met behulp van een performatieve uitdrukking opgevoerde predicaat staat over het algemeen het rededeel 'bij deze' toe. Het illocutieve bestanddeel moet worden aangevuld met een propositioneel bestanddeel, dat met behulp van een zin met propositionele inhoud wordt gevormd¹⁾. De twee zinsdelen die we aldus hebben onderscheiden, vullen elkaar aan en zij vormen tesamen de dubbelstructuur die karakteristiek is voor elke taaluiting (onder de vooronderstellingen van Searle)²⁾. Het is mogelijk de propositionele inhoud onveranderd te houden terwijl het type van taaluiting verandert, bijvoorbeeld de propositionele inhoud 'de deur sluiten' kan zowel in een bevel ('sluit de deur!') als in een bewering. ('Hij heeft zojuist de deur gesloten') worden uitgedrukt.

De positie die de aldus gestileerde standaardvorm binnen het geheel van taaluitingen inneemt, belicht Habermas met het volgende schema (schema 11)³⁾.

- 1) Wanneer de zin met propositionele inhoud in zogeheten constaterende taaluitingen wordt gebruikt, neemt hij de vorm aan van een bevestigende zin. In zijn elementaire vorm ziet een bevestigende zin er als volgt uit: (a) een naam of een kenmerkende uitdrukking, met behulp waarvan de spreker een object aanduidt waarover hij iets wil beweren, en (b) een predicaats-uitdrukking voor de algemene bepaling die de spreker aan het object wel of niet wil toekennen. In niet-constaterende taaluitingen fungeert de propositionele inhoud niet als gezegde, maar hij wordt vermeld, waarbij dan de uitdrukking 'propositionele inhoud' overeenkomt met wat de Engelsen 'unasserted proposition' noemen.
- 2) Over deze dubbelstructuur handelt de volgende subparagraaf (2.1.2.)
- 3) Zie UP, p. 223.

Schema 11

Toelichting.¹⁾ Habermas vertrekt vanuit de tweedeling instrumentele/ sociale handelingen, een tweedeling die correspondeert met de in zijn werk veel oudere van arbeid en interactie. Natuurlijk speelt spreken ook een rol bij instrumenteel handelen, maar volgens Habermas enkel op het tweede plan. Binnen de categorie van sociale handelingen laat hij symbolische handelingen (b.v. dansen, pianospelen), en strategische handelingen buiten beschouwing en concentreert zijn aandacht op communicatieve handelingen. Wat deze handelingen van symbolische en strategische onderscheidt is dat ze primair gericht zijn op het bereiken van een relatie van wederkerigheid.

De communicatie-gerichte taaluiting moet syntactisch eveneens de zojuist besproken dubbelstructuur vertonen, zodat naast het handelingsaspect ook een zaakgericht (propositioneel) aspect uitdrukkelijk zichtbaar wordt gemaakt. Dit is de betekenis van wat Habermas 'propositional ausdifferenziert' noemt. Tot de stilering van de standaardvorm van communicatie-gerichte taaluitingen rekent Habermas verder, dat de taaluiting verbaal ('sprachlich') en expliciet is, en dat in de uiting de spreker zijn bedoeling precies uitdrukt. De standaardvorm mag verder geen binding aan een bepaalde natuurlijke taal vertonen en al evenmin aan institutioneel-bepaalde normen (voorbeelden hiervan zijn de normen die gelden voor benoemingen en trouwen). Tenslotte moet de standaardvorm onafhankelijk zijn van de context waarin taaluitingen toevallig ingebed zijn; de context van een spreek situatie bestaat volgens Habermas immers voor een deel altijd ook uit buitentalige variabele elementen. Op de aldus verkregen standaardvorm van een communicatieve spreekdaad wil Habermas in eerste instantie zijn reconstructief-analytisch onderzoek richten.

2.1.2. De dubbelstructuur en een typologie van taaluitingen

Het kunnen ontkoppelen van de illocutieve en de propositionele component beschouwt Habermas als een noodzakelijke voorwaarde om het onderscheid van twee communicatieniveau's te kunnen doorvoeren:

-a) het niveau van de intersubjectiviteit waarop spreker en toehoorder

1) Zie voor deze toelichting UP, pp. 217-224.

door illocutieve handelingen de relaties bewerkstelligen die hen toestaan zich met elkaar te verstaan, en b) het niveau van de voorwerpen in de wereld en van standen van zaken waarover zij het samen hebben in functie van de onder (a) vastgelegde relaties. Volgens deze zienswijze moet de communicatie van een inhoud samengaan met 'meta'-communicatie over de gebruiksbetekenis van de meegedeelde inhoud. Deze dubbelstructuur van het spreken wordt vaak uit het oog verloren, waarbij het illocutieve bestanddeel wordt geïnterpreteerd als deel van de overdraagbare informatie. Zoals we gezien hebben representeert dit illocutieve bestanddeel evenwel een bepaalde communicatie-modus aangaande een propositionele inhoud en wordt met het bepalen van een modus (een vraag, een bevel, een bekentenis) de pragmatische gebruiksbetekenis voor de afhankelijke zin vastgelegd. Een analyse van concrete taaluitingen zal, teneinde recht te doen aan deze dubbelstructuur, steeds beide componenten moeten omvatten, hoe weinig gearticuleerd deze dubbelheid op het eerste gezicht ook kan zijn. De dubbelstructuur van de taaluiting drukt de dubbelfunctie uit van spreekdaden, in de termen van Habermas: 'herstellen' en 'darstellen' van een specifieke spreesituatie.

Austins 'How to do things with words' vormt voor onze auteur weer een andere invalsweg dan die van de standaardvorm, waarlangs hij de relevantie van de grondstructuur van de spreekdaad voor de analyse van concrete taaluitingen wil adstrueren. Zijn aangrijpingspunt vormt vooral de analyse die Austin geeft van de illocutieve kracht van een taaluiting¹⁾. Hiermee bedoelt deze auteur het vermogen van een taaluiting om de functie vast te leggen welke een uitgedrukte inhoud in een specifieke gespreksituatie heeft. Men kan zeggen dat een taaluiting slaagt, wanneer tussen spreker en toehoorder een relatie tot stand komt van dien aard dat de hoorder de door de spreker geuite inhoud verstaat in de beoogde en tot uitdrukking gebrachte betekenis (bijvoorbeeld als belofte, bewering of bevel) en er op ingaat. Het moge duidelijk zijn, dat deze omschrijving van wat Austin 'illocutieve kracht' noemt vooralsnog weinig zegt over deze of die taaluiting. Zij zegt eigenlijk alleen iets over de algemene voorwaarden waaraan in een gegeven context voldaan moet zijn, wil een taaluiting in de door spreker beoogde zin lukken. Beloften, bevelen, bewe-

1) Zie UP, vooral II.2, 5 en 6.

ringen zijn verschillende typen van taaluitingen, die elk om een specifieke context vragen. Bij elke taaluiting stelt zich daarom de vraag: voldoet de spreker aan de voorwaarden die gesteld worden door de specifieke context waarnaar zijn woorden verwijzen, en is hij dienaangaande bereid zich te binden. Het zich-willen-binden vormt namelijk de garantie dat hij uit zijn taaluiting de consequentie trekt in zijn handelen: bijvoorbeeld door een vraag als afgedaan te beschouwen wanneer een bevredigend antwoord is gegeven; door een bewering te laten vallen wanneer ze onwaar blijkt te zijn; door terug te komen op een bevel waaraan geen gehoor wordt gegeven. Pas dan namelijk zal een taaluiting de toehoorder ertoe kunnen bewegen in zijn eigen spreken en handelen van de vooronderstelling uit te gaan, dat de spreker zich door zijn taaluiting serieus engageert.

Austin laat zich leiden door de gedachte, dat het mogelijk is tot een typologie van taaluitingen te komen. In Habermas' opzet komt aan een dergelijke typologie (die hij eveneens voor mogelijk houdt) een bemiddelende functie toe tussen enerzijds de gereconstrueerde communicatieve competentie en anderzijds de veelheid van feitelijke taaluitingen. De typologie zou evenmin als de competentieanalyse gebonden zijn aan een bepaalde natuurlijke taal, en niet afhankelijk zijn van de toevalligheden van specifieke spreesituaties. Bij Habermas' commentaar op Austin speelt onmiskenbaar de ontworpen grondstructuur van spreekdaden een rol. Zo is het duidelijk, dat onze auteur naar een typologie van taaluitingen zoekt waarin de onderscheiden algemene spreekfuncties van weergave, mededeling en expressie herkenbaar zijn. Niet voor niets meent hij ervan te mogen uitgaan, dat verbale uitingen geordend kunnen worden al naargelang zij typisch zijn voor:

- zinnen die geschikt zijn voor het uiten van propositionele inhoud;
- zinnen die geschikt zijn om bedoelingen naar voren te brengen
- zinnen die geschikt zijn om interpersoonlijke relaties te bewerken tussen de betrokkenen¹⁾.

De theorie van taaluitingen dient zijns inziens naar de drie genoemde functiegebieden te worden uitgewerkt. Het meest ontwikkeld is, naar de

1) UP, II.5, pp. 235-246.

taxatie van Habermas¹⁾, het onderzoek naar de weergavefunctie. Dit klassieke onderzoeksdomein is in de analytische filosofie uitgewerkt in de vorm van een logisch-semantische analyse van de bewering. In dit type van analyse staat centraal de logica van het gebruik van predicaten en van uitdrukkingen die toestaan objecten te identificeren. Dit deel van een algemeen handelingstheoretisch onderzoek vindt Habermas echter van minder belang voor een theorie van het communicatieve handelen, waarop hij zijn eigen onderzoek heeft geconcentreerd. Centraal daarin staat onderzoek naar de mededelingsfunctie. Een goed aanknopingspunt hiervoor vindt hij de theorie van taaluitingen van onder andere Austin en Searle. We hebben gezien waarom. Wat de analyse van de expressiefunctie betreft ziet hij vooralsnog geen voldragen theoretisch werk.

§ 3. Habermas' theorie van sociale evolutie en reconstructief-empirisch onderzoek

In de vorige paragraaf heb ik de plaats en functie van reconstructief-analytisch onderzoek besproken. Ik heb benadrukt hoe hiermee een niet-willekeurig verband gelegd kan worden tussen grondbegrippen van de wetenschap en het alledaags handelen en spreken. De wijze waarop dit onderzoek zich voltrekt houdt - zoals we hebben gezien - een doorbreking in van de grenzen gesteld door zelfervaring en zelfreflectie. Hierdoor kan het de vertrekbasis vormen voor een reconstructieve filosofie. Deze conceptie vraagt evenwel nog meer. Reconstructieve filosofie moet ook een weg kunnen aangeven van grondslagenonderzoek naar een vernieuwde vorm van empirisch-wetenschappelijke research: reconstructief-empirisch onderzoek. Het vormt een noodzakelijk complement van reconstructief-analytisch onderzoek, en op indirecte wijze eventueel ook een correctief hiervan. Om dit verband goed te kunnen doorzien, moet ik aandacht vragen voor een onderdeel van Habermas' onderzoeksprogramma waarover ik tot nu toe maar weinig heb gezegd: zijn theorie van sociale evolutie.

1) UP, p. 209. Een taxatie die stamt uit 1976. Zij wordt met uitvoerige verwijzingen gedocumenteerd. Zie UP, pp. 266-267, de noten 55, 58 en 59.

3.1. Grondslagenonderzoek en sociale vooruitgang

Het grondslagenonderzoek van onze auteur richt zich in eerste instantie op de mogelijkheidsvoorwaarden van de sociaal-culturele leefwijze als zodanig. De grondstructuur van de spreekdaad is daarvan de hypothetische uitdrukking. Toetsing van deze hypothese, bijvoorbeeld middels een analyse van taaluitingen, heeft altijd betrekking op maatschappelijke verschijningsvormen die naar tijd en plaats specifiek van aard zijn. Is het nu voldoende om van reconstructief-analytisch onderzoek te kunnen spreken, als ten aanzien van het communicatief taalgebruik¹⁾ van een bepaalde samenleving vastgesteld wordt, dat voor alle relaties en voor alle functies die binnen de grondstructuur van de spreekdaad onderscheiden worden, ondersteunende gegevens voorhanden zijn? Een bevestigend antwoord op deze vraag zou tekort doen aan de aard en de functie die de grondstructuur heeft voor taalanalyses. De grondstructuur is immers meer dan een inventarisatie van de grondbegrippen die onmisbaar zijn voor het karakteriseren van op communicatie gerichte spreekdaaden. De grondstructuur drukt tevens uit aan welke voorwaarden de samenhang van de grondbegrippen moet voldoen, om inderdaad als karakterisering van de structuur van een communicatieve spreesituatie te kunnen gelden. Ik heb deze voorwaarden onder de noemer gebracht van de gelijkwaardige inbreng vanuit de drie actor-posities. Een cruciale vraag die dan ook omtrent de ondersteunende gegevens moet worden gesteld, is, of zij tesamen genomen als uitdrukking kunnen worden beschouwd van het feit dat alle betrokkenen gelijkelijk hun bijdragen leveren aan de intersubjectiviteit van concrete spreesituaties. Ik kan deze vraag ook als volgt formuleren: zijn de feitelijke aangetroffen uitdrukkingsvormen van intersubjectiviteit het resultaat van de gelijkwaardige inbreng van alle betrokkenen? Of is de intersubjectiviteit die door het spreken van een gemeenschappelijke taal gesuggereerd wordt, enkel schone schijn en geenszins de uitdrukking van gelijkwaardig partnership

1) Aannemende bovendien - zoals Habermas doet - dat aangetoond kan worden, dat communicatief taalgebruik tot de vooronderstellingen behoort van alle andere typen van spreekdaaden. Tot op heden heeft Habermas deze assumptie taaltheoretisch nauwelijks uitgewerkt.

bij het inrichten van wat we de menselijke wereld noemen?

Ik denk dat velen er tegenwoordig meer moeite mee hebben om relaties tussen mensen op basis van werkelijke wederkerigheid als een realistische mogelijkheid te aanvaarden, dan om in te stemmen met de gedachte dat mensen onherroepelijk altijd en overal elkaars concurrenten zijn. Deze zienswijze die al sinds jaar en dag tot de uitgangspunten van de gangbare economie hoort, lijkt veld te winnen op steeds meer levensgebieden. Wordt niet vaak de mening gehoord, dat er steeds minder ruimte is voor op communicatie gericht handelen, omdat het tussenmenselijk verkeer overwoekerd wordt door allerlei varianten van doelrationeel handelen? Tekenend daarvoor kan de ontwikkeling heten die de waardering van wetenschapsbeoefening heeft doorgemaakt. Eeuwenlang heeft het beoefenen van wetenschap in brede kring gegolden als voorbeeld van onbaatzuchtige dienstbaarheid. Vandaag de dag lokt wetenschapsbeoefening zeer ambivalente reacties uit. Enerzijds is het een onmisbare en positief gewaardeerde productiefactor geworden. Anderzijds wordt de invloed van wetenschap op de samenleving afgeschilderd als ondermijning van de menswaardigheid van ons bestaan, niet in de laatste plaats omwille van de dominantie van het doelrationeel denken die erdoor teweeggebracht wordt. Kortom, de tijd is voorbij dat wetenschapsbeoefening onmiddellijk en eenduidig gekoppeld kon worden aan maatschappelijke vooruitgang. In onze samenleving is onmiskenbaar een golf van scepticisme waarneembaar aangaande het menselijk vermogen tot communicatieve omgang met elkaar en tot het vinden van oplossingen langs de weg van overleg en beraad.

In dit licht bezien kan het onderzoeksprogramma van Habermas als hopeloos onwerkkelijk voorkomen. Naïef is het evenwel niet. Onze auteur geeft er zich terdege rekenschap van dat in onze tijd de traditionele grondslagen van redelijkheid en zedelijkheid aan het afbrokkelen zijn. Wat mij in zijn onderzoeksprogramma bijzonder aanspreekt is juist, dat hij bij de zojuist genoemde ontwikkelingen zowel een scherp oog heeft voor wat onherroepelijk achterhaald lijkt te zijn, als voor nog deels latente nieuwe mogelijkheden. Hij streeft ernaar criteria te ontwikkelen die het mogelijk maken gefundeerde uitspraken te doen over wat er gaande is in onze dagen. Hiertoe tracht hij alle ons bekende vormen van bestaansverheldering en bestaansverantwoording (het alledaags handelen en de levenservaring die we daarmee opdoen; het brede gamma van empirische-wetenschappe-

lijke benaderingswijzen; en van ouds beoefende en nieuw ontdekte mogelijkheden tot grondslagenonderzoek) te mobiliseren en met elkaar te bemiddelen, op zoek naar een consistente en menswaardige samenhang ervan. Wat 'consistentie' en 'menswaardigheid' betekenen, kan zijns inziens alleen maar binnen de omvattende samenhang van de menselijke bestaanswijze en overeenkomstig de regelstructuur die er voor geldt, door ons als betrokkenen beantwoord worden.

Een serieus antwoord op deze vragen kan volgens Habermas niet worden gegeven, wanneer we daarbij geen rekening houden met de ervaringen van vroegere generaties en van andere samenlevingsvormen dan de onze. Naar zijn overtuiging zijn wij mensen in staat om te leren, ook als groep, ook als samenleving. Zo heeft onze westerse samenleving op een geheel nieuwe, tevoren onbekende wijze, leren omgaan met de natuur. Wanneer we kijken naar de cognitieve verkenning en omgang met de werkelijkheid, is er naar Habermas' mening zeker vooruitgang gerealiseerd. Niet alleen echter het doelrationeel handelen heeft in de loop van de geschiedenis vooruitgang te zien gegeven. Volgens hem is dit ook het geval voor het normatief en het expressief handelen. De geschiedenis van de mensheid lijkt er ons op te wijzen, dat de menselijke bestaanswijze de mogelijkheid tot leren impliceert. In deze vooronderstelling vormen de algemene structuren van mogelijke communicatie niet alleen de grondslag voor het handelen met aanspraken op geldigheid, zij funderen tevens de mogelijkheid dat sociale leerprocessen optreden; anders gezegd: dat sociale evolutie mogelijk is.

Voor een theorie over de grondslagen van sociale wetenschap houdt dit in, dat zij niet alleen aandacht moet schenken aan de grondslag van de menselijke bestaanswijze als zodanig, maar dat zij ook moet kunnen steunen op argumenten ontleend aan een theorie van sociale evolutie. Het ontstaan zelf van sociale wetenschap is immers een maatschappelijk verschijnsel dat verklaring behoeft. Bovendien stelt zich de vraag welke functie dit type wetenschapsbeoefening kan hebben, met het oog op zulke sociale ontwikkelingen waaraan met recht en reden het predicaat 'vooruitgang' zou kunnen worden toegekend. Wie denkt dat voor een antwoord op deze vragen een genuanceerde historische schets, hoe moeilijk overigens ook, toereikend kan zijn, ziet iets belangrijks over het hoofd. Habermas pretendeert immers met zijn grondslagenonderzoek niet alleen

een interessant kader te bieden voor grondslagediscussies. Zijn ambitie reikt verder. De grondslagediscussie zoals hij die op gang hoopt te brengen, zal een kritische functie moeten kunnen hebben ten aanzien van het hedendaags maatschappelijk en (sociaal-) wetenschappelijk handelen¹⁾. Zij zal in zijn ogen daarom een normeringsstandaard moeten kunnen leveren voor een antwoord op twee vragen. Ten eerste: is het gangbaar sociaal-wetenschappelijk onderzoek ter zake, heeft het op systematisch te verantwoorden wijze betrekking op de sociaal-culturele dimensie van de menselijke bestaanswijze in haar hedendaagse gestalte? Bovendien: betekent de tegenwoordige gestalte in vergelijking met vroegere realisaties van menselijk samenleven voor- of achteruitgang?

Het zal niet eenvoudig zijn op beide vragen een bevredigend antwoord te vinden. Er is om te beginnen een theorie nodig over datgene wat de identiteit van de menselijke bestaanswijze verzekert, en over de plaats en functie die daarin toekomen aan de sociaal-normatieve dimensie. Hierop hebben de voorafgaande hoofdstukken betrekking, en we hebben gezien hoe en waarom reconstructief-analytisch onderzoek hier op zijn plaats is. Gaat men er daarenboven van uit - zoals Habermas doet - dat menselijke samenlevingen zich kunnen ontwikkelen met de mogelijkheid dat vooruitgang wordt gerealiseerd, dan moet ook een theorie beschikbaar zijn welke de normeringsstandaard levert, waaraan het niveau van ontwikkeling waarop een bepaalde samenleving zich beweegt, en de mate van haar vooruitgang of achteruitgang kan worden afgemeten. Voor zo'n theorie zijn theoretische constructen onmisbaar die toestaan enerzijds de historische continuïteit van de menselijke leefwijze te verantwoorden, en anderzijds de vooronderstelling te onderbouwen dat er leerprocessen hebben plaatsgevonden waardoor samenlevingen meer of minder humaan zijn geworden. Deze constructen resulteren uit de wisselwerking van verticale reconstructies en reconstructief-empirisch onderzoek. Het betreft hier zaken die in Habermas' geschriften van het laatste decennium frequent aan de orde komen, maar die over het algemeen nog slechts een programmatische en fragmentaire behandeling hebben gekregen. In de rest van deze paragraaf kan ik op dit moment slechts een zeer summiere indruk geven van dit probleemgebied. Een nauwgezette analyse hiervan, die onmisbaar is voor een goed begrip van Habermas' maatschappijtheorie, heb ik in deze studie uit

1) Zie RHM, pp. 10-11.

praktische overwegingen achterwege moeten laten. Ik hoop er elders op terug te komen.

3.2. Geschiedenisfilosofie en theorie van sociale evolutie

Theoretische constructies betreffende sociale evolutie nemen in Habermas' onderzoeksprogramma de plaats in die in het 18^e en 19^e eeuwse denken werd gereserveerd voor geschiedenisfilosofie. Een manier van denken over maatschappelijke ontwikkeling die volgens hem terecht kritisch teruggewezen is¹⁾. De totaliteitsaanspraken ervan; het denken in termen van een macro-subject, bijvoorbeeld de menselijke soort²⁾ als drager van historische ontwikkeling; de zienswijze dat de historische ontwikkeling een unilineair proces is dat met noodzakelijkheid en ononderbroken in opgaande lijn verloopt: het zijn enkele belangrijke elementen ervan die in onze tijd bekritiseerd worden³⁾. In hedendaagse studies over maatschappelijke evolutie, bijvoorbeeld in die van Luhmann, ontbreekt volgens Habermas al evenzeer een bevredigende behandeling van de criteria, waaraan behoud en ontwikkeling van de identiteit van maatschappelijke systemen kan worden afgemeten. Het is het centrale probleem waarop het geschiedenisfilosofisch denken een antwoord zocht te geven, en dat nog steeds actueel is. Het moet volgens Habermas wel met andere conceptuele middelen worden opgelost. Niet meer in het kader van zelfreflectie, ook niet met systeemtheoretische concepten, maar middels een reconstructieve analyse van de mogelijkhedenvoorwaarden van maatschappelijke evolutie. Zoals dat nog steeds voor geschiedschrijving het geval is vormde de alledaagse ervarings-, taal- en handelingswereld het verwijzingskader voor geschiedenisfilosofische analyses. Zulk denken wordt gevoed door de betrokkenheid bij het eigentijdse gebeuren en door de reflectie daarop. Aan deze context dankt het zijn relevantie, maar het krijgt er ook de beperkingen van mee. Habermas wil ten aanzien van zulke particuliere gestalten van zelfreflectie een universele normeringsstandaard van kritiek verkrijgen door het ontwikkelen van horizontale en verticale reconstruc-

1) Habermas citeert in dit verband O. Marquardt, *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie* (1973).

2) Habermas heeft zich daar in vroegere geschriften eveneens aan bezondigd

3) Zie vooral KK, pp. 238 e.v. Vgl. ook RHM, p. 154, pp. 232-233, pp. 255-256 en passim.

ties. Volgens hem zijn dit zeker ook realisaties van ons reflexieve vermogen, zij het niet meer naar de modaliteit van zelfreflectie. Omwille van dit verschil in modaliteit van reflectie is volgens hem de context waarin het zinvol is van geschiedenis te spreken, niet dezelfde als de context waarin het spreken over sociale evolutie op zijn plaats is. Theoretische reconstructies betreffende sociale evolutie hebben geen betrekking op evenementen, maar op structuren die geacht kunnen worden als mogelijkhedenvoorwaarden van evenementen te fungeren¹⁾.

Zoals bekend mag worden verondersteld houden de niet-geringe theoretische inspanningen die Habermas zichzelf getroost - en niet te vergeten: van zijn lezers vraagt! - altijd verband met problemen opgeroepen door pogingen om inzicht te krijgen in de eigentijdse samenleving en haar ontwikkeling, en om op basis daarvan tot een verantwoorde stellingname te komen met betrekking tot haar inrichting en koers. In het Duits noemt men dit 'Gegenwartsanalyse'. In zulke analyses worden voor de afbakening en de beschrijving van de tegenwoordige tijd altijd veronderstellingen gemaakt omtrent kenmerken van voorbije tijdvakken. Impliciet of expliciet wordt met ontwikkelingsmodellen gewerkt: onze samenleving heet dan bijvoorbeeld 'laatkapitalistisch', 'post-industrieel', 'verwetenschappelijkt' in vergelijking met het voorgaande '(vroeg-) kapitalistisch', 'industriëel', 'technologisch' tijdvak. Met voorbeelden illustreert onze auteur de theoretische vooronderstellingen die daarin omtrent sociale evolutie geïmpliceerd liggen²⁾. Aan een theorie van sociale evolutie kent hij als taak toe zulke veronderstellingen met klem van argumenten te verantwoorden, of niet-houdbaar gebleken vooronderstellingen door betere te vervangen. Anders is niet te ontkomen aan dogmatisering, met de ongewenste consequenties vanden voor onze positiebepaling in het nu en met het oog op de toekomst. Habermas meent dat de neiging om dit soort vragen te ontlopen vandaag de dag vaak voorkomt. Naar zijn oordeel zeker ten dele omdat men niet over de conceptuele middelen beschikt om deze kwesties op acceptabele wijze aan te pakken, terwijl men zich anderzijds verzet tegen een geschiedenisfilosofische be-

1) Vgl. Bertels (1973).

2) Zie RHM, pp. 42-43.

handeling ervan. In dit laatste geval ontbreekt het immers aan een beoordelingsstandaard die onafhankelijk is van een specifieke, in casu de tegenwoordige probleemcontext. Zoals we hebben gezien onderschrijft onze auteur dit bezwaar¹⁾.

3.3. Verticale reconstructies met het oog op een theorie van sociale evolutie

Wie aldus het belang onderstreept dat een theorie van sociale evolutie kan hebben voor beleidsdiscussies omtrent onze samenleving, neemt op zijn minst de morele verplichting op zich aan te geven hoe zo'n theorie er uit zou kunnen zien, en wat voor weg daarbij kan worden gevolgd. De bundel 'Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus' komt ons hierin naar mijn oordeel ruimschoots tegemoet. De problemen die zich voordoen wanneer getracht wordt op dit gebied een onderzoeksprogramma van de grond te krijgen, zijn zo immens, dat het wel haast verbazing wekt dat iemand met gerichte voorstellen komt in plaats van terug te schrikken voor de gestelde opgave²⁾.

3.3.1. Modellen van verticale reconstructie

Ik heb in hoofdstuk III het onderscheid besproken, dat Habermas maakt tussen horizontale en verticale reconstructies³⁾. Deze laatste betreffen onderzoek naar de regelstructuur die de algemene mogelijkheden tot ontwikkeling van individuen en maatschappij-formaties beheerst. Zulk onderzoek is er met andere woorden op gericht de structurele voorwaarden te verklaren⁴⁾, waaraan voldaan moet zijn willen bepaalde gebeurtenissen

- 1) Deze problematiek hangt nauw samen met het vroeger besproken thema van het 'meten' in de sociale wetenschappen (Hst. II, § 2.1.1.) en met de veranderingen in Habermas' zienswijze op de plaats en functie van filosofie. Vgl. bijvoorbeeld (1971-c) en PP (1981), pp. 11-13.
- 2) Men zou kunnen stellen dat het hernemen en herwerken van theorema's van Marx over sociale evolutie, in de context van theorievorming inspanningen vergen die overeenkomst vertonen met de lange mars door de instituties in de context van maatschappijvernieuwing. Vgl. RHM, p. 9.
- 3) Zie pp. 103-106 van deze studie.
- 4) Vgl. RHM, p. 214 waar onze auteur spreekt over 'rationele modellen'.

en processen zich kunnen voordoen. Verklaringen van dit type noemt hij structureel en hij grenst deze af tegenover genetische verklaringen¹⁾. Deze hebben betrekking op de genese, het feitelijk verloop van processen in het leven van individuen en in de ontwikkeling van maatschappelijke stelsels²⁾. Het object van dit type van verklaringen hoort thuis in specifieke historische contexten.

Rationele reconstructies fungeren in Habermas' onderzoeksprogramma als grondslag en beoordelingsstandaard van zowel reconstructief-analytisch als van reconstructief-empirisch onderzoek. Horizontale reconstructies, waarover deze studie hoofdzakelijk handelt, zijn voor beide typen van empirisch onderzoek van belang. De plaats en functie die verticale reconstructies binnen Habermas' onderzoeksprogramma hebben, zijn voornamelijk gekoppeld aan reconstructief-empirisch onderzoek. In de nu volgende bladzijden wil ik verbanden tussen beide op zeer beknopte wijze toelichten.

We hebben gezien dat volgens Habermas de plausibiliteit van horizontale reconstructies in eerste instantie wordt getoetst in reconstructief-analytisch onderzoek. Het houdt in dat nagegaan wordt of de ingevoerde grondbegrippen onontbeerlijk zijn voor een goed begrip van als communicatief ervaren spreekdaden. Het houdt bovendien in dat nagegaan kan worden of een op communicatie gerichte spreesituatie voldoet aan de voorwaarden van gelijkwaardigheid van alle betrokkenen. Deze vraag kan volgens Habermas terecht gesteld worden wanneer het juist is, dat communicatieve spreekdaden in principe de uitdrukking zijn van wat aan wederkerigheid van begrip en erkenning in een specifieke gesprekssituatie realiseerbaar is.

Naar zijn verwachting zal evenwel in elke concrete gesprekssituatie een afstand zichtbaar gemaakt kunnen worden tussen feitelijke gehanteerde criteria van intersubjectiviteit en de gereconstrueerde criteria van intersubjectiviteit die als normeringsstandaard gelden. Om te kunnen beoordelen of de geconstateerde afstand tussen beide al dan niet legitiem is, volstaan volgens Habermas de gereconstrueerde criteria niet. Weliswaar bakenen de criteria die ontleend worden aan de grondstructuur van de spreekdaad de ruimte af waarbinnen de menselijke bestaanswijze

1) Zie o.a. RHM, p. 155.

2) Vgl. n. 3, p. 104, waar enig voorbehoud wordt aangemeld bij het leggen van dit verband.

mogelijk is. De mogelijkheid tot historische ontwikkeling die in principe met deze bestaanswijze gegeven is (en die zich ook de facto heeft gemanifesteerd), vraagt evenwel bovendien om normeringsstandaarden waaraan afgemeten kan worden wanneer ontwikkeling als voortgang in humaniteit kan worden beschouwd. Verticale reconstructies hebben binnen Habermas' onderzoeksprogramma de functie zulke normeringsstandaarden te leveren. Het zijn theoretische ontwerpen met betrekking tot gespecificeerde ontwikkelingsmogelijkheden van mens en maatschappij¹⁾. Op dit moment werkt Habermas met twee hoofdtypen van verticale reconstructie:

1 - ontogenetische reconstructies²⁾. Zij hebben betrekking op de identiteitsontwikkeling van individuen. Een ontogenetisch model is een theoretisch ontwerp van de fasen die een individu doorloopt bij het vervolmaken van zijn identiteit op de weg naar volwassenheid. Een dergelijk model moet aan een groot aantal voorwaarden voldoen³⁾. Om misverstanden te voorkomen zij hier opgemerkt dat de gereconstrueerde structuur van identiteitsontwikkeling niet de ontwikkeling betreft die individuen de facto doormaken. De reconstructie is een theoretische weergave van de voorwaarden waaronder identiteitsontwikkeling van individuen in principe mogelijk is.

Het belang van dit type van reconstructies bestaat voor Habermas vooral hierin, dat hij ze als uitgangspunt neemt voor onderzoek naar structurele voorwaarden van sociale ontwikkeling⁴⁾. Hij denkt dat er goede redenen zijn om aan te nemen, dat ook met betrekking tot maatschappijformaties zinvol van identiteitsontwikkeling kan worden gesproken⁵⁾.

- 1) Vgl. het eerder gezegde op pp. 104-106 van deze studie.
- 2) Deze naam is ontleend aan het werk van Piaget. Vgl. RHM, pp. 39-40.
- 3) Vgl. RHM, p. 154 en de lange voetnoot van pp. 89-90 bij een opmerking over Piagets begrip ontwikkelingslogica (ibid., p. 67).
- 4) Op het gebied van de ontogenese bestaat intussen een vrij lange onderzoekstraditie, terwijl dit niet het geval is voor de ontwikkeling van maatschappelijke identiteit. Dat is de reden waarom Habermas ze als uitgangspunt kiest.
- 5) Zie RHM, hoofdstuk 4, pp. 92-126.

2 - reconstructies betreffende de identiteitsontwikkeling van maatschappijformaties. In Habermas' optiek kan een theoretisch ontwerp van de ontwikkeling van maatschappelijke identiteit alleen in samenhang met een ontogenetisch ontwerp worden ontwikkeld, omdat onderzoek naar maatschappelijke ontwikkelingen volgens hem in ieder geval betrekking heeft op de uitwisselingsrelaties tussen persoonlijkheids- en maatschappijsysteem¹⁾. Een theoretisch ontwerp van dit type moet aan dezelfde logische vereisten voldoen die voor het ontogenetisch ontwikkelingsmodel gelden²⁾.

Ik ga voorbij aan de vele problemen die aan het ontwikkelen van de genoemde theoretische ontwerpen vastzitten. Nemen we aan dat het inderdaad op termijn lukt de theoretische ontwerpen die een theorie van sociale evolutie volgens Habermas minimaal vereist, exact te formuleren. Wat is er dan bereikt. Horizontale en verticale reconstructies bieden dan samen een zeer gedifferentieerd geheel van vooronderstellingen omtrent de grondslag en de standaarden van maatschappelijke ontwikkeling. Zij fungeren als het hypothetisch kader waarbinnen sociaalwetenschappelijke theorievorming en onderzoek op niet-willekeurige wijze vorm kunnen krijgen. Omwille van de positie die sociaalwetenschappelijk onderzoek aldus binnen de samenhang van de drie vroeger onderscheiden handelingscontexten verkrijgt, noem ik het reconstructief-empirisch onderzoek. In dit onderzoek wordt opnieuw de plausibiliteit van de reconstructies getoetst, zij het langs een andere, minder directe weg dan in reconstructief-analytisch onderzoek. Doorstaan de theoretische aanspraken die gegeven zijn met de reconstructies, de toetsing³⁾, dan betekent dit dat er goede gronden zijn om aan het grondslagenonderzoek van Habermas inderdaad de functie van normeringsstandaard toe te kennen ten opzichte van empirisch onderzoek in mens en maatschappijwetenschappen. Het is dan mogelijk op verantwoorde wijze beslissingen te nemen omtrent het object-

- 1) RHM, p. 133. Het persoonlijkheidssysteem is binnen een ontogenetisch model de drager van de identiteitsontwikkeling.
- 2) Het is vooral de bundel RHM waarin Habermas een aantal bijdragen levert aan een dergelijk ontwerp.
- 3) Het gaat hier om de toetsing van de kwaliteit van een onderzoeksprogramma, niet om het toetsen van specifieke empirische hypothesen.

gebied waarop al deze wetenschappen betrekking hebben. Zulke beslissingen hebben dus verreichende inhoudelijke consequenties van algemene aard. Zij laten evenwel de specifieke inhoudelijke vooronderstellingen van de afzonderlijke disciplines geheel en al open.

3.3.2. Een aanzet tot een theorie van sociale evolutie: hypothesen omtrent structuren van normatieve rationaliteit

Reconstructief-empirisch onderzoek kan alleen van de grond komen wanneer de tot nu toe besproken structurele vooronderstellingen empirisch hanteerbaar en toetsbaar worden gemaakt. In hetgeen volgt wil ik een voorbeeld geven van de manier waarop Habermas zijn onderzoeksstrategie concretiseert. Het voorbeeld betreft zijn theorie van sociale evolutie. Habermas vertrekt van de gedachte, dat het geen zin heeft over evolutionaire, dit is maatschappelijk innoverende, ontwikkelingen te spreken wanneer daarin niet uitdrukkelijk de rol wordt betrokken die individuen spelen. Spreken over leervaardigheden en leerprocessen betreft volgens hem in eerste instantie individueel leren. Strikt gesproken is het alleen de individuele mens die subject van een leerproces kan zijn. Dit hoeft overigens volstrekt niet uit te sluiten, dat er van objectief vaststelbare, structurele leerniveau's sprake kan zijn. Voor de genetische verklaring van feitelijk opgetreden leerprocessen zijn ze onmisbaar, alhoewel niet toereikend omdat ze te algemeen van aard zijn. Ook hypothesen omtrent specifieke leermechanismes zijn daartoe vereist. Al evenzeer is daartoe een goede taxatie onontbeerlijk van een hele waaier van toevallige, nauwelijks generaliseerbare omstandigheden, waarvan de ondervinding leert dat ze invloed hebben op de concrete leermogelijkheden van individuen¹⁾. In afgeleide zin wil Habermas ook spreken van leerprocessen met betrekking tot maatschappelijke groepen en samenlevingen.

Om dit plausibel te maken introduceert hij een werkhypothese van de volgende strekking: individuele leerprocessen gaan vooraf aan maatschappelijke veranderingen met evolutionaire betekenis. Elk hoger ontwikkelingsniveau dat wordt bereikt brengt nieuwe leermogelijkheden met zich mee. Wanneer zulke mogelijkheden door individuen worden benut,

1) RHM, p. 37.

komen ze tot uitdrukking in nieuwe wereldbeeldontwerpen. Deze vormen als het ware een reservoir aan leermogelijkheden voor de groep(en) waartoe de betreffende individuen behoren. Er wordt verder aangenomen, dat elk maatschappelijk bestel met een grote hoeveelheid sturingsproblemen heeft te maken. Natuurlijk kunnen deze slechts geïnventariseerd worden, wanneer zowel de interne structuur van een maatschappelijk bestel eenduidig kan worden omschreven als ook de uitwisselingsrelaties ervan met de omgeving op bevredigende wijze kunnen worden geanalyseerd. Wanneer de structureel altijd begrensde sturingscapaciteit¹⁾ van maatschappelijke stelsels wordt overvraagd, kunnen in bepaalde omstandigheden nieuwe ideeën die als wereldbeeldontwerpen voorhanden zijn, worden benut om aan een nieuw leerniveau institutioneel vorm te geven²⁾. Een hoger leerniveau dat subjecten die deel uitmaken van een maatschappelijk geheel individueel eerder reeds hadden weten te bereiken. Dit alles betekent, dat een theorie van sociale evolutie zal moeten handelen over de - vanuit evolutionair perspectief relevante - uitwisselingsrelaties tussen individuele subjecten met hun persoonlijkheidskenmerken én maatschappelijke stelsels³⁾. Zij zal evolutionaire verworvenheden van maatschappelijke stelsels moeten kunnen verklaren door het op elkaar betrekken van twee soorten van vraagstelling: a) voor welke sturingsproblemen is een vernieuwende oplossing nodig? b) door welke, aanvankelijk individueel verworven, leercompetenties zijn zulke innovaties mogelijk geworden?⁴⁾ Het is zaak daarbij goed uit elkaar te houden welke oplossing de facto voor een sturingsprobleem wordt gevonden, en op basis van welke leer-

- 1) Het gebruik van termen als 'sturingsproblemen' en 'sturingscapaciteit' neemt Habermas over van Parsons en Luhmann. Zie TGS en RHM, de hoofdstukken 5 en 7 en passim.
- 2) RHM, pp. 35-36. Vgl. *ibid.*, p. 131: 'Ich teile die Absicht, soziale Evolution auf Lernvorgänge zurückzuführen'.
- 3) RHM, pp. 133 e.v. Vgl. (1972-f), p. 397.
- 4) Zie voor het bovenstaande RHM, p. 136. Het druist natuurlijk in tegen deze gedachtengang om maatschappijvernieuwing te verwachten van ofwel mentaliteitsverandering alleen of wel enkel van structuurveranderingen. Op de achtergrond van deze vragen speelt de problematiek van de samenhang van stelselintegratie en sociale integratie, waar Habermas al jaren mee worstelt, en waaraan hij in zijn laatste boek opnieuw veel aandacht besteedt.

mechanismes de oplossing wordt gevonden. Zonder deze laatste kan namelijk niet worden verklaard waarom sommige stelsels oplossingen vinden die ontwikkelingstheoretisch gesproken vooruitgang betekenen, terwijl andere een uitdaging tot evolutionaire ontwikkeling niet aankunnen. Hoe kom je zulke leermechanismes op het spoor? Volgens Habermas is een ontwikkelingstheorie waarin leermechanismes op een voor empirisch onderzoek bruikbare wijze kunnen worden aangegeven, alleen voorhanden voor aspecten van de ontogenese¹⁾. De opsomming die hij in verband hiermee geeft van de analytisch te onderscheiden probleemdimensies, maakt duidelijk - voorzover hierover nog twijfel mocht bestaan - hoe complex ontwikkelings-theoretische vraagstukken zijn. Hij wil proberen goed geanalyseerde modellen uit de ontwikkelingspsychologie te benutten voor het formuleren van onderzoeksvoorstellen betreffende sociale evolutie²⁾.

Ik wil een ogenblik stilstaan bij de redenen die Habermas aanvoert, om de ontogenetische onderzoeksstrategie voor dit doel bruikbaar te achten. Er is één reden die samenhangt met de basisvooronderstellingen van zijn onderzoeksprogramma (a), en er zijn redenen van meer praktische aard (b).

a) In het centrum van Habermas' onderzoeksprogramma staat de werkhypothese, dat de sociaal-culturele leefwijze de haar specificerende structurering 'verkrijgt'³⁾ dankzij door spreekdaden bewerkte intersubjectiviteit, dit is dankzij de tot stand gebrachte wederkerigheid van verstandhouding tussen subjecten⁴⁾. Deze structurering betreft gelijkelijk het maatschappelijk bestel en het persoonlijkheidssysteem die Habermas binnen de sociaal-culturele leefwijze onderscheidt. Op dit niveau van analyse zijn het instandhouden en vernieuwen van het maatschappelijk bestel en de socialisatie/individuatie van de gemeenschapsleden elkaars complementen. Het maatschappelijk bestel wordt in dit verband opgevat

- 1) De meest omvattende bespreking hiervan is bij hem te vinden in 'Zur Entwicklung der Interaktionskompetenz' (1975-a), de meest concrete in RHM, pp. 53-91. Vergelijk ook de inleiding van (1977-a).
- 2) Om een indruk te krijgen van hoe dit aangepakt wordt, is RHM, pp. 134-138 zeer instructief. Twee van Habermas' medewerkers in Starnberg hebben op dit gebied gepubliceerd, zie o.a. Döbert (1973) en Eder (1976, 1981).
- 3) 'Verkrijgen' heeft hier een reconstructieve (d.i. constitutieve) betekenis, en geen historisch-beschrijvende. Zie voor de nu volgende uiteenzetting RHM, pp. 12-13.
- 4) RHM, p. 12.

als een netwerk van communicatieve relaties met institutionele knooppunten, terwijl het persoonlijkheidssysteem wordt gezien onder het opzicht van de bekwaamheid tot spreken en handelen, dat is tot het aangaan van relaties op basis van wederkerigheid. Dit vormt de theoretische achtergrond voor Habermas' assumptie, dat er structurele overeenkomsten zijn tussen het persoonlijkheids- en het maatschappij-systeem¹⁾.

b) Habermas richt zijn onderzoek naar structurele overeenkomsten op wat hij 'bewustzijnsstructuren' noemt²⁾, en onder deze weer voornamelijk op de normatieve structuren³⁾. Het zijn die rationaliteitsstructuren die primair samenhangen met het normproject waarin zowel actor- als kaderfuncties hun uitdrukking vinden. Hij denkt hierbij vooral aan het recht en aan de moraal als bevoorrechte vindplaatsen. Hier ligt een reden van meer praktische aard om zijn aandacht vooral op de normatieve rationaliteitsstructuren te richten. Over deze structuren zijn de meeste onderzoeksgegevens beschikbaar⁴⁾. Zijn onderzoeksstrategie kan hier wellicht het eerst tot toetsbare uitwerkingen leiden. Van eerder praktische aard is ook de volgende overweging. Als het waar is, dat normatieve rationaliteitsstructuren hun uitdrukking vinden in wereldbeelden, moraalvoorstellingen en opvattingen omtrent identiteit, dan zijn ze van eminent strategisch belang voor een theorie van sociale evolutie. Zonder zulke 'Leitbilder' zijn immers sociale bewegingen niet wel denkbaar. En waar zouden impulsen tot maatschappelijke vernieuwing en vooruitgang anders van uit kunnen gaan?⁵⁾

- 1) Zie voor een uitgewerkt voorbeeld dat de teneur van deze assumptie illustreert RHM, pp. 168-173.
- 2) 'Rationaliteitsstructuren' vind ik een betere term, omdat deze minder eenzijdig geassocieerd lijkt te worden met het actorperspectief. In het vervolg van de tekst gebruik ik deze term.
- 3) Hij spreekt over drie soorten rationaliteitsverschijnselen waarvoor normatieve structuren bepalend zijn: 1) moraal en recht, 2) opvattingen over ik- en groepsidentiteit, 3) ideeën omtrent de ontwikkeling van het systeem van ik-afgrenzingen en van wereldbeelden.
- 4) RHM, p. 13. Het is niet voor niets, dat de hoofdstukken 3, 4, 5 en 6 van RHM op dit probleemgebied betrekking hebben. Een zeer belangrijke inspiratiebron in deze vormt voor Habermas het werk van L. Kohlberg.
- 5) Vgl. K. Eder (1981).

Hier ligt een belangrijke pointe in het permanente gesprek dat Habermas voert met Marx. Volgens onze auteur volgt de ontwikkeling van normatieve rationaliteitsstructuren niet zonder meer het ontwikkelingspad van doelrationele processen. Of in een bepaalde maatschappij noodzakelijke veranderingen ook feitelijk tot stand komen, kan volgens Habermas niet enkel verklaard worden uit de ontwikkelingsstand van de productiekrachten. Dit hangt evenzeer af van een antwoord op de vraag, of toegang gevonden wordt tot een nieuw leerniveau¹⁾. Bij het (altijd retrospectief!)²⁾ speuren naar de factoren die evolutionaire veranderingen mogelijk maken, moet een hele scala van omstandigheden geanalyseerd worden. Het zijn volgens onze auteur minimaal deze:

- a) de omstandigheden waaronder in het individueel bewustzijn nieuwe structuren verworven kunnen worden, die weer in wereldbeeld-structuren kunnen worden omgezet;
- b) de omstandigheden waaronder systeemproblemen ontstaan die de sturingscapaciteit van een samenleving overvragen;
- c) de omstandigheden waaronder de institutionalisering van nieuwe rationaliteitsstructuren beproefd en gestabiliseerd kan worden;
- d) de omstandigheden waaronder de nieuw ontstane speelruimte voor het mobiliseren van instrumentele en strategische hulpbronnen wordt benut³⁾.

s 4. Enkele voorlopige conclusies

In deze studie heb ik een diepgaande analyse gemaakt van de reconstructie die Habermas geeft van de grondstructuur van de sociaal-culturele leefwijze. Het is deze grondstructuur die het hartstuk vormt van zijn reconstructieve filosofie, en die als zodanig - tesamen met de theoretische

1) Zie voor het bovenstaande RHM, pp. 36-37.

2) RHM, p. 38.

3) Zie RHM, pp. 37-38. De relatie die hier geschetst wordt van ontwikkelingen in de dimensie van respectievelijk het doelrationeel en het communicatief handelen, karakteriseert Habermas meer dan eens als een relatie van 'Auslöser-Schrittmacher', zie bijv. RHM, pp. 161-163. Onze auteur spreekt ook van de beide motoren van de maatschappelijke ontwikkeling, RHM, p. 32.

ontwerpen van verticale reconstructies - een grondslag en normeringsstandaard biedt aan sociaalwetenschappelijk onderzoek. Ik heb ook naar vermogen de structuur van Habermas' filosofie gearticuleerd. De verbanden die ik schets steunen op mijn interpretatie van de plaats en de functie van grondslagenonderzoek binnen Habermas' programma van reconstructieve filosofie. Ik ben met deze interpretatie een eigen weg gegaan in goeddeels onverkend gebied.

Vanwege de complexiteit en de omvang van Habermas' onderzoeksprogramma heb ik me natuurlijk ook allerlei beperkingen moeten opleggen. Zelfs de grondslagenproblematiek heb ik niet uitputtend kunnen behandelen, omdat ik me in hoofdzaak gericht heb op een analyse van horizontale reconstructies. Aan verticale reconstructies heb ik daardoor enkel in dit laatste hoofdstuk enige aandacht kunnen geven. Door de aldus gelegde nadruk heb ik tot mijn spijt vrijwel niets kunnen zeggen over de samenhang van de contexten van grondslagenonderzoek en empirisch-wetenschappelijke theorievorming enerzijds en de context van het handelen van alledag anderzijds. Ik wil deze slotparagraaf benutten om te attenderen op een aantal consequenties van de zienswijze die ik in deze studie heb ontwikkeld. Zij hebben voornamelijk betrekking op Habermas' wetenschapstheorie, en mijn opmerkingen daarover lopen vooruit op artikelen die ik daarover in de naaste toekomst hoop te publiceren.

Als mijn interpretatie van de inhoud, de plaats en de functie van horizontale reconstructies steek houdt, dan moet de tot nu toe gangbare opvatting over Habermas' wetenschapstheorie ingrijpend herzien worden. De gangbare opvatting steunt nog steeds voornamelijk op Habermas' analyses van 'kennisleidende belangen' in zijn boek 'Erkenntnis und Interesse'. Deze positie is achterhaald. Ik zal hiervoor een paar redenen noemen. Zij vloeien voort uit Habermas' nieuwe wetenschapstheoretische positie die in zijn grondslagenonderzoek is geïmpliceerd. Ik acht zijn nieuwe wetenschapstheorie van onschatbaar groot belang zowel voor een vernieuwing van ons denken over de relatie van filosofie en wetenschap als ook voor een nieuwe oriëntatie van vraagstellingen omtrent het verband van (sociale) wetenschap en samenleving. In een viertal punten wil ik dit toelichten.

4.1. Kennisleidende belangen revisited

Habermas had het begrip 'kennisbelang' nodig voor zijn analyses van het niet-willekeurig verband, dat er zijns inziens bestaat tussen door hem onderscheiden maatschappelijke grondpatronen én kennis- en wetenschapstheoretische grondbegrippen. Zij dienden de thematisering van het samengaan van cognitieve én normatieve aspecten in onze werkelijkheidsbenadering, dit is van het samengaan van doelrationeel en communicatief handelen. Het begrip werd ingevoerd middels 'Selbstreflexion' van de wetenschap, en het werd gedifferentieerd naar drie dimensies: technisch, praktisch en emancipatorisch - in verband met respectievelijk empirisch-analytische, hermeneutische en (ideologie-) kritische wetenschappen. Voor deze laatste was de psychoanalyse hêt voorbeeld.

De twee grote tekorten van Habermas' analyses uit de tijd van 'Erkenntnis und Interesse' lijken mij te zijn: 1) het toekennen van een niet in-te-lossen dubbelfunctie aan 'Selbstreflexion', namelijk zowel het funderen van de kennisleidende belangen als het verzekeren van de maatschappelijke relevantie van wijsgerige en empirisch-wetenschappelijke theorievorming. De eerste functie kan 'Selbstreflexion' niet vervullen; voor de tweede functie is zij zeker onontbeerlijk¹⁾. 2) de onbemiddelde wijze waarop hij de drie kennisbelangen met elkaar verbindt, nog daargelaten het probleem dat het emancipatorisch kennisbelang een afgeleide status heeft ten opzichte van die van de beide andere.

Habermas is blijven vasthouden aan de samenhang van theorievorming en maatschappelijke praxis, aan een niet-willekeurig onderscheid van grondpatronen, en aan het op elkaar betrekken van funderings- en relevantieproblematiek. Ten aanzien van elk van deze punten evenwel moet zijn analyse nu anders luiden, want:

- . het verwijzingskader van kritische theorie omvat thans drie in plaats van twee contexten;
- . de 'kennisleidende belangen' keren als zodanig in de grondstructuur van de sociaal-culturele leefwijze niet rechtstreeks terug. Elementen van het praktisch en technisch kennisbelang zijn, omgevormd, terug te vinden in de drie projecten van normering, objectivering en subjectivering die de eenheid van de geldingsbasis van het spreken constitueren. Deze projecten

1) Vgl. hoofdstuk II, § 2 en hoofdstuk III, § 1.

zijn volkomen interdependent en de relaties ertussen kunnen nauwkeurig worden aangegeven. Het vroegere emancipatorisch kennisbelang is nauwelijks nog terug te vinden. De structuurrelatie van 'intersubjectiviteit' is er goeddeels voor in de plaats gekomen, dat wil zeggen de voor de geldingsbasis van het spreken constituerende verhouding tussen actor- en kaderpolen, verhouding die in alle opzichten onder de eis staat van gelijkwaardigheid ('de ideale spreesituatie'). Nog weer andere aspecten van dit meest problematische 'kennisbelang' kunnen pas adequaat behandeld worden dankzij het samengaan binnen het grondslagenonderzoek van Habermas van horizontale en verticale reconstructies;

. grondslagenonderzoek en het waarborgen van de maatschappelijke relevantie van filosofie, dit is filosofie als kritiek, en van wetenschappelijk onderzoek sluiten niet meer onbemiddeld op elkaar aan. Met name in de eerste paragrafen van dit hoofdstuk heb ik een aantal bemiddelingsstappen geschetst.

4.2. Naar een nieuw begrip van interdisciplinariteit

In het verlengde van het voorafgaande kan gesteld worden, dat Habermas' grondslagenonderzoek de weg opent naar een nieuwe notie van interdisciplinariteit. Vóór 1970 leek het erop alsof in Habermas' conceptie economie, geschiedwetenschap, sociologie en psycho-analyse¹⁾ binnen het kader van kritische theorie toch min of meer naast of zelfs tegenover elkaar bleven staan, wat er ook over hun complementariteit werd gezegd. Voor hem gold dit toen evenzeer als het voor de eerste generatie Frankfurters heeft gegolden. Het ontbreken van een handelingstheorie kan hiervoor als voornaamste grond worden aangevoerd²⁾. Mijn indruk is dat hierin nog steeds het grote knelpunt ligt voor het ontwikkelen van een bevre-

1) Economie als prototype van het technisch, geschiedwetenschap van het praktisch, en (kritische) sociologie en psycho-analyse als prototypen van het emancipatorisch kennisbelang (naar zijn sociale en individuele aspecten).

2) Ik kan op dit punt verwijzen naar de bijzonder fraaie studie van A. Honneth over Horkheimer: 'Das soziologische Defizit der Kritischen Theorie' (manuscript, 1980). Zijn analyse spitst zich toe op het concept van interdisciplinariteit.

digend begrip van interdisciplinariteit. Een dergelijk begrip lijkt nu vanuit Habermas' grondslagenonderzoek ontwikkeld te kunnen worden, omdat:

- zijn handelingstheoretisch ontwerp ons in staat stelt het tot 'positivisme' verstarrend vasthouden (door filosofen evengoed als door wetenschapsbeoefenaren) aan de autonomie van de eigen discipline, te vervangen door een gestructureerd verband van wederkerige afhankelijkheid tussen (filosofisch) grondslagenonderzoek en sociaalwetenschappelijk onderzoek¹⁾;
- vanuit het grondmodel van het communicatief handelen beargumenteerd kan worden dat en hoe de grondbegrippen van de afzonderlijke mens- en maatschappijwetenschappen geput worden uit een gemeenschappelijk taalfonds. Gegeven de binding van dit taalfonds aan fundamentele structuren van onze werkelijkheidservaring en van ons handelen en gegeven het verkregen inzicht in de functiesamenhangen hiervan, kan ook de samenhang van de gespecialiseerde disciplines systematisch worden geanalyseerd.

4.3. (Sociale) wetenschap en samenleving

In deze studie heb ik vrij veel aandacht besteed aan de functie die grondslagenonderzoek heeft voor de bemiddeling van maatschappelijk en sociaalwetenschappelijk handelen, zowel naar de kant van de vorming van de grondbegrippen als naar de kant van de maatschappelijke invloed en taak van het sociaalwetenschappelijk handelen. Op deze punten heb ik een aantal inzichten gepresenteerd die mij voor de hedendaagse discussie over wetenschapsbeoefening van groot belang lijken. Binnen de doelstelling van deze studie zijn ze weliswaar nog slechts in zeer algemene termen geformuleerd, en ze behoeven zeker nadere concretisering. Een van de gebieden waarop concretisering zeer wel mogelijk is, vind ik de zogeheten 'W en S'-problematiek. Ik denk dat Habermas' wetenschapstheorie uitermate geschikt is de 'W en S'-benadering die in de bèta- en in de technische wetenschappen ingeburgerd is, beter te funderen dan tot nu toe gebeurt. Op een aangepaste wijze kan ze deze benadering ook burgerrecht verschaf-

1) De gronden waarop deze dichotomie afgebroken kan en moet worden, hebben naar mijn mening eveneens geldingskracht voor de dichotomieën apriori/aposteriori, norm/feit.

fen op het gebied van de mens-, maatschappij- en geesteswetenschappen. Een 'W en S'-benadering ontbreekt hier nagenoeg geheel. In belangrijke mate omdat zeer velen stellen, dat het vanzelf spreekt dat deze wetenschappen een kritische bezinning inhouden op mens en maatschappij. Alsof de naam alleen al garantie biedt voor de maatschappelijke gerichtheid en relevantie van zo'n discipline. Habermas verwijt, terecht naar ik meen, aan de gangbare praktijk van wetenschapsbeoefening in bijvoorbeeld economie en sociologie, dat zij door de dominante rol die daarbinnen aan doelrationeel handelen wordt toebedeeld, voorbijziet aan de communicatieve voorwaarden van alle handelen (ook die van het doelrationeel handelen)¹). Kritiek op deze blikvernaauwing wordt sinds jaar en dag gegeven, een constructief alternatief voor de gespecialiseerde disciplines en hun werkwijze werd en wordt evenwel zelden of nooit geboden. Moeilijkheden vormen natuurlijk het feit, dat voor een nieuwe benadering geen leentjebuur kan worden gespeeld bij de natuurwetenschappen; dat het merendeel van de uiteenzettingen over wetenschapsfilosofie alleen maar de natuurwetenschappen serieus neemt; en dat ook de 'W en S'-benadering uit de bèta-hoek te extern blijft aan haar object om van veel hulp te kunnen zijn. Ik hoop elders te kunnen aantonen, dat Habermas alle ingrediënten biedt die voor een constructief alternatief nodig zijn.

1) Zie bijvoorbeeld zijn (1980-a).

BIJLAGE

Het tripolair model¹⁾ - door Dr. P.H.M. Ruys.

1. Uitgangspunten

Het tripolair model is gebaseerd op een aantal uitgangspunten met betrekking tot een adequate analyse van een verschijnsel of object. Deze worden hieronder gegeven.

In de volgende paragraaf worden deze uitgangspunten vertaald in axioma's van een formeel model, en worden enkele eigenschappen hiervan afgeleid. Tenslotte wordt in de paragrafen 3. en 4. nader ingegaan op interpretaties van het tripolair model, en op een definitie van evenwicht.

Wij gaan ervan uit dat een object of verschijnsel tot stand komt in samenhang met een aantal factoren die relevant zijn voor dit verschijnsel, c.q. die dit verschijnsel relevant maken.

Relevantie betekent hier dat een factor tenminste één van de kwaliteiten bezit die gezamenlijk het verschijnsel definiëren. Een kwaliteit met betrekking tot een bepaald verschijnsel is een primitief begrip in onze theorie. In een gesprek, bijvoorbeeld, is het een kwaliteit van een deelnemer, dat deze iets weet wat een ander niet weet en interessant vindt.

1) Ik stel het op prijs op deze plaats bijzondere dank uit te spreken aan dr. Ruys voor de stimulerende samenwerking van de afgelopen twee jaar. Daarnaast ook voor zijn toestemming in deze studie integraal als bijlage de tekst op te nemen, waarin hij zijn tripolair model aan vakgenoten presenteert (zie: Research-memorandum, nr. 115, Tilburg University, 1982).

Een publicatie van ons beiden is in voorbereiding van een voordracht over ditzelfde onderwerp tijdens de conferentie 'Handlungstheorie und Gesellschaftskritik' van 9-11 dec. 1981 in het Goethe-Institut te Amsterdam.

Ten tweede wordt aangenomen dat de factoren die relevant zijn voor een bepaald verschijnsel, onderscheiden kunnen worden naar het al dan niet aanwezig zijn van bepaalde kwaliteiten die het verschijnsel omschrijven. Een relevante factor voor een verschijnsel is dus een bepaalde (niet nul) combinatie van al of niet aanwezige kwaliteiten. Omdat hiermee ook de plaats van de relevante factor in de structuur van het verschijnsel is bepaald, wordt deze ook wel een positie rond een verschijnsel genoemd. De verzameling van relevante factoren of posities rond een verschijnsel wordt aangeduid met Ω .

Vervolgens wordt aangenomen dat, als twee verschillende relevante factoren op elkaar inwerken, dit tot uiting komt in een bepaalde derde relevante factor. Er bestaat dus een bewerking of operatie die aan elk paar verschillende relevante factoren in Ω een unieke derde relevante factor in Ω aanwijst. Het bijzondere van deze bewerking in vergelijking met de gebruikelijke algebraïsche operaties is, dat deze niet gedefinieerd is voor een paar gelijke elementen, in casu dezelfde relevante factoren. Om toch de bekende algebra-theorie te kunnen toepassen wordt de verzameling Ω in de volgende paragraaf uitgebreid met een element, de nulfactor of nulpositie genoemd, die geen van de relevante kwaliteiten bevat en welke door de bewerking wordt aangewezen indien de relevante factoren of posities identiek zijn.

Hieruit volgt dat de samenhang tussen de relevante factoren of posities in Ω niet willekeurig is, maar gestructureerd is door de aanwezigheid van subgroepen van drie, die ternaire relaties of tritsen genoemd worden. De verzameling ternaire relaties wordt aangeduid met $\bar{\Omega}$. Aangetoond kan worden dat er maar één verzameling ternaire relaties bestaat die door een bewerking met bovenstaande eigenschappen wordt voortgebracht¹⁾. De verkregen structuur is dus niet afhankelijk van een nadere specificatie van de bewerking.

1) Voor een meer uitgebreide behandeling en voor interpretaties op verschillende vakgebieden, wordt de geïnteresseerde lezer verwezen naar de publicatie van P.H.M. Ruys, The tripolar model: a unifying approach to change, Research Memorandum 115, Tilburg University, 1982.

De vierde aanname, tenslotte, is dat het aantal kwaliteiten dat een verschijnsel definieert, gesteld wordt op drie. Enerzijds is dit voldoende om toch een rijke structuur te krijgen die voor veel interpretaties geschikt is, maar anderzijds wordt deze keuze ondersteund door de eigenschap van het model, dat in dat geval het aantal posities in een verschijnsel gelijk is aan het aantal relaties, namelijk zeven.

2. Het basismodel $(X,*)$ en het tripolair model $(\Omega,*)$

De vier gegeven uitgangspunten worden nu in een formele algebraïsche structuur omgezet. Daartoe wordt in eerste instantie de verzameling Ω van relevante factoren of posities uitgebreid met een nulelement tot de verzameling X van elementen die elk drie kwaliteiten kunnen bevatten, d.w.z. $X := \{0,1\}^3$.

Het aantal elementen van X is 2^3 , ofwel 8.

Deze acht elementen worden als volgt aangeduid:

$$\begin{array}{ll} \underline{0} := (0,0,0) & \alpha := (0,1,1) \\ A := (1,0,0) & \beta := (1,0,1) \\ B := (0,1,0) & \gamma := (1,1,0) \\ C := (0,0,1) & \omega := (1,1,1) \end{array}$$

Op de elementen in X wordt een bewerking $*$ gedefinieerd, zodanig dat puntsgewijs (per kwaliteit) geldt:

$$\begin{array}{ll} 1 * 0 = 1 & 0 * 0 = 0 \\ 0 * 1 = 1 & 1 * 1 = 0 \end{array}$$

Deze bewerking $*$ heet optellen modulo 2. Men kan nagaan dat bijvoorbeeld geldt dat: $\omega * \alpha = A$ en $\alpha * \beta = \gamma$.

De bewerking $*$ is gesloten in X , associatief en commutatief, zodat de structuur $(X,*)$ een Abelse groep is met nulelement $\underline{0}$. Het bijzondere ervan is echter, dat elk element van X zijn eigen inverse is, bijvoorbeeld $A * A = \underline{0}$.

Nu zijn we in staat om de tritsen of ternaire relaties in X af te leiden. Een ternaire relatie is een beweringsvorm met drie veranderlijken. De bewering hier luidt dat twee van de drie elementen het derde aanwijzen onder de operatie $*$. De elementen (α, A, ω) vormen dus een relatie omdat $\alpha * A = \omega$, ofwel $\alpha * \omega = A$, of $\alpha * A = \omega$, of $\alpha * A * \omega = \underline{0}$. De verzameling ternaire relaties $\bar{X}$, afgeleid van X , wordt gedefinieerd door:

$$\bar{X} := \{(x, y, z) \mid x * y * z = \underline{0}\}.$$

Omdat wij echter slechts geïnteresseerd zijn in ternaire relaties waarin het nulelement niet voorkomt, strikte relaties genaamd, definiëren wij de volgende deelverzameling van $\bar{X}$:

$$\bar{\Omega} := \{(x, y, z) \in \bar{X} \mid x \neq y \text{ en } y \neq z \text{ en } z \neq x\}.$$

Deze verzameling $\bar{\Omega}$ bestaat uit 7 elementen. Immers, elk van de 7 elementen van $\bar{\Omega}$ kan deel zijn van precies $\frac{1}{2}(7-1) = 3$ strikte relaties: zouden het er meer zijn, dan overlappen relaties elkaar in meer dan een element, hetgeen tot strijdigheid leidt. Eén op de drie elementen brengt dus 3 verschillende strikte relaties voort. Omdat er 7 elementen in $\bar{\Omega}$ zijn, zijn er $7/3$ maal 3, ofwel 7 strikte relaties in $\bar{\Omega}$.

Deze worden als volgt aangeduid:

$$\begin{array}{ll} \bar{\omega} := (\alpha, \beta, \gamma) & \bar{A} := (\alpha, \beta, C) \\ \bar{\alpha} := (A, \omega, \alpha) & \bar{B} := (\beta, A, C) \\ \bar{\beta} := (B, \beta, \omega) & \bar{C} := (A, B, \gamma) \\ \bar{\gamma} := (\omega, \gamma, C) & \end{array}$$

Men kan nagaan dat al deze relaties voldoen aan de beweringen die $\bar{\Omega}$ en $\bar{X}$ definiëren.

De elementen (posities) van de verzameling $\bar{\Omega}$ hebben nu een structuur gekregen die op de volgende wijze in een diagram is weergegeven:

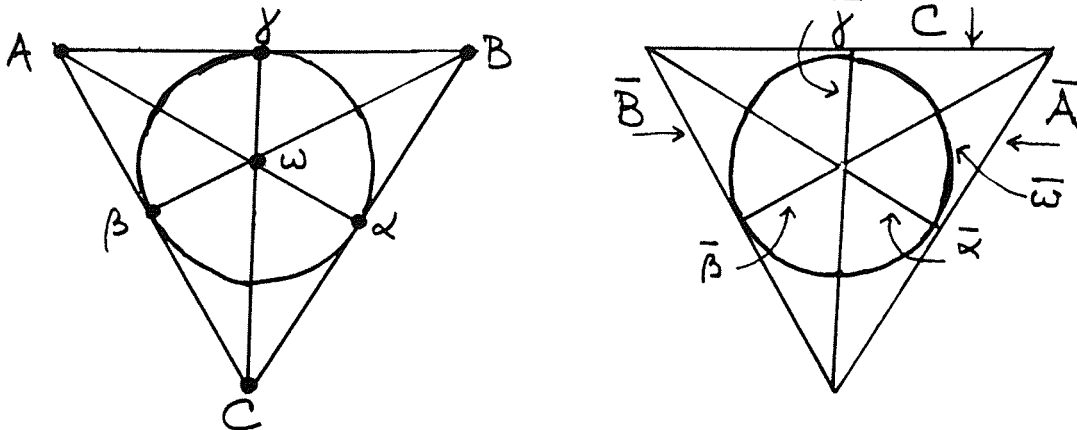

Diagram van posities en ternaire relaties in Ω .

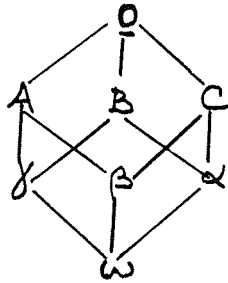
De aanduiding van de relaties is niet toevallig gekozen.

Aangetoond kan worden dat er een zodanige dualiteit bestaat tussen het positie-model en het relatie-model, dat beide modellen isomorph zijn. Dit betekent dat men formeel alle relaties als posities kan behandelen en omgekeerd, zodat alle eigenschappen met betrekking op posities ook gelden voor relaties, en omgekeerd.

Tenslotte wordt een bewerking $\cdot$ op X gedefinieerd, die het mogelijk maakt om twee elementen met elkaar te vergelijken door een derde aan te wijzen, die gemeenschappelijke kenmerken heeft. Puntsgewijs geldt de productregel:

$$\begin{array}{ll} 1 \cdot 0 = 0 & 0 \cdot 0 = 0 \\ 0 \cdot 1 = 0 & 1 \cdot 1 = 1 \end{array}$$

Aangetoond kan worden dat de structuur $(X, *, \cdot)$ een Boole-ring is met eenheidselement ω en nulelement 0 , en waarin elk element idempotent is onder de productoperatie, bijvoorbeeld $A \cdot A = A$. Hieruit volgt dat de elementen van X te ordenen zijn van 'zwaar' (alle kwaliteiten aanwezig) naar 'licht' (geen kwaliteit aanwezig), of omgekeerd:

: nul element

: polaire elementen

: projectieve elementen

: centrale element

3. Het tripolaire model $(\Omega, *)$: interpretatie

In het model $(\Omega, *)$ zijn de vier uitgangspunten van paragraaf 1. als axioma's ingevoerd. De eigenschappen van het model $(\Omega, *)$ gelden dus ook voor alle verschijnselen of situaties waar deze uitgangspunten opgaan. Bij nadere analyse van concrete verschijnselen blijkt dit verrassend vaak het geval te zijn, ongeacht het vakgebied waar men zich op richt. In dat geval kan men de structuur van het model $(\Omega, *)$ gebruiken, om de samenhang van een verschijnsel met de relevante omgeving te analyseren. Hierdoor worden inconsistenties in de analyse voorkomen, terwijl evenmin relevante factoren over het hoofd worden gezien, zodat er geen gaten in de analyse vallen.

Een verdergaand gebruik van het tripolair model betreft een analyse van beweging en evenwicht. Dit vraagt additionele aannamen, waartoe een aanzet in de volgende paragraaf gegeven zal worden.

In het voorgaande zijn de posities in Ω gedefinieerd. In overeenstemming met het uitgangspunt dat er drie relevante kwaliteiten voor een verschijnsel ω zijn, zijn er drie polaire posities A, B en C in Ω , waarin steeds slechts één kwaliteit aanwezig is. Deze posities geven onherleidbare relevante factoren voor het verschijnsel aan. Uit telkens twee polaire posities (onder andere) volgen de zgn. projectieve posities α, β, γ , terwijl de centrale positie ω van het verschijnsel resulteert uit een polaire positie en een complementaire projectieve positie.

Tot nu toe is er een volstrekte symmetrie tussen de drie polaire posities en tussen de drie projectieve posities aangenomen. Bij de interpretaties wordt deze symmetrie meestal verbroken, omdat de relevante kwaliteiten niet los van elkaar gezien kunnen worden.

Indien bij het verschijnsel gesprek, bijvoorbeeld, er een polaire positie A is, waarvan de kwaliteit is dat deze iets weet, dan moet er een andere polaire positie B zijn met als kwaliteit iets anders weten dat de positie A niet weet. Zou dit niet het geval zijn, dan is er geen sprake van een gesprek, hoogstens van een mededeling. Men zou kunnen zeggen dat de kwaliteit van A de negatie is van de kwaliteit van B, en omgekeerd, zoals positief en negatief tegenover elkaar staan en aan elkaar gebonden zijn.

Juist omdat de posities A en B niets gemeen hebben, is de structuur van het gesprek nog niet voldoende beschreven, omdat het nog onmogelijk is om contact met elkaar te hebben of iets uit te wisselen. Daarvoor is het noodzakelijk dat er een positie C bestaat, waarvan geldt dat beide gesprekspartners kwaliteit ervan gemeen hebben, zodat deze kan dienen als communicatie-kanaal. Dit communicatie-aspect van de kwaliteit in positie C (het gemeenschappelijk "gebrek") komt in zeer veel interpretaties tot uiting.

4. Beweging en evenwicht

Tot nu toe is het alleen mogelijk geweest om aan te geven welke posities op elkaar inwerken, gegeven de uitgangspunten van het model. De kern van het tripolair model is echter, dat een bepaalde positie deel is van drie relaties die elk op een eigen wijze op de betreffende positie kunnen inwerken. Dit heeft tot gevolg dat er wrijvingen of wijzigingen optreden, die zich voortplanten in het model volgens de vastliggende structuur.

Om uit te kunnen drukken hoe de posities op elkaar inwerken is een extra aanname vereist. Deze luidt, dat per relatie gewichten of performance indices aan de posities worden toegekend (zodat elke positie er dus drie heeft), welke vervolgens op een of andere wijze gemiddeld worden.

In het voorbeeld van een gesprek is γ de boodschap die door de partners wordt overgedragen (vergelijk het diagram in 2.). De bedoeling is uitgedrukt in de relatie $\bar{C} = (A, \gamma, B)$, terwijl de verbale weergave hiervan

wordt weergegeven in de relatie $\bar{\omega} = (\beta, \gamma, \alpha)$. De aanname houdt in, dat de boodschap vanuit $\bar{C}$, aangeduid door $\gamma(\bar{C})$, niet noodzakelijk overeenkomt met de boodschap vanuit $\bar{\omega}$, $\gamma(\bar{\omega})$. Dit kan worden waargenomen, en heeft gevolgen voor het functioneren van de overige posities in het model.

Er is sprake van evenwicht als voor elke positie in het tripolair model geldt, dat de drie indexen aan elkaar gelijk zijn. Een beweging van het verschijnsel wordt dan structuur-invariant genoemd, indien het tot een evenwichtstoestand leidt. Is het gevolg van een verstoring of ontwikkeling echter, dat één van de posities de index nul krijgt, dan is de structuur verdwenen. Een andere structuur-variante beweging, tenslotte, is die volgens welke de posities zodanig wijzigen dat niet meer volstaan kan worden met de drie aanvankelijk gedefinieerde relevante kwaliteiten. Deze uitbreidingen, hoe belangrijk ook voor toepassingen van het tripolair model, zijn sterk afhankelijk van de context waarin het model wordt toegepast.

BIBLIOGRAFIE VAN JÜRGEN HABERMAS

De in deze bibliografie opgenomen werken zijn naar jaar van publicatie gerangschikt. Indien er sprake is van meerdere publicaties in een zelfde jaar, dan worden zij geplaatst naar de alfabetische volgorde van het eerste in de titel voorkomende zelfstandige naamwoord en wordt aan het desbetreffende jaartal een letter toegevoegd, bijvoorbeeld 1970-a.

In de bibliografie zijn dagbladartikelen niet vermeld, met uitzondering van de artikelen die Habermas zelf nadien in bundels heeft opgenomen. Verwijzingen daarnaar zijn wel te vinden in de bibliografie, tot medio 1981, van de hand van R. Görtzen, Bibliographie zu Jürgen Habermas.

Ein internationales Verzeichnis der Schriften von und über Habermas, Frankfurt am Main, 1981. Teksten van lezingen, bijdragen aan symposia en dergelijke worden vermeld bij het jaar waarin ze zijn gepubliceerd, terwijl tussen haakjes - voorzover te achterhalen - het jaar van presentatie wordt vermeld. Alleen de eerste, meestal duitstalige, publicatie van een boek of artikel wordt aangegeven.

In de tekst wordt op twee manieren naar deze bibliografie verwezen. Betreft het een geschrift dat voorkomt in de lijst van afkortingen, dan wordt in de voetnoot de afkorting gegeven met verwijzing naar de bladzijde(n). Voor alle andere publicaties wordt het desbetreffende jaar aangegeven, eventueel met letter, bijvoorbeeld (1970-a), en de bladzijde(n). Van een bundel worden in het jaar van verschijnen eerst de titels van nog niet eerder gepubliceerde teksten gegeven, waarna een opsomming volgt van alle overige daarin voorkomende teksten op de in de hoofdtekst gebruikelijke wijze van refereren. Wanneer een tekst nadien in een of meer bundels is opgenomen, wordt dit vermeld.

1952

Wider den moral-pädagogischen Hochmut der Kulturkritik, Die Literatur, septemhernummer.

1953

Mit Heidegger gegen Heidegger denken. Zur Veröffentlichung von Vorlesungen aus dem Jahre 1935, PP, pp. 67-75.

1954

- a. Das Absolute in der Geschichte. Von der Zwiespältigkeit in Schellings Denken (niet gepubliceerde dissertatie) Bonn, 424 pp.
- b. Die Dialektik der Rationalisierung, Merkur, 8 (1954), nr. 78, pp. 701-724.
- c. Der Moloch und die Künste. Zur Legende von der technischen Zweckmässigkeit, Jahresring (Stuttgart), 1, pp. 258-263.

1955

- a. Jeder Mensch ist unbezahlbar, Merkur, 9 (1955), nr. 83, pp. 994-998.
- b. Marx in Perspektiven, Merkur, 9 (1955), nr. 94, pp. 1180-1183.

1956

- a. Illusionen auf dem Heiratsmarkt, Merkur, 10 (1956), nr. 104, pp. 996-1004.
- b. Karl Jaspers über Schelling, PP, pp. 93-98.
- c. Notizen zum Missverhältnis von Kultur und Konsum, Merkur, 10 (1956), nr. 97, pp. 212-228.
- d. Der Zeitgeist und die Pädagogik, Merkur, 10 (1956), nr. 96, pp. 189-193.
- e. Der Zerfall der Institutionen, PP, (1981), pp. 101-106.

1957

- a. Konsumkritik - eigens zum Konsumieren, Frankfurter Hefte, 12 (1957), nr. 9, pp. 641-645.
- b. Das chronische Leiden der Hochschulreform, Merkur, 11 (1957) nr. 109, pp. 265-284 (PH, pp. 51-82 en KPS, pp. 13-40).

- c. Literaturbericht zur philosophischen Diskussion um Marx und den Marxismus, Philosophische Rundschau, 5 (1957), nr. 3/4, pp. 165-235 (TP, pp. 387-464).
- d. Der biographische Schleier. Bei Gelegenheit des Stresemann-Filmes notiert, Frankfurter Hefte, 12 (1957), nr. 5, pp. 357-361.

1958

- a. Philosophische Anthropologie. Ein Lexikonartikel, in: Diemer, A., Frenzel, I., (Hrsg.): Philosophie, Fischer Lexikon, Frankfurt am Main, 1958, pp. 18-35 (KK, pp. 89-111).
- b. Jaspers und die Gestalten der Wahrheit, Geschichtsphilosophische Betrachtung zu einer Geschichte der Philosophie, zum 75. Geburtstag vom Karl Jaspers, PP, pp. 99-108.
- c. Der befremdliche Mythos: Reduktion oder Evokation, Philosophische Rundschau, 6 (1958), nr. 3/4, pp. 215-228.
- d. Soziologische Notizen zum Verhältnis von Arbeit und Freizeit, in: Funke, G. (Hrsg.), Konkrete Vernunft, Festschrift für Erich Rothacker, Bonn, 1958, pp. 219-231.
- e. Der verschleierte Schrecken. Bemerkungen zu C.F. von Weizsäckers 'Mit der Bombe leben', Frankfurter Hefte, 13 (1958), nr. 8, pp. 530-532.

1959

- a. Zum Einfluss der Schul- und Hochschulbildung auf das politische Bewusstsein der Studenten, Verhandlungen des Deutschen Soziologentages (Tübingen) 14, p. 217ff; ook in: Gesellschaft, Staat, Erziehung, 4 (1959), nr. 8, pp. 348-355.
- b. Konservativen Geist- und die modernistischen Folgen. Zum Reformplan für die deutsche Schule, Der Monat (Berlin), 12, (1959), nr. 133, pp. 41-50 (KPS, pp. 42-57).
- c. Die Grenze in uns. Helmuth Plessner: Die verspätete Nation, Frankfurter Hefte, 14 (1959), nr. 11, pp. 826-831 (PP, pp. 222-234).
- d. Brief an H. Mörchen, Frankfurter Hefte, 14 (1959), nr. 7, p. 537.
- e. Ein anderer Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts, Frankfurter Hefte,

14 (1959), nr. 3, pp. 206-209 (PP, pp 85-92; niet meer opgenomen in de uitgave van 1981).

- f. Die grosse Wirkung. Eine chronistische Anmerkung zu Martin Heideggers 70. Geburtstag, PP, pp. 76-84.

1960

- a. Verrufener Fortschritt - verkanntes Jahrhundert. Zur Kritik an der Geschichtsphilosophie, Merkur, 14 (1960), nr. 147, pp. 468-477 (KK, pp. 355-364 en PP, 1981, pp. 435-444).
- b. Zwischen Philosophie und Wissenschaft - Marxismus als Kritik (Ausarbeitung eines Vortrags vor der Zürcher Philosophischen Gesellschaft, Dezember 1960), TP, pp. 228-289.
- c. Ein marxistischer Schelling - Zu Ernst Blochs spekulativem Materialismus, Merkur, 14 (1960), nr. 153, pp. 1078 e.v. (TP - slechts in de eerste drie uitgaven, pp. 336-351; PP, pp. 147-167 en PKR, pp. 11-32).
- d. Über das Verhältnis von Politik und Moral, in: Kuhn, H., und Wiedmann, Fr. (Hrsg.): Das Problem der Ordnung, Meisenheim a. Glan, 1962, pp. 94-117.

1961

- a. Der deutsche Idealismus der jüdischen Philosophen, in: Koch Th. (Hrsg.): Porträts deutsch-jüdischer Geistesgeschichte, Köln, 1961, p. 99-125 (PP, pp. 37-66).
- b. Dialektischer Idealismus im Übergang zum Materialismus. Geschichtsphilosophische Folgerungen aus Schellings Idee einer Kontraktion Gottes. (Ausarbeitung eines Vortrages vor dem philosophischen Seminar der Universität Heidelberg, Juli 1961), TP, pp. 172-227.
- c. Die klassische Lehre von der Politik in ihrem Verhältnis zur Sozialphilosophie (Ausarbeitung der Marburger Antrittsvorlesung, Dezember 1961), TP, pp. 48-88.
- d. Pädagogischer "Optimismus" vor Gericht einer pessimistischen Anthropologie. Schelskys Bedenken zur Schulreform, Neue Sammlung, 1(1961), pp. 251-278 (KPS, pp. 58-100).
- e. Student und Politik. Auteurs zijn: L. von Friedeburg, J. Habermas, C. Oehler en F. Weltz, Neuwied-Berlin, 1961. Hierin van Habermas:

Zum Begriff der politischen Beteiligung (1958), pp. 11-56 (KK, pp. 9-60).

1962

- a. Kritische und konservative Aufgaben der Soziologie. (Ausarbeitung eines Vortrags auf den Berliner Universitätstagen, Januar 1962). In: Universitätstage, Wissenschaft und Verantwortung. Freie Universität, Berlin, pp. 157-172 (TP, pp. 290-306).
- b. Diskutieren - was sonst? In: Daten (Dortmund), 2, pp. 47 ff (PH, pp. 83-89 en KPS, pp. 199-204).
- c. Karl Marx - Literaturverwijzingen. In: Marx, K., Ausgewählte Schriften, ed. B. Goldenberg, München, 1962, pp. 1253 e.v.
- d. Hegels Kritik der Französischen Revolution. (Ausarbeitung der Heidelberger Antrittsvorlesung, Juli 1962), TP, pp. 128-147.
- e. Naturrecht und Revolution. (Ausarbeitung von Vorträgen anlässlich des VII. Deutschen Kongresses für Philosophie und einer Tagung der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie, Oktober 1962).
- f. Strukturwandel der Öffentlichkeit, Neuwied, 1962.

1963

- a. Auf- und Abrüstung, Moralisch und militärisch, Merkur, 17, nr. 185 (1963), pp. 714-717.
- b. Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung. Zu Theorie und Praxis in der verwissenschaftlichten Zivilisation, TP, pp. 307-335.
- c. Ein philosophierender Intellektueller. Zum 60. Geburtstag von Theodor W. Adorno, PP, pp. 176-183.
- d. Karl Löwiths stoischer Rückzug vom historischen Bewusstsein, Merkur, 17, nr. 184 (1963), pp. 576-590 (TP - slechts in de eerste drie uitgaven -, pp. 352-370 en PP, pp. 116-140).
- e. Eine psychoanalytische Konstruktion des Fortschritts, Merkur, 17, nr. 189 (1963), pp. 1105-1109 (KK, pp. 112-117 en PP (1981), pp. 180-184).
- f. Nachtrag zu einer Kontroverse: Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik. In: Horkheimer, M. (Hrsg.), Zeugnisse. Festschrift für

- Theodor W. Adorno, Frankfurt am Main, 1963, pp. 473-501 (LdS, pp. 9-38).
- g. Parteirügen und Schriftsteller - hüben und drüben, Merkur, 17, nr. 180 (1963), pp. 210-212.
- h. Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien, Neuwied und Berlin, 1963. - Vierte uitgave, met nieuwe inleiding en enkele nieuwe artikelen, Frankfurt am Main, 1971. Bevat de artikelen: 1957 c, 1960 b, 1961 b, 1961 c, 1962 a, 1962 d, 1962 e, 1963 b, 1963 i, 1966 d, 1968 i, 1969 c, 1971 d.
- i. Vom sozialen Wandel akademischer Bildung, Merkur, 17, nr. 183 (1963), pp. 413-427 (TP - vierde en volgende uitgaven -, pp. 359-375 en KPS, pp. 101-119).

1964

- a. Oeffentlichkeit. In: E. Fraenkel, K.D. Bracker (Hrsg.), Fischer Lexikon, Staat und Politik, Neuausgabe Frankfurt, 1964, pp. 220-226 (KK, pp. 61-69).
- b. Eine Polemik: Gegen einen positivistisch halbierten Rationalismus. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 16 (1964), Heft 4, pp. 636-659 (LdS, pp. 39-71).
- c. Verwissenschaftlichte Politik und öffentliche Meinung. In: Reich, R. (Hrsg.), Humanität und politische Verantwortung, Zürich, 1964, pp. 54-73 (TWI, pp. 120-145).
- d. Resumé (der Starnberger Gespräche, 1964: Aspekte der Angst), H. von Ditfurth: Aspekte der Angst, Stuttgart (Thieme), (1965) pp. 124-129.
- e. Von der Schwierigkeit nein zu sagen, Merkur, 18, nr. 201 (1964), pp. 1184-1189 (LdS, pp. 322-329 - onder de titel 'Eine Rezension', en PP (1981), pp. 445-452).
- f. Wertfreiheit und Objektivität. In: Stammer (Hrsg.), Max Weber und die Soziologie heute, Tübingen, 1965, pp. 74 e.v. (LdS, pp. 313-321 - onder de titel 'Eine Diskussionsbemerkung').
- g. Wissenschaft und Politik, Offene Welt (Köln), nr. 86 (1964), pp. 413-423.

1965

- a. Erkenntnis und Interesse, Merkur, 19, nr. 213 (1965), pp. 1139-1153 (TWI, pp. 146-168).
- b. Die verzögerte Moderne, Der Spiegel, 29, nr. 53 (1965), PP, pp. 234-239).
- c. Wittgensteins Rückkehr, PP, pp. 141-146.
- d. Vorwort zu: W. Nitsch, U. Gerhardt, C. Offe, U.K. Preuss, Hochschule in der Demokratie, Neuwied (1965), pp. V-VI (PH, pp. 90-91).

1966

- a. Deutschland - wohin? Ansichten und Einsichten: Karl Jaspers über den moralischen Notstand in der Bundesrepublik, Die Zeit vom 13. Mai 1966 (PP, pp. 109-115).
- b. Technischer Fortschritt und soziale Lebenswelt, Praxis, 1 (1966), pp. 217-228 (TWI, pp. 104-120).
- c. Die Geschichte von den zwei Revolutionen, Merkur, 20, nr. 218 (1966), pp. 479-483 (KK, pp. 365-370 en PP (1981), pp. 223-227).
- d. Nachwort zu Hegels politischen Schriften. In: Hegel, G.W.G., Politische Schriften, Frankfurt am Main, 1966, pp. 343-370 (TP - vierde en volgende uitgaven - pp, 148-171).
- e. Partisanenprofessor im Lande der Mitläufer. Der Marburger Ordinarius Wolfgang Abendroth wird am 2. Mai sechzig Jahre alt, Die Zeit vom 29. April 1966 (PP (1981), pp. 249-252).
- f. Verwissenschaftlichte Politik in demokratischer Gesellschaft. In: Krauch, H., Kunz, W., Rittel, H. (Hrsg.), Forschungsplanung. Eine Studie über Ziele und Strukturen amerikanischer Forschungsinstitute, München-Wien (Oldenbourg), 1966, pp. 130-144.
- g. Zwangsjacke für die Studienreform. Die befristete Immatrikulation und der falsche Pragmatismus des Wissenschaftsrates, Der Monat, 18, nr. 218, november 1966, pp. 7-13 (PH, pp. 92-107 en KPS, pp. 120-133).

1967

- a. Arbeit und Interaktion. Bemerkungen zu Hegels Jenenser Philosophie des Geistes. In: Braun, H. und Riedel, M. (Hrsg.), Natur und Geschichte.

- Karl Löwith zum 70. Geburtstag, Stuttgart, 1967, pp. 132-155 (TWI, pp. 9-47).
- b. Offener Brief an den A.St.A. der Freien Universität Berlin, geschreven met L. von Friedeburg, PH, pp. 134-136.
  - c. Brief an Erich Fried (26-7-1967), PH, pp. 149-151.
  - d. Diskussionsbeiträge. Bedingungen und Organisation des Widerstandes und der Kongress in Hannover, PH, pp. 146-149 (KPS, pp. 213-215).
  - e. Zur Logik der Sozialwissenschaften, Tübingen, 1967, Eerst verschenen als Beiheft V van Philosophische Rundschau, 14 (1967). Later Frankfurt am Main (1970), pp. 70-310, waarin dan ook de volgende artikelen zijn opgenomen: 1963 f, 1964 b, 1964 e, 1964 f. (= pp. 5-70, onder toevoeging van de ondertitel: Materialien).
  - f. Rede über die politische Rolle der Studentenschaft in der Bundesrepublik, Der Politikologe (Berliner Zeitschrift für politische Wissenschaft), nr. 23 (1967), pp. 2 ff (PH, pp. 137-146 en KPS, pp. 205-212).
  - g. Studentenprotest in der Bundesrepublik, Ein Vortrag im New Yorker Goethe-Haus, PH, pp. 153-177 (KPS, pp. 217-238).
  - h. Universität in der Demokratie-Demokratisierung der Universität. Berliner Universitätstage, 20.1.1967, Merkur, 21, nr. 230 (1967), pp. 416-433 (PH, pp. 108-133 en KPS, pp. 134-156).

1968

- a. Albrecht Wellmer, unpolitische Universität und Politisierung der Wissenschaft. In: D. Clauser, R. Dermitzel (Hrsg.): Universität und Widerstand, Frankfurt am Main, 1968, pp. 108-116 (PH, pp. 249-259).
- b. Über einige Bedingungen der Revolutionierung spätkapitalistischer Gesellschaften. In: Marx und die Revolution, Frankfurt am Main, 1970, pp. 24-44 (KK, pp. 70-87).
- c. Ein Beitrag zur Diskussion des Hessischen Hochschulgesetzentwurfs. Geschreven met Denninger, von Friedeburg, Wiethölter, Der Spiegel, 2, Dezember 1968 (PH, pp. 223-234 en KPS, pp. 176-185).
- d. Brief an C. Grossner (13.5.1968), PH, pp. 151-152 (KPS, pp. 215-216).
- e. Einleitung zu einer Antifestschrift. Zum 70. Geburtstag von Herbert Marcuse. Zum Geleit. In: Habermas, J. (Hrsg), Antworten auf Herbert

- Marcuse, Frankfurt am Main, 1968, pp. 9-16 (PP, pp. 168-175).
- f. Einleitung einer Podiumsdiskussion, PH, pp. 178-184.
- g. Erkenntnis und Interesse, Frankfurt am Main, 1968. (Vanaf 1973 met een nieuw nawoord: zie 1973 g).
- h. Praktische Folgen des wissenschaftlich-technischen Fortschritts. In: Maus, H. (Hrsg.), Gesellschaft, Recht und Politik. Festschrift für W. Abendroth, Neuwied und Berlin, 1968, pp. 121-146 (TP - vierde en volgende uitgaven - pp. 336-358).
- i. Grundsätze für ein neues Hochschulrecht. Geschreven met Denninger, von Friedeburg, Wiethölter, PH, pp. 202-216 (KPS, pp. 157-169).
- j. Habermas recenseert: Psychoanalyse und Politik von H. Marcuse (Frankfurt am Main, 1968, 78 pp.), Gewerkschaftliche Monatshefte (Köln), 8, pp. 507-508.
- k. Heilige Kühe der Hochschulreform. Die Zeit, 23, nr. 39, 27 september 1968, pp. 17 (PH, pp. 216-223 en KPS, pp. 169-176).
- l. Minister Stoltenburg diffamiert bedenkenlos. Geschreven met Fetscher, von Friedeburg, Mitscherlich, PH, pp. 185-187.
- m. Nachwort zu Nietzsche: Erkenntnistheoretische Schriften. In: Nietzsche, Fr., Erkenntnistheoretische Schriften, Frankfurt am Main, 1968, pp. 237-262 (KK, pp. 239-263).
- n. Die Scheinrevolution und ihre Kinder. Rede auf dem Kongress des V.D.S. am 2. juni 1968, PH, pp. 188-201 (KPS, pp. 249-260).
- o. Scheinrevolution unter Handlungszwang. Über Fehldenken und Fehlverhalten der linken Studentenbewegung, Der Spiegel, 22 nr. 24. pp. 57-59.
- p. Seminarthesen, PH, pp. 244-248 (KPS, pp. 261-264).
- q. Technik und Wissenschaft als 'Ideologie', Merkur, 22, nr. 243 (1968), pp. 591-610 en 22, nr. 244 (1968), pp. 682-693 (TWI, pp. 48-103).
- r. Technik und Wissenschaft als 'Ideologie', Frankfurt am Main, 1968. De uitgave van 1970 bevat de artikelen: 1964 c, 1965 a, 1966 b, 1967 a, 1968 q.
- s. Thesen zur Theorie der Sozialisation. Stichworte und Literatur zur Vorlesung im Sommersemester, 1968, KK, pp. 118-194.
- t. Werden wir richtig informiert?, Die Zeit vom 31. Mai 1968 (KPS, pp. 245-248).
- u. Gegen Wissenschaftsstürmerei, PH, 244-248.

1969

- a. Bedingungen für eine Revolutionierung spätkapitalistischer Gesellschaftssysteme, Praxis (Zagreb), 5, nr. 1-2 (1969), pp. 212-223 (KK, pp. 70-87).
- n. Die wissenschaftstheoretischen Begründungen der Teilnahme der Mitglieder der Universität an den Entscheidungsprozessen und der Universitätsorganisation, Dokumentationsabteilung der west-deutschen Rektorenkonferenz, 1969, Bad Godesberg, 50 pp.
- c. Demokratisierung und Hochschule-Politisierung der Wissenschaft, Merkur, 23, nr. 255 (1969), pp. 597-604 (TP - vierde en volgende uitgaven - pp. 376-386 en KPS, pp. 186-196).
- d. Einleitung, PH, pp. 7-50 (KPS, pp. 265-303).
- e. Empfehlungen zur technokratischen Hochschulreform? In: H.W. Nicklas (Red.), Politik, Wissenschaft, Erziehung, Frankfurt am Main, 1969, pp. 72-77, (PH, pp. 234-243).
- f. Protestbewegung und Hochschulreform, Frankfurt am Main, 1969. Bevat de artikelen: 1957 b, 1962 b, 1965 d, 1966 f, 1967 b, 1967 c, 1967 d, 1967 f, 1967 g, 1967 h, 1968 a, 1968 d, 1968 e, 1968 g, 1968 j, 1968 l, 1968 n, 1968 p, 1968 u, 1969 d, 1969 e.
- g. Urgeschichte der Subjektivität und verwilderte Selbstbehauptung, Die Zeit vom 12. September 1969 - onder de titel 'Odyssee der Vernunft in die Natur' (PP, pp. 184-199 en PKR, pp. 33-47).
- h. Zur politischen Verantwortung der Wissenschaftler. Geschreven met A. Wellmer. In: Preusz, W.K., Das politische Mandat der Studentenschaft, Frankfurt am Main, 1969, pp. 133-138.

1970

- a. Arbeit, Erkenntnis, Fortschritt. Aufsätze, 1954-1970, Amsterdam, 1970 (Roofdruk). Omdat het hier een niet door Habermas geautoriseerde uitgave betreft, en het daarom niet als bron wordt gebruikt, blijft vermelding van de erin opgenomen artikelen achterwege.
- b. On Systematically Distorted Communication, Inquiry, 13, nr. 3 (1970), pp. 205-218.
- c. Machtskampf und Humanität (Eine Erwiderung auf Ernst Topitsch), KK, pp. 371-378 (KPS, pp. 311-317).

- d. The Priorities of Radical Reform, Change, 2, nr. 4 (1970), pp. 29-34.
- e. Nachgeahmte Substantialität. Eine Auseinandersetzung mit Arnold Gehlens Ethik, Merkur, 24, nr. 4, (1970), pp. 313-327 (PP, pp. 200-221).
- f. Summation and Response, Continuum, 8 (1970), pp. 123-133.
- g. Towards a Theory of Communicative Competence, Inquiry, 13, nr. 4 (1970), pp. 360-375.
- h. Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik. In: Bubner, R., Cramer, K. und Wiehl, R. (Hrsg.), Hermeneutik und Dialektik I, Festschrift für H.G. Gadamer, Tübingen, 1970, pp. 73-104 (KK, pp. 264-301).

1971

- a. 'Discussion' of Parson's interpretation of Weber. In: Otto Stammer (ed.), Max Weber and Sociology Today, New York, 1971, pp. 59-66.
- b. Die deutschen Mandarine, PP, pp. 239-251.
- c. Wozu noch Philosophie? Vom Hessischen Rundfunk am 4. Januar 1971 gesendet, PP, pp. 11-36.
- d. Philosophisch-politische Profile, Frankfurt am Main, 1971. Bevat de artikelen: 1953, 1956 b, 1958 b, 1959 c, 1959 e, 1959 f, 1960 c, 1961 a, 1963 c, 1963 d, 1965 b, 1965 c, 1966 a, 1968 f, 1969 f, 1970 e, 1971 b, 1971 c. (In de uitgave van 1981 is 1959 e weggelaten, en zijn de volgende teksten toegevoegd: 1956 e, 1960 a, 1963 e, 1964 e, 1966 c, 1966 e, 1972 b, 1972 c, 1973 c, 1978 a, 1978 g, 1978 f, 1980 a, 1980 b, 1980 c, 1980 f).
- e. Einige Schwierigkeiten beim Versuch Theorie und Praxis zu vermitteln. Einleitung zur Neuausgabe 'Theorie und Praxis', TP, pp. 9-48.
- f. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie - Was leistet die Systemforschung? Geschreven met N. Luhmann, Frankfurt am Main, 1971.

1972

- a. Einige Bemerkungen zum Problem der Begründung von Werturteilen. In: Verhandlungen von 9. Deutscher Kongress für Philosophie, Meisenheim, 1972, pp. 89-99.
- b. Brief am Helmuth Plessner aus Anlass seines 80. Geburtstags, Merkur, 26, nr. 293 (1972), pp. 944-946 (KK, pp. 232-236 en PP (1981) pp. 137-

- 140).
- c. Bewusstmachende oder rettende Kritik - Die Aktualität Walter Benjamins. In: Unsel, S. (Hrsg.), Zur Aktualität Walter Benjamins, Frankfurt am Main, 1972, pp. 175-223 (KK, pp. 302-344, PP (1981) pp. 336-376 en PKR, pp. 48-95).
  - d. Zwischen Kunst und Politik. Eine Auseinandersetzung mit Walter Benjamin, Merkur, 26, nr. 293 (1972), pp. 856-869.
  - e. Notizen zum Begriff der Rollenkompetenz, KK, pp. 195-231.
  - f. Über das Subjekt der Geschichte (Diskussionsbemerkung zu falsch gestellten Alternativen). In: Koselleck, R. und Stempel, W.D. (Hrsg.), Geschichte, Ereignis und Erzählung. München, 1973, pp. 470-476 (KK, pp. 389-398).
  - g. Die Utopie des guten Herrschers (Eine Antwort an Robert Spaemann), Merkur, 26 (1972), pp. 1266-1273 (KK, pp. 378-388 en KPS, pp. 318-327).

1973

- a. Arbeit, Freizeit, Konsum. Frühe Aufsätze, 's-Gravenhage, 1973 (Roof-druk). Zie opmerking bij 1970 a.
- b. Demokratie und Planung, Neues Forum (Wien), 20 (nr. 223), pp. 34-36.
- c. Herbert Marcuse über Kunst und Revolution, KK, pp. 345-351 (PP (1981), pp. 259-264 en PKR, pp. 96-102).
- d. Was heisst heute Krise? Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus, Merkur, 27 (1973), pp. 345-364 (RHM, pp. 304-328).
- e. Kultur und Kritik, Frankfurt am Main, 1973. Bevat de artikelen: 1958 a, 1958 b, 1960 a, 1963 e, 1964 a, 1966 c, 1968 c, 1968 n, 1968 s, 1970 c, 1970 h, 1972 b, 1972 c, 1972 e, 1972 f, 1972 g, 1973 c.
- f. Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus, Frankfurt am Main, 1973.
- g. Nachwort (zu Erkenntnis und Interesse), EI, pp. 367-417.
- h. Wahrheitstheorien. In: H. Fahrenbach (Hrsg.), Wirklichkeit und Reflexion: Festschrift für Walter Schulz, Pfullingen, 1973, pp. 211-265.

1974

- a. Beitrag zur Podiumdiskussion, M. Baumgarten, O. Höffe, Chr. Wild (Hrsg.): Philosophie, Gesellschaft, Planung, München (Bayerische Hochschulforschung, Sonderband), pp. 186-188.
- b. Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden? In: J. Habermas und D. Henrich: Zwei Reden, Frankfurt am Main, 1974, pp. 25-84 (RHM, pp. 92-126).
- c. Habermas talking: an Interview (Interview afgenomen door B. Frankel), Theory and Society, 1, (1974), pp. 37-58.
- d. On Social Identity, Telos, nr. 19 (1974), pp. 91-103.
- e. Moralentwicklung und Ich-Identität, RHM, pp. 63-92.
- f. Die Rolle der Philosophie im Marxismus, Praxis, 10 (1974), pp. 45-52 (RHM, pp. 49-59).
- g. The public sphere, New German Critique, 3 (1974), pp. 49-55.
- h. Zum Theorienvergleich in der Soziologie: am Beispiel der Evolutionstheorie, RHM, pp. 129-144.

1975

- a. Zur Entwicklung der Interaktionskompetenz, Frankfurt am Main, 1975. (Roofdruck).
- b. Universalpragmatische Hinweise auf das System der Ich-Abgrenzungen. In: Auwärter, M., Kirsch E., Schrötter M., Kommunikation, Interaktion, Identität, Frankfurt am Main, 1976, pp. 332-348.
- c. Towards a Reconstruction of Historical Materialism, Theory and Society, nr. 2 (3) (1975), pp. 287-300.
- d. Sprachspiel, Intention und Bedeutung. Zu Motiven bei Sellars und Wittgenstein. In: Wiggershaus, R. (Hrsg.), Sprachanalyse und Soziologie, Frankfurt am Main, 1975, pp. 319-342.
- e. Stichworte zum Legitimationsbegriff - Eine Replik, Soziale Welt, 26 (1975), pp. 112-117 en p. 120 (RHM, pp. 329-337).
- f. Ein biedermeierlicher Weg zum Sozialismus? Geschreven met S. Karpelis-Sperk, P. Kalmbach, C. Offe, Der Spiegel, nr. 9 (1975).

1976

- a. 'Antwort' to critical remarks by H. Girndt and E. Simons. In: Kielmansegg (ed.), Legitimationsprobleme politischer Systeme, Sonderheft 7 van Politische Vierteljahresschrift (1976), pp. 76-80.
- b. Zwei Bemerkungen zum praktischen Diskurs: Paul Lorenzen zum 60. Geburtstag, RHM, pp. 338-346.
- c. Some Distinctions in Universal Pragmatics, Working Paper, Theory and Society, 3, nr. 2 (1976), pp. 155-167. Vrijwel identiek aan 1975-b.
- d. Einleitung: Historischer Materialismus und die Entwicklung normativer Strukturen, RHM, pp. 9-49.
- e. Geschichte und Evolution, RHM, pp. 200-259.
- f. Hannah Arendts Begriff der Macht, Merkur, 30, nr. 341 (1976), pp. 946-961 (PKR, pp. 103-126).
- g. Legitimationsprobleme im modernen Staat, Merkur, 30, nr. 332 (1976), pp. 37-56 (RHM, pp. 271-303).
- h. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus, RHM, pp. 144-200.
- i. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus, Frankfurt am Main, 1976. Bevat de artikelen: 1973 d, 1974 b, 1974 e, 1974 f, 1974 h, 1975 e, 1976 d, 1976 e, 1976 g, 1976 h, 1976 k.
- j. Überlegungen zum evolutionären Stellenwert des modernen Rechts, RHM, pp. 260-270.
- k. Was heisst Universalpragmatik? In: Apel, K.O. (Hrsg.), Sprachpragmatik und Philosophie, Frankfurt am Main, 1976, pp. 174-272.

1977

- a. Einleitung. Geschreven met R. Döbert en G. Nunner-Winkler. In: R. Döbert, J. Habermas, G. Nunner-Winkler, Entwicklung des Ich, Köln, 1977, pp. 19-31.
- b. Probe für Volksjustiz. Zu den Anklagen gegen die Intellektuellen, Der Spiegel, 10 oktober 1977, pp. 32 (KPS, pp. 364-367).
- c. Umgangssprache, Wissenschaftssprache, Bildungssprache, Max Planck Gesellschaft, Jahrbuch 1977, Göttingen, pp. 36-51 (KPS, pp. 340-363).
- d. Stumpf gewordene Waffen aus dem Arsenal der Gegenaufklärung. In: F. Duve, H. Böll, K. Staeck (Hg.) Briefe zur Verteidigung der Republik, Reinbek bei Hamburg, pp. 54-73 (KPS, pp. 367-406).

1978

- a. Arzt und Intellektueller, Alexander Mitscherlich zum 70. Geburtstag, Die Zeit vom 22. September 1978 (PP (1981), pp. 185-194).
- b. Brief an Gräfin Dönhoff, Die Zeit vom 5. Mai 1978 (KPS, pp. 331-339).
- c. Gespräche mit Herbert Marcuse, Frankfurt am Main, 1978. Uitgegeven door J. Habermas, S. Bovenscher, e.a. (Habermas leidt het gesprek 'Theorie und Politik', pp. 9-63).
- d. Interview mit Angelo Bolaffi, in het Italiaans in Rinascita, Nr. 30-31, 28 juli - 4 augustus 1978. (in het Engels in Telos, Nr. 39, 1979, blz. 163-172 en KPS, pp. 491-510).
- e. Bijdragen in: "Materialien zur Normendiskussion". Bd. 1.: Transzendental-philosophische Normenbegründungen, onder redactie van W. Oelmüller (Hrsg.), Paderborn, 1978, pp. 123-130, pp. 136-139, en passim.
- f. Mut zur Erziehung. Brief an R. Spaeman, Die Zeit vom 21. Juli 1978 (KPS, pp. 407-410).
- g. Die verkleidete Tora. Rede zum 80. Geburtstag von Gershom Scholem Merkur, 32, Heft 1, 1978, pp. 96-104 (PKR, pp. 127-143 en PP (1981) pp. 377-391).

1979

- a. Some Aspects of the Rationality of Action. In: Theodore F. Geraets (red.), Rationality Today, Ottawa, 1979, pp. 185-216.
- b. La colonisation du quotidien, Esprit, december 1979, pp.
- c. Conservatism and Capital Crisis, New Left Review, nr. 115, mei-juni, 1979, pp. 72-84.
- d. Interview mit Detlef Horster und Willem van Reijen, Intermediair, 29 juni 1979 (KPS, pp. 511-532).
- e. Interview mit Gad Freudenthal (1977), Machsavot (Hebreeuws), Nr. 48, 1979, pp. 68-79 (KPS, pp. 467-490).
- f. Urbanisierung der Heideggerschen Provinz. Laudatio auf Hans Georg Gadamer, in: J. Habermas en H.G. Gadamer (Hg.), Das Erbe Hegels, Frankfurt am Main, 1979.
- g. Politik, Kunst, Religion. Essays über zeitgenössische Philosophen, Stuttgart, 1979, 151 p.
- h. Inleiding op: Stichworte zur "Geistigen Situation der Zeit", uitge-

geven door J. Habermas, 2 delen, Frankfurt am Main, 1979, pp. 7-36 (KPS, pp. 411-441).

1980

- a. Die Graduate Faculty der New York School of Social Research, Telos, nr. 44, Summer 1980 (PP (1981), pp. 402-410).
- b. Ein Glückwunsch, PP (1981), pp. 426-431.
- c. Der Fall Brückner ist ein Fall Albrecht, In: A. Krozova, K. Ottomeier, A. Oestmann (Hrsg.), Zum Beispiel Peter Brückner. Treue zum Staat und kritische Wissenschaft. Frankfurt am Main, 1980. (KPS, pp. 442-443).
- d. Handlung und System - Bemerkungen zu Parsons Medientheorie. In: W. Schilchter, Verhalten, Handeln und System. Talcott Parsons Beitrag zur Entwicklung der Sozialwissenschaften, Frankfurt am Main, 1980, pp. 69-104.
- e. Die Moderne - ein unvollendetes Projekt (Rede aus Anlass der Verleihung des Adorno-Preises der Stadt Frankfurt (11-9-1980)), KPS, pp. 444-464.
- f. Response to the Commentary of Bernstein and Dove. In: Donald Phillip Verene, Hegel's social and political thought, Hassocks, 1980, pp. 233-250.
- g. Die Frankfurter Schule in New York. Max Horkheimer und die "Zeitschrift für Sozialforschung", PP (1981), pp. 411-425.
- h. Psychischer Termidor und die Wiedergeburt der rebellischen Subjektivität, Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review, Vol. XXIV, 1980, pp. 1-13 (PP (1981), pp. 319-335).

1981

- a. Marxisme en filosofie, Meppel/Amsterdam, 1981 (ofschoon het een vertaling betreft van artikelen uit TP en RHM hier opgenomen, omdat in de inleiding Habermas toelichtingen geeft bij zijn eigen werk).
- b. Kleine politieke Schriften, Frankfurt am Main, 1981. Bevat de artikelen: 1957 b, 1959 b, 1961 d, 1962 b, 1963 i, 1966 g, 1967 d, 1967 f, 1967 h, 1968 c, 1968 d, 1968 f, 1968 i, 1968 k, 1968 n, 1968 p, 1968 t, 1969 c, 1969 d, 1970 c, 1972 g, 1977 b, 1977 c,

- 1977 d, 1978 b, 1978 d, 1978 f, 1979 g, 1979 e, 1979 h, 1980 c, 1980 e.
- c. Theorie des kommunikativen Handelns, 2 delen, Frankfurt am Main, 1981.
- d. Interpretatieve sociale wetenschap versus radicale hermeneutiek, in: Kennis en Methode, jrg. V (1981), nr. 1, pp. 4-23. (Lezing in Berkeley, Californië, 1980).

LIJST VAN AANGEHAALDE WERKEN

- ADRIAANSENS, H.P.M., Talcott Parsons en het conceptuele dilemma, Deventer, 1976.
- AGASSI, J., Science and Society. Studies in the Sociology of Science, (Boston Studies in the Philosophy of Science, vol. 65), Dordrecht/Boston, 1981.
- APEL, K.-O., Sprechakttheorie und transzendente Sprachpragmatik zur Frage ethischer Normen. In: Apel, K.-O. (Hrsg.), Sprachpragmatik und Philosophie (Theorie-Diskussion), Frankfurt, 1976.
- APEL, K.-O., Gespräch mit K.-O. Apel. In: Information: Philosophie, nov./dec. 1980, jan./febr. 1981.
- ARNASSON, J.P., Marx und Habermas. In: Honneth, A., Jaeggi, U. (Hrsg.), Arbeit, Handlung, Normativität. Theorie des historischen Materialismus 2 (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 321), Frankfurt, 1980.
- AUSTIN, J.L., How to do Things with Words, Oxford, 1962.
- BARTH, E., Taalfilosofie en taalbeheersing op weg naar een continuüm. In: Kennis en methode, 3 (1979), nr. 2, pp. 254-266.
- BERTELS, K., Geschiedenis tussen structuur en evenement. Een methodologisch en wijsgerig onderzoek, Amsterdam, 1973.
- BOEHME, G. (Hrsg.), Protophysik. Für und wider eine konstruktive Wissenschaftstheorie der Physik, Frankfurt, 1976.
- de BOER, Th., Grondslagen van een kritische psychologie, Baarn, 1980.
- BRAND, A., Toetsing en kritiek. Over objectiviteit en kennisbelang bij Weber en Habermas, Meppel/Amsterdam, 1976.
- BRENTANO, M. von (Hrsg.), Universitätstage 1963. Veröffentlichung der freien Universität von Berlin, Berlin, 1963.
- CARNAP, R., Stegmüller, W., Induktive Logik und Wahrscheinlichkeit, Wenen, 1959.
- CHOMSKY, N., Syntactic Structures, Den Haag, 1957.
- COENEN, H., Diesseits von subjektivem Sinn und kollektivem Zwang. Phänomenologische Soziologie im Feld des zwischenleiblichen Verhaltens, dissertatie Katholieke Hogeschool Tilburg, 1979.

- DAVISON, D., Rationality in the age of science: Habermas' critique and replacement of positivist rationality, Austin, 1976.
- DIK, S.C., Kooij, J.G., Algemene Taal Wetenschap (Aulaboeken, 632), Utrecht, 1979.
- DÖBERT, R., Systemtheorie und die Entwicklung religiöser Deutungssystemen, Frankfurt am Main, 1973.
- DOORNE, F. van, Kommunikatief handelen, zelfreflektie en rationele rekonstruktie. Notities bij Habermas' onderzoeksprogramma. In: Berns, E.E., Doorne, F.J.M. van, Rijk, M.C., Ontwikkelingen in het sociale denken, Baarn, 1978.
- DOORNE, F.J.M. van, Grondslagen van sociale wetenschap: Habermas' onderzoeksprogramma. Een stellingname. In: Filosofische reeks, G.U. Amsterdam, nr. 6 (1980), pp. 153-157.
- DOORNE, F.J.M. van, Gielen, G.P.S., Gangbare vormen van kritiek. Een wetenschapsfilosofische benaderingswijze. In: Maandschrift Economie, 45 (1981), nr. 6, pp. 250-265.
- DOORNE, F.J.M. van, Ruys, P.H.M., Die Struktur einer Sprechhandlung in Habermas' Forschungsprogramm. Formale Analyse mit den Mitteln des tripolaren Modells, Research Memorandum, nr. 115, Tilburg University, 1982 (verschijnt 1983 bij Suhrkamp in een bundel geredigeerd door K.O. Apel en W. van Reijen).
- DUINTJER, O.D., Moderne wetenschap en waardevrijheid. In: Boer, T. de, Köbben, A.J.F. (red.), Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen, Bilthoven, 1974.
- EDEL, A., The Concept of Levels in Social Theory. In: Gross, L. (red.) Symposium on Sociological Theory, Illinois/New York, 1959.
- EDER, K., Die Entstehung staatlich organisierter Gesellschaften, Frankfurt am Main, 1976.
- EDER, K., The 'new' social movements in historical perspective or: what is new in the 'new' social movements? (manuscript 1981).
- EICKELPASCH, R., Arbeit-Interaktion-Diskurs. Zur anthropologischen Begründung der Gesellschaftskritik bei Jürgen Habermas, in: Zeitschrift für Soziologie, 1976, 5 (3), pp. 201-214.
- FRETZ, L., Ethiek als wetenschap. Een kritische inleiding in de filosofische ethiek, Meppel/Amsterdam, 1980.

- GADAMER, H.-G., Wahrheit und Methode, Tübingen, 1975⁴.
- GELDER, B. de, Kognitieve psychologie en interactie. In: Filosofische reeks, nr. 6 (1980), pp. 158-163.
- GÖRTZEN, R., Jürgen Habermas, in: Bertels, C., en Petersma, E., Filosofen van de 20^e eeuw, Assen/Amsterdam, 1981 (zevende, geheel herziene druk) (= Görtzen 1981-a).
- GÖRTZEN, R., Inleiding, in: Jürgen Habermas, Marxisme en filosofie, Meppel/Amsterdam, 1981, pp. 7-79 (= Görtzen, 1981-b).
- GOULDNER, A.W., The Norm of Reciprocity, in: ASR, 1960, pp. 161-178.

- HONNETH, A., Adorno und Habermas. Zur kommunikationstheoretische Wende kritischer Theorie, in Merkur, 33 Jhr. (1979), n. 374, pp. 648 ff.
- HONNETH, A., Horkheimers ursprüngliche Idee: Das soziologische Defizit der Kritischen Theorie (manuscript 1981).

- JAY, M., Some recent developments in critical theory. In: Berkeley Journal of Sociology, 18 (1973/1974), pp. 27-44.
- JOLLY, C.J., en Plog, F., Physical anthropology and archeology, New York, 1979² (1976).

- KAPLAN, A., The conduct of inquiry, Methodology for behavioral science, San Francisco, 1964.
- KIMMERLE, H., Zum Philosophiebegriff der 'Kritischen Theorie' Kritische Fragen an Jürgen Habermas, (manuscript 1981).
- KLANT, J.J., Spelregels voor ekonomen. De logische structuur van economische theorieën, Leiden, 1979².
- KLOOS, P. (red.), Culturele anthropologie: portret van een wetenschap, Meppel/Amsterdam, 1976.
- KOHLBERG, L., Zur kognitiven Entwicklung des Kindes, Frankfurt am Main, 1974.
- KONINGSVELD, H., Het verschijnsel wetenschap. Een inleiding tot de wetenschapstheorie, Meppel, 1976.
- KORTHALS, M., Kunneman, H., Arbeid en interactie, Muiderberg, 1979.
- KUNNEMAN, H., De surplusbetekenis van het wetenschapsbegrip. In: Kunneman, H. (red.), Wetenschap en ideologiekritiek, Meppel/Amsterdam, 1978.

- KUNNEMAN, H., De vruchtbaarheid van Habermas' waarheidstheorie, een discussiebijdrage (1979. Niet gepubliceerde voordracht).
- LAKATOS, I., Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes, in: Lakatos, I. en Musgrave, A., Criticism and the Growth of Knowledge, Cambridge, 1974³.
- LENHARDT, C.K., Rise and fall of transcendental Anthropology. In: Philosophy of the social sciences, 2 (1972), pp. 193-270.
- LORENZEN, P., Wie ist Objektivität in der Physik möglich? In: Methodologisches Denken, Frankfurt, 1968, pp. 142-147.
- LORENZER, A., Sprachzerstörung und Rekonstruktion. Vorarbeiten zu einer Metatheorie der Psychoanalyse, Frankfurt am Main, 1970.
- LUIJK, H. van, Karl-Otto Apel en de grondslagen van de ethiek. In: Tijdschrift voor filosofie, 42 (1979), nr. 1, pp. 35-67.
- LUIJK, H. van, Kritiek van de ethische rede. Over enkele varianten van rechtvaardigingstheorieën. In: Bijdragen, 42 (1981), pp. 46-74.
- MARQUARDT, O., Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie, 1973.
- MCCARTHY, T.A., A theory of communicative competence. In: Philosophy of the social sciences, 3 (1973), pp. 135-156.
- MCCARTHY, T.A., The critical theory of Jürgen Habermas, Cambridge (Ma.)/London, 1978.
- MEAD, G.H., Mind, Self, Society from the standpoint of a social behaviorist, Chicago, 1948.
- MICHAUD, J., Habermas ou la raison décidée. In: Critique, 23 (1976), pp. 643-666.
- MIRANDA, J. de, Onderwijzen volgens het gespreksmodel. Workshop gehouden op 31 oktober 1979 ter gelegenheid van het afscheid van de KHT van dr. J. de Miranda. Interne publicatie KHTilburg, 1979.
- NAUTA, L., Context of discovery and context of justification, in: Kennis en Methode, jrg. 1 (1977), nr. 1, pp. 5-20.
- NEERVEN, V. van, The other is quite something else. A journey towards my brothers and sisters by way of communication theory. M.A.-thesis, Sonoma State University, Rohnert Park California, 1980.

- NIJK, A.J., Hermeneutiek en ideologiekritiek. In: Kennis en methode, 1 (1978), nr. 4, pp. 282-318.
- NUCHELMANS, G., Filosofische aanzetten tot de studie van taaldaden. In: Wijsgerig perspectief, 20 (1979/1980), nr. 6, pp. 160-163.
- OELKERS, J., Die öffentliche Gesellschaft und das Risiko der Geschichte (Jürgen Habermas). In: D. Kamper, Abstraktion und Geschichte. Rekonstruktionen des Zivilisationsprozesses, München-Wien, 1975.
- PEURSEN, C.A. van, Cultuur in stroomversnelling. Strategie van de cultuur, Amsterdam/Brussel, 1975.
- POPPER, K.R., De armoede van het historicisme (Aulaboeken, 532), Utrecht/Antwerpen, 1974².
- Van REYEN, W., Filosofie als kritiek. Inleiding in de kritische theorie, Alphen aan de Rijn, 1981 (met uitvoerige bibliografie).
- ROELANTS, H., Nadenken over wetenschap. In: Kwant, R.C. en Ysseling, S. (red.), Filosoferen. Gangbare vormen van wijsgerig denken, Alphen aan de Rijn/Brussel, 1977.
- RUYS, P.H.M., Public Goods and Decentralisation. The duality approach in the theory of value, Tilburg, 1974.
- RUYS, P., Rationeel gedrag. In: Maandschrift Economie, 45 (1981), nr. 6, pp. 267-280.
- RUYS, P.H.M., zie boven Doorne, F.J.M. van, Ruys, P.H.M.
- SATIR, V., Conjoint family therapy, Arla Alto, 1964.
- SCHELTENS, D., De filosofie van D.M. de Petter, In: Tijdschrift voor filosofie, 33 (1971), nr. 3 (sept.), pp. 439-506.
- SCHUYT, C., Voorwoord, in: Glastra van Loon, J., De eenheid van het handelen. Opstellen over recht en filosofie, Meppel/Amsterdam, 1979.
- SEARLE, J.R., Taalhandelingen. Een taalfilosofisch essay (Aulaboeken 592), Utrecht/Antwerpen, 1977 (Nederlandse vertaling door F. van Eemeren).
- SEARLE, J.R., L'intentionnalité de l'intention et de l'action. In: Critique, 36 (oct. 1980), nr. 401, pp. 990-1010.

- SIMON-SCHAEFFER, R., Zimmerli, W.C., Theorie zwischen Kritik und Praxis. Jürgen Habermas und die Frankfurter Schule, Stuttgart-Bad Cannstadt, 1975.
- STEGMÜLLER, W., Hauptströmungen der Gegenwärtsphilosophie, Bd. II, Stuttgart, 1975.
- THEUNISSEN, M., Gesellschaft und Geschichte. Zur Kritik der kritischen Theorie, Berlin, 1969.
- TIJMES, P., Over politiek valt met rede te twisten. Een onderzoek naar de rol van wetenschap en ethiek in het politieke denken van Max Weber, Meppel/Amsterdam, 1977.
- TUGENDHAT, E., Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 45), Frankfurt, 1976.
- TUGENDHAT, E., Selbstbewusstsein und Selbstbestimmung. Sprachanalytische Interpretationen (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, Frankfurt, 1979.
- de VRIES, G., Sociale orde, regels en de sociologie, Meppel/Amsterdam, 1977.
- VOORDE, H.H. ten, Verwoorden en verstaan: een algemeen didactisch, empirisch onderzoek naar de mogelijkheid om onderwijs, didactiek en onderwijsbeleid 'uitleidend' te ontwikkelen (op basis van vernieuwing in scheikunde onderwijs), Den Haag, 1977.
- WELLMER, A., Kritische Gesellschaftstheorie und Positivismus (Edition Suhrkamp, 335), Frankfurt, 1969.
- WELLMER, A., Kommunikation und Emanzipation. Überlegungen zur 'sprachanalytischen Wende' der kritischen Theorie. In: Jaeggi, U. und Honneth, A. (Hrsg.), Theorien des historischen Materialismus (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 1982), Frankfurt, 1977.
- Werkgroep Wetenschap en Samenleving van de Academische Raad, Wat is W en S-onderzoek? Een begripsbepaling en afbakening van W en S-onderzoek voor alfa-, beta- en gammawetenschappen, 1981.
- WUNDERLICH, D., Grundlagen der Linguistik, Reinbek bei Hamburg, 1974.

ZAKENREGISTER

- arbeid (= 'Verfügen') 20, 22, 41-42, 45-46 (zie ook: doelrationeel handelen)
- communicatie (= dialogaal handelen) 32-34 (Zie ook: sociaal handelen)
  - . communicatieve competentie 58, 106-107, 123-125, 136-137
- doelrationeel handelen
  - . instrumenteel handelen 125-128 (zie ook: arbeid)
- gelding
  - . aanspraken op (waarheid, juistheid, waarachtigheid, verstaanbaarheid) 151-155, 191-203
  - . adequaatheidsvereisten 151-155
  - . geldigheid en rationaliteit 146-150
  - . geldingsbasis van de rede 145-151
  - . en werkelijkheidsverbanden (zie: spreekdaaden)
- grondslagenonderzoek 91, 112-122
  - . algemeen handelingssysteem 129-132, 160-164
  - . een formele bewerking (zie: spreekdaad)
  - . grondbegrippen 122-123, 155-159
  - . grondstructuur van een spreekdaad (zie: spreekdaad)
- . meetproblematiek 67-70, 182, 201-203
- . methodologisch (zie ook: reconstructie) 205-207
- . profofysica 70-74
- . protosociologie 70-74, 91
- . redelijkheid als grondslag 118-120, 146-150
- . tweelagen- en drielagenstructuur 112-118
- handelingscontexten
  - . het onderscheiden van 82-83
  - . de context van het alledaags handelen (Diskurs), in functie van maatschappelijke relevantie 87-89
  - . de context van argumentatief handelen (Diskurs), in functie van fundamentele verantwoording 86-87, 89-93 (Zie ook: grondslagenonderzoek)
  - . samenhang en onderscheid van 93-96
- hermeneutiek
  - . diepte- of meta-hermeneutiek 49-50, 53, 58-59, 62 (zie ook: psycho-analyse I)
  - . hermeneutische reflectie 28, 47-49, 56, 96-99
  - . hermeneutische wetenschap 28-30, 51, 52
  - . verwetenschappelijking van hermeneutische reflectie 50-53

- . en (zelf) reflectie 29-30, 50-53, 58-59, 96-99
- . zelfreflectie vs. rationele reconstructie (zie: reconstructie) - positivisme
- humaniteit en humanisering (= emancipatie) 14, 24-25, 32-33, 48, 54
  - . Aufklärung 23-24, 32, 57
  - . Naturwüchsigkeit 13-14, 22-23, 28-29
- ideale spreek situatie
  - . begrip 178-180
  - . definitie van 201-203
  - . en machtsvrije dialoog 180, 203
- interactie (= 'Handeln') 20, 22, 41-44 (zie ook: sociaal handelen)
- kennisleidende belangen 39-40, 236-237
  - . kennis en belang 34, 39-41
  - . kennisbelang 37
  - . emancipatorisch kennisbelangen 47-49, 54
  - . praktisch kennisbelang 38-40
  - . technisch kennisbelang 39-40
- kritische theorie
  - . Habermas' handelingstheoretische conceptie van (na 1970) 53, 58-61, 63
  - . Habermas' ideologiekritische conceptie van (vóór 1970) 13-15, 31, 54, 62
  - . ontwikkeling van (continuïteit/discontinuïteit) 74-78, 96-97, 112-117
- . oude stijl (Adorno, Horkheimer, Marcuse) 15-17, 30-32
- . als leefvorm 20-25 (zie ook: verwetenschappelijking)
- . als wetenschapsconceptie 24-26 (zie ook: rationaliteit)
- psycho-analyse
  - . geïnterpreteerd als rationele reconstructie (= psycho-analyse II) 58-60, 63
  - . geïnterpreteerd als zelfreflectie (= psycho-analyse I) 50, 53-54, 56, 62 (zie ook: hermeneutiek)
- rationaliteit 23
  - . gehalveerde (technische) 26-27, 32, 90, 119-120 (zie ook: positivisme)
  - . en gelding 146-150
  - . praktische (= politieke) 32, 35
  - . omvattende 26-28
- reconstructie 30, 59-60
  - . horizontale reconstructie 103-106
  - . kennistheoretisch en methodologisch 106-111, 117
  - . rationele reconstructie 96-99
  - . reconstructief-analytisch onderzoek 117, 208, 219 (zie ook: grondslagenonderzoek)
  - . reconstructief-empirisch onderzoek 117, 219-223 (zie ook: grondslagenonderzoek)

- . terminologisch 99-103
- . theorie van sociale evolutie 219-226, 230-234
- . verticale reconstructie 104-106, 226-230
- . vs. zelfreflectie 96-99
- reflectie (zie: hermeneutiek)
- sociaal handelen (= interactie, handeling, handelen op basis van wederkerigheid)
  - . communicatief handelen (= communicatie, handelen gericht op het bereiken van wederkerigheid) 124-128
  - . expressief handelen (= symbolisch handelen) 130
- sociaalwetenschappelijke theorievorming
  - . de gangbare opvatting 16-18, 22-23, 26, 31
  - . en Habermas' onderzoeksprogramma 115-117
  - . vereisten van 4, 6, 65-67
- spreekdaden 136 e.v.
  - . en aanspraken op gelding (zie: gelding)
  - . actor- vs. kaderfuncties 166-171
  - . en formele bewerking 183-203
  - . en grondstructuur van de menselijke bestaanswijze 150 e.v.
  - . spraakfuncties (= algemene functies van de spreekdaad) 160-176
  - . theorie van (Searle, Habermas) 139-144
  - . en werkelijkheidsverbanden (objectiviteit, normativiteit, subjectiviteit en intersubjectiviteit) 151-164, 192-203
- taal 127-129
  - . omgangstaal en traditie 29, 33, 45-46, 55-56, 62-63
  - . taalcompetentie 106-107
  - . taaltheorie en taalfilosofie 132-139
  - . taaluitingen 143-143, 216-219
- verwetenschappelijking
  - . van de hermeneutiek (zie: hermeneutiek)
  - . van kritiek 16
  - . van de praxis 34-36
  - . van de samenleving 13, 20-24
- wetenschap
  - . en ideologiekritiek 31, 54
  - . interdisciplinariteit 237-238
  - . wetenschap en samenleving (W en S) 20, 238-239

PERSONENREGISTER

- Adorno, Th. 6, 15, 55, 67, 75 e.v., 113, 121
 Adriaansens, H. 10, 123
 Agassi, J. 81
 Albert, H. 118
 Apel, K.O. 118, 119
 Aristoteles 17 e.v.
 Austin, J. 132, 133, 138, 212, 217 e.v.
 Bacon, F. 145
 Barth, E. 137
 Bertels, C.P. 16, 225
 Boer, Th. de 10
 Brand, A. 74
 Brentano, M. von 31
 Carnap, R. 101, 102, 178
 Chomsky, N. 67, 98, 103, 105, 107, 123, 124, 136, 137, 141, 178
 Coenen, H. 10
 Davison, D. 74, 91
 Descartes, R. 145
 Dewey, J. 128
 Dik, S. 139
 Dilthey, W. 128
 Döbert, R. 105, 232
 Durkheim, E. 98, 105
 Edel, A. 105
 Eder, K. 232, 233
 Eemeren, F. van 139
 Eickelpash, R. 75 e.v.
 Fèbvre, L. 16
 Feuerbach, L. 38
 Feyerabend, P. 120
 Fichte, J. 43, 47
 Fretz, L. 120
 Freud, S. 50, 58 e.v., 98, 105
 Gadamer, H.G. 49 e.v., 57, 61, 63, 66, 95, 114
 Galileï, G. 145
 Gelder, B. de 137
 Görtzen, R. 8
 Gouldner, A. 138
 Hare, R. 211
 Hegel, G. 37 e.v., 41 e.v., 48, 77, 121
 Heidegger, M. 128
 Hobbes, Th. 18 e.v., 145
 Honneth, A. 67, 237
 Horkheimer, M. 6, 15, 55, 75, 77, 113, 237
 Janich, P. 101
 Jay, M. 75
 Jolly, C. 209
 Kant, I. 37 e.v., 43, 97, 106, 109, 110, 123,
 Kambartel, F. 101
 Kaplan, A. 68 e.v.
 Kimmerle, H. 104
 Kloos, P. 209
 Kohlberg, L. 105, 124, 233
 Koningsveld, H. 74
 Kooy, J. 139
 Korthals, M. 8
 Kunneman, H. 8, 52, 81, 120

- Lakatos, I. 2
 Lenhardt, C. 75 e.v.
 Lorenzen, P. 70, 73, 101, 128
 Lorenzer, A. 60
 Luhmann, N. 3, 66, 67, 134, 147,
 224, 231
 Luyk, H. van 118
 McCarthy, Th. 8, 75, 77, 82, 157
 Marcuse, H. 113
 Marquardt, O. 224
 Marx, K. 5, 16, 18 e.v., 36 e.v.,
 105, 121, 226, 234
 Mead, G. 56, 138
 Michaud, J. 75, 77
 Miranda, J. de 83
 Mittelstrasz, J. 101
 Moore, G. 211
 Nauta, L. 117
 Neerven, V. van 83
 Nijk, A. 66
 Nuchelmans, G. 139
 Oelkers, J. 76, 77
 Oevermann, U. 105
 Parsons, T. 51, 123, 168, 231
 Peirce, Ch. 128
 Petter, D. de 47
 Peursen, C. van 94
 Piaget, J. 58, 59, 67, 98, 105,
 123, 124, 128, 228
 Plog, F. 209
 Popper, K. 26
 Radnitzky, G. 118
 Reyen, W. van 8
 Roelants, H. 81
 Ruys, P. 9, 181, 201, 206, 240, 241
 Satir, 83
 Scheltens, D. 47
 Schuyt, C. 10
 Searle, J. 132, 133, 135, 138 e.v.,
 159, 212, 213, 219
 Sellars, W. 133, 138
 Simon-Schaefer, R. 76, 77
 Stegmüller, W. 81, 101
 Stevenson, C. 211
 Strawson, P. 211
 Tijmes, P. 120
 Thomas van Aquino 17
 Tugendhat, E. 138, 147, 211
 Ullman-Margalit, E. 136,
 Vico, G.B. 35
 Voorde, H. ten 83
 Vries, G. de 10
 Weber, M. 3, 74
 Wellmer, A. 38
 Wittgenstein, L. 98, 107, 133, 135,
 138, 141
 Wunderlich, D. 101, 102
 Zimmerli, W. 75, e.v.

SUMMARYTowards new foundations for empirical research in the social sciences.

The development of Habermas' reconstructive philosophy during the years 1960-1980.

For more than two decades Habermas' writings have been dominated by a twofold assumption concerning the position and the meaning of social sciences. On the one hand there is the assumption that scientific research on man and society is an activity that has its roots in the societal context, out of which it emerges and from which it receives normative influence. On the other hand there is the assumption that contemporary society itself is strongly influenced by what is done within the realm of scientific activity and by what is done with the outcomes of scientific research or in the name of scientific expertise. One could say that Habermas believes in an ongoing interaction between science and society, which can never be dissociated. For this reason he opposes the view that social science should be a-political and value-free, but even so he avoids the pitfall of making the social sciences completely dependent upon political wants and decision-making. He has the strong conviction that on a theoretical basis a third position can be worked out that leads to a conception according to which normative and cognitive components are intertwined in all activities of men and belong to the same framework of human rationality.

A major part of Habermas' work is devoted to the elaboration of such a position and to bringing forward arguments in favour of such a conception. This study focuses on the development of Habermas' thinking concerning this central issue, and more particularly on the research programme he developed concerning this matter from about 1970.

At the core of Habermas' approach lies his thesis that the conception one has concerning knowledge is not independent from the conception one has with regard to man and society. This thesis can be stated in a more theoretical terminology as: the basic philosophical concepts of a

theory of knowledge, of a theory of man and of a theory of society are systematically interdependent. His research programme, named 'theory of communicative action', is the best and the most extensive elaboration of the thesis he has given so far. This programme accounts for the important function language has in any societal context, the context of scientific research not excluded, and gives rise to a new relationship between philosophy and empirical social science. It is this new relationship that is expressed in the subtitle of this study: 'reconstructive philosophy'. It is an ambitious attempt to lay new foundations for empirical research in social science. In this study the view is defended that indeed Habermas' research programme has the potentiality to bring about a new theory of social science that offers a serious alternative for the positivist and neo-positivist conceptions of science.

Habermas' research programme structures the requirements that, according to him, have to be satisfied by a frame of reference for theory formation and empirical research in the social sciences. These requirements are the explication of assumptions that over the years have played a fundamental role in his thinking. They can be described as follows:

- 1 - the frame of reference for empirical research in the social sciences has to be such that it is possible to do justice to the normative components that are part of all societal and cultural phenomena. These phenomena have a normative side, while normativity as well as objectivity forms a constitutive feature of the basic structure of human existence. It should therefore be possible to incorporate in the formation of the basic concepts of social theory this feature of normativity without diminishing the requirements of objectivity and of being scientific.
- 2 - the frame of reference has to be such that it enables the scientific community to determine which conditions have to be met for empirical research in the social sciences to obtain relevance for policy-making in terms of humanization of societal relations.
- 3 - the frame of reference has to be such that it makes possible a theoretical justification of the way in which the frame of reference itself has been delineated and of the methodological criteria to which

it leads. A justification that at least indirectly has to be empirically controllable.

Of course Habermas is well aware of the fact that within today's scientific community a great many people stick to the view that the frame of reference for scientific research itself as well as the criteria of objectivity and of scientificity have to be articulated in such a way that they exclude normativity. It is precisely the validity of the assumptions on which this view is based that he contests, and he hopes that his research programme will lead to results that underscore the plausibility of his alternative approach on theoretical and empirical grounds. As mentioned above, it is essential to this approach that objectivity and normativity are intrinsically connected in any research concerning features or phenomena that specify the way of living of human beings. With his research programme Habermas intends to reestablish a critical theory of society in basic accordance with the programme and aims of the former 'Frankfurt school' (Horkheimer, Marcuse, Adorno), but by overcoming its basic weaknesses at the same time. Against this background this study explores the exact meaning of each of the requirements mentioned above, and makes clear how they fit together in Habermas' research programme.

Part I deals with the development of Habermas' thought during the period 1960-1970, but only in as far as it is of direct importance to the subject matter under study. Only from about 1960 does the overall theme as described above gain explicit articulation and its central place in his writings. It is from that time on that his attention concentrates upon the position, the structure and role of the social sciences. Roughly speaking this period can be divided into two parts: before and after his inaugural lecture as a full professor at Frankfurt in 1965. The main themes of this initial phase are brought together in Chapter I. Before this date a rather loose conception of critical theory functions as a frame of reference for Habermas' analyses of societal problems. Both the relevance of critical theory for everyday life and its well-grounded-

ness are taken for granted. It is only in the second half of the sixties that Habermas feels obliged to enter upon developing his own variant of critical theory. Chapter II gives an overview of the elements that are of decisive importance to Habermas' variant. He tries to find an answer to the loss of political significance by critical theory in the version of Horkheimer and Adorno. Furthermore, he is in search of new ways of justifying that critical theory is indeed a well-founded possibility of human knowledge. This part of his attempt at reviewing critical theory shows that he is prepared to accept the increased interest attached to theories of science and to the discussion of methodological matters as a legitimate challenge to critical theory. In the last paragraph of this chapter those serious difficulties are analyzed which Habermas has been confronted with in his search for an adequate response to this challenge. These difficulties are interpreted as a turning point in Habermas' approach to foundational issues.

Thus, part I can be characterized as being mainly an introduction to the subject matter of part II.

Part II is an analysis of Habermas' writings of the period 1970-1980. This period is considered a unity from the perspective of foundational research. The main reason for this can be expressed by the following thesis, which is proposed in this study: in the past decade Habermas has worked out a research programme that offers a genuine prospect as to the redemption of the three requirements concerning an adequate frame of reference for empirical research in the social sciences. His writings of the period under consideration are, on the one hand, aimed at presenting an alternative for the foundational thinking of the modern continental philosophy. He makes clear why the proposed alternative requires a completely different type of reflection: reconstructive philosophy. On the other hand there are a number of writings in which Habermas, in a very tentative way, fills in the outlines of his research programme with instances of concrete research. The four chapters of part II offer a coherent view of Habermas' research programme. Chapter III is an analysis of the new conception Habermas' proposes with regard to reflection, argumentation and theory formation.

Chapters IV and VII give a detailed exposition of the frame of reference for social empirical research as constructed by Habermas. The main function of these two chapters is to situate in a precise manner the foundations upon which social empirical research has to be based according to Habermas. Chapters V and VI analyze in detail the reconstruction Habermas has made of these foundations. A central place in his reconstruction is occupied by a radicalized and universalized theory of speech acts. The foundations of social empirical research are interpreted in terms of the basic structure of a speech act, the content of which is analysed in depth (chapter V). Thereafter this analysis of the philosophical content is complemented and differentiated by a structural and functional analysis by means of a mathematical model (chapter VI). Both these chapters concentrate upon the third of the requirements advanced above. Although the three requirements imply each other - as this study intends to make clear - the central issue of this study is the way in which the delineation of a frame of reference can be argued for, and the consequences thereof for a methodology of the social sciences.

It is hoped that the analysis and reconstruction of Habermas' research programme may open up new possibilities of cooperation between philosophers and social scientists for the betterment of society.